

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás, Göncz Árpád,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Orbán Ottó*: A rémkirálynő • 3
Mesterházi Mónika: Szabad vagy • 3
A szél • 4
Utassy József: Maholnap • 4
Nincsz • 5
Varga Éva: rozsika.doc • 5
Lázáry René Sándor: Moulin Rouge, Montmartre • 15
Rondeau tanári egymagáról • 15
Rondeau rideg szerelmeséhez • 16
Lóczy Simon responsuma • 16
Imre Flóra: A hegyről lefelé • 17
Ronsard a régészetről olvas • 17
Radics Viktória: Vidék, muskátlival • 18
Rejtő Jenő: Döcög a koporsó
(*Közzéteszi Varga Katalin*) • 27
Mimier Márta: Tényleg, mint egy jó parodista...
(Beszélgetés Nádasdy Ádámmal
a műfordításról) • 31
Peer Krisztián: A kutyák dala • 42
A farkasok dala • 42
Megint a gyengeségről • 43
Pór Péter: „Opfer”: „áldozat” vagy „áldozathozó”:
a kétértelműség labirintusai a „Don
Carlos”-ban (*Bokody Péter fordítása*) • 44
Lackfi János: Mentem elébb • 55
Kántor Péter: Egy régi költő születésnapjára • 57
Petőcz András: A könyvtárban • 59
Visszajátszás • 60

- Balla D. Károly*: Egy semmivel ki nem tüntetett hely • 61
Vasadi Péter: Kint is, bent is a Világosság • 66
Fábri Péter: Nincs • 68
Kukorelly Endre: Ütközések • 69
Litván György: Kovács György, az orvos és író
(1900–1965) • 72
Kovács György: Festék és félelmek • 76
Domokos Mátyás: Levél a Gyűjtőfogházba (Illyés Gyula
levele Déry Tibornak) • 98
Schein Gábor: (semmiért sem kárpótlásul) • 100
Sáry Gyula: A homály dicsérete • 101
Lajos Mariánn: Szempillád rojtja • 103
Thomas Bernhard: Az olasz (*Töredék*) (*Nádori Lúcia*
fordítása) • 103
Thomas Hardy: Feketerigó a homályban (*Szabó Szilárd*
fordítása) • 108

FIGYELŐ

- Kiséry András*: Élet és irodalom (Heller Ágnes:
Kizökkent idő. Shakespeare,
a történelemfilozófus I–II.) • 109
Csűrös Miklós: Rába György:
Remények és csalódások • 116
Szabó T. Anna: Magasan (Lackfi János: Öt seb) • 119
Bazsányi Sándor: Nagy dumás a Tibi... (Keresztury Tibor:
Reményfutam – keleti kilátások) • 121
Margittai Gábor: Óvatos leltár (Forgách András:
Gonosz siker) • 124
Fodor Géza: Beethoven és az élő hagyomány
(Beethoven: The Symphonies. Daniel
Barenboim, Berliner Staatskapelle) • 128
George Orwell: Egy könyvkritikus vallomásai
(*Boros Attila fordítása*) • 130

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 960, egy évre 1920 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Orbán Ottó

A RÉMKIRÁLYNŐ

Telehold fényvásznába pólyált múmia, alszom; hajnali négy.
Belép az ajtón, egyből a mellemre ül;
érezem sovány combjának bordáimat ropogtató vasfogóját
és pinaszőrének enyhe hűgyszagát.
Riszálja a derekát, élvezkedik:
Mi az, hogy nem lehet? Minden lehet!
Mind, ami történt, megtörténhet újra, ugyanúgy.
Még egyszer, még ezerszer. Az állomás.
A vagonok. A drót az ablakon. A gyilkos utazás.
S a végén a patkány halál.
Megmozdulnék, de nem tudok,
bénán fekszem, átjár a rettegés,
ő meg egyre vadabbul dörzsöli az ölét,
s egy tehervonat rekedt gőzmozdonyaként sívítva élvez el.

Mesterházi Mónika

SZABAD VAGY

Honnan jársz vissza, lélek, akár egy este is,
hogy riadtan keresed a helyed, falak
és ágy, ablak és mennyezet kialakult
rendjében ismeretlenül. Ha felvered is,
mit mondasz a tudatnak, éjszaka,
a fáradt testet nem hagyod aludni,
ha nem jó itt neked, örök csavargó,
adj értelmesebb jeleket, hiszen te vagy
egyedül szabad, szólj közbe, múlik rajtad is.

A SZÉL

Ha nem jár épp a szél
ha nem száll fel a pára
ha nem oldalról süt a nap
ha nincs alatta hullám
és nem ragyog a napban
hogyha nem kell sietni
ha nem szeptember van
és nem délután
ha nem változna az idő

volna örökre ez

Utassy József

MAHOLNAP

Maholnap hatvanévesen
ölellek át, én édesem,
maholnap hatvanévesen.

Tipegő nénike leszel,
én meg botcsinálta bácsi.
Túl lesz hetvenhét tengeren:

Paks, Pákozdd meg Nagykovácsi.

Ellenfelem lettél, Idő,
te busómaszkos, rémítő
szörnyeteg, te, te torz Idő!

Csak mosolyom, csak a mosoly
tüntet ellened, és lázad,
mert gyilkos leszel, gyilkosom:

Te Huszonegyedik Század!

NINCSLESZ

Sirattalak. Már nem siratlak.
Arcomat aszály pusztítja, dülja.
Szemem kútjai kiapadtak.
Nincs több hozsánna, se halleluja.

Ezer napja már, hogy nincslesz.
Nem foghat ki rajtam a bánat!
Hatvanéves vagyok, mama!
Kérlek, mutass be a Halálnak.

Varga Éva

ROZSIKA.DOC

És akkor a királyfi belépett a trónterembe. És látta, hogy az udvar népe szanaszét fekszik, akár egy csatatéren, ki a földön, ki az asztalra borulva, és az első pillanatban azt hitte, mivel a legrosszabbra volt felkészülve, hogy halottakat lát (na, szép kis dolog, kísértetkastélyba jutottam, gondolta), de már egyből utána észrevette az emberek természetes testtartásából és a mindenfelől hallatszó egyenletes szuszogásból, hogy csak alszanak.

Aludtak a szolgák félrecsúszott, buggyos sapkában, eltátott szájjal, kezük dologtalanul hevert az ölükben, aludtak az urak csipkegallérba süllyedt remegő tokával, álomittasan feküdtek a vitézek páncélt és ékszereket viselve mellükön, aludtak az udvarhölgyek illetlenül szétvetett lábbal, a király és a királyné is aludt lecsúszva trónjuk elé a földön, a gyerekek önfelédtt arccal feküdtek egy medvebőrön a kihunytt tűz előtt, a kutyák és a macskák is aludtak, lábuk meg-megremegett.

És a királyfi végigment a száz éve szunnyadók között, átlépett rajtuk, szemügyre vette őket.

Az egyik alvó kézfején vörös szőrszálak göndörödtek, egy másiknak hosszú égési seb futott végig a karján, egy fekete kendős öregasszony feje a mellére bicsaklott, görbe ujjai köré rózsafüzér fonódott, a lakomaasztal lábánál lerongyolódott, betört orrú, részeg férfi hevert, mellette tizenöt éves szőke lány aludt, szép, mint egy virágzó napraforgótábla, aztán egy fiatal pap, a ruhája fekete, arca, keze fehér, egy orgyilkos, magas pártfogói intésére vár, egy fizikatanár, kísérleteit unják és nem értik a diákok, egy úszómester, aki a karjában emelte át a járni képtelen beteget toloszékéből a meleg vízbe, hetvenhét teljesen egyforma nővér, napra-órára egyidősek, hatvankét évesek, zongoráznak, és habos kávét kortyolnak, egy zöldségeskofa szalmakalapban, két diáklány,

transzparenszeket festenek, egy krumpliorrú törpe, néhány látásból ismerős ember, autóvezetők és fuvarosok, ügynökök és élsportolók.

És olyan volt az egész trónterem, mintha a Vezúv áldozatait látta volna a királyfi, de ezeket az embereket nem a lávafolyam merevítette meg egy-egy képtelen mozdulatban, hanem a szörnyű nehéz álom.

És a királyfi tiszteletet érzett irántuk, például nem lopta volna el egyikük ékszerét vagy óráját sem, nem csiklandozta volna meg a talpukat, az udvarhölgyek fátyolát sem emelgette volna (pedig mit tudtak volna tenni?). Ott állt a becsületes királyfi tanácsalanel, ruhája cafatokban lógott, mert a csipkerózsa tüskéje elszaggatta még az alul viselt ruhadarabjait is, szakálla szétkócolódott, ősz szálakkal keveredett, hisz rég volt már, hogy útra kelt, cigarettásdoboz, pénztárcája üres, a bűvös kardot valahol elvesztette, és még mindig nem tudta, merre menjen, merre folytassa útját, hogy megtalálja élete értelmét, a szép hercegnőt.

Rózsikáéknak volt otthon egy zongorájuk. Nagy, fekete, faragásokkal díszített, kottatartója fölött harang alakú kis üveglámpa lógott. Rendszerint Rózsika édesapja játszott rajta, míg édesanyja a konyhában tett-vett az arany- és ezüstedények között, márványkövezetre hullatta a morzsát, s két hullámcsattal rögzítette fejéhez a koronáját, nehogy belepottyanjon a fazékba.

Rózsika, aki kotnyeles, elbizakodott gyerek volt, ugyancsak hallgatta apja játékát. Ott állt szorosán mellette, némán figyelte a bűvészmutatványt, a billentyűzet két partja között hullámzó futamokat. Amikor vége lett a darabnak, megtapsolta. Még egyszer, hízelgett az apjának, az ölébe ült, arcát cirókálta, még egyszer, dorombolta. Az édesapja pedig túrta, nem lökte le a térdéről, nem küldte ki a konyhába segíteni, leckeírásra sem parancsolta, hanem zavartan elnevette magát. Sok keserűség volt ebben a nevetésben, mintha azt mondta volna, hiába, művész is lehettem volna, ha nem rabolta volna el minden időmet a királykodás. Még egyszer, könyörgött Rózsika, kis ujjával megbillegtetve a billentyűket, valami dallamocskát próbált játszani. Ezt a dolgot a papája meghatottan nézte, el is határozta hirtelen, hogy taníttatni fogja a kislányát. Jó, ugrott föl az öléből Rózsika, végigszáguldott a palotán, mindenkivel közölte a nagy hírt, aminek mindenki kötelességszerűen örült.

Be is írátták őt a Rottenbiller utcai zeneiskolába Tóth Lászlóné, Ilonka néni keze alá. A papa minden szerdán és pénteken kézen fogta Rózsikát, a kastély ablakaiba kiült az udvarnép, hosszan nézett utánuk, és integetett, a királyné a konyharuhát lobogtatta, a kutyák és a macskák egészen a körútig kísérték őket, aztán Rózsika leült egy sokpárnás székre a zongora elé, Ilonka néni pedig, aki molett volt kicsit, nagy volt a hasa és a melle, túsarkú cipőt viselt, kék köpenyén a legfelső gombot nyitva hagyta, és akkora kontya volt, mintha még egy fejet hordana a feje tetején, visítva verte a taktust a zongora fedelén, míg a papa ült a sarokban, onnan leste a kislányát. Az óra végén mindig kezet csókolott Ilonka néninek.

Attól kezdve a papa gyakran elrikkantotta magát otthon: Gyakorolni! És nem volt Rózsikánál boldogtalanabb a világon.

Fél év telt el a palota és a Rottenbiller utca közötti ingázással, amikor a király összehozta magát, és halkán, félénken megkérdezte Ilonka nénitől, hogy halad a kislány a zenetanulással. Tehetség, kilátás a jövőre, effélék voltak a papa kérdő szemében. Ilonka néni leült a papához, előrehajolt, és semmit sem tompítva kellemetlenül érdes

hangján, azt mondta, hogy nincs különösebb tehetsége a gyermeknek. Szigorúan nézett, néhányszor megrázta a fejét, hajcsatok röpködtek a kontyából, nincs tehetsége, ismételte, aztán azért valahogy csak befejezték az órát.

Hazafelé a papa elgondolkodva bandukolt kislánya kezét fogva. Rózsika sem szólt semmit, csendesek voltak. Egyszer csak a papa lehajolt hozzá, és a fülébe suttozta, nem baj ez a tehetségdolog, mondta, nem számít egyáltalán, a fontos a zongora meg a zene. Éljen a zene, szólt kiegyenesedve, és egy láthatatlan zászlót döfött a magasba. Éljen, mondta Rózsika is lelkesen és megkönnyebbülten, majd mindketten énekelve és táncolva, kéz a kézben ugráltak végig a körúton.

De minden másképpen alakult. Rózsika valahogy kinőtte a maga tehetségtelenségét, elvégezte a konzervatóriumot, s rövid idő elteltével a legnépszerűbb zongorista lett világszerte.

Születésekor a királyfiról lemondott az édesanyja. A kórházban aláírta a lemondó nyilatkozatot, s néhány nap múlva, amint felgyógyult a gyermekágyból, hazament egyedül. A kis királyfi egy ideig a kórházban maradt, orvosok és nővérek gondoskodtak róla, majd elhelyezték a pestszentimrei csecsemőotthonban. Itt fehér köpenyes dadák vigyáztak rá. Dél előtt Irma, egy vöröses hajjú, középkorú nő, délután Angéla, egy fiatal elvált asszony, éjszaka pedig Pozsgás, aki öreg volt, és nyugdíjasként járt vissza dolgozni.

A kis királyfi nem panaszkodott: Irma dadus fürdetéskor gyengéden masszírozta a hasikáját, Angéla dadus a két melle közé vette, úgy etette, Pozsgás pedig elalvás előtt hozzáhajolt, és kis dalokat, szonátákat, olykor szimfonikus műveket dúdolt a fülébe.

Irma savanyú szagú volt, Angéla illatszerszagú, Pozsgás levestszagú. Irma a tévét járatta a háttérben, míg vasalt, Angéla a magnót, Pozsgás a rádiót hallgatta varrogatás közben. Ha melege volt, Irma belefúj a köpenye nyílásába, Angéla melltartóra vetkezett, Pozsgás egy hetilappal legyezte magát. Irma nem szenvedhette a gyerekeket, különösen a csecsemőkorúakat, Angélának elege volt belőlük, Pozsgás, ha csak tehette, fejre ejtette őket. Irma minden őszön kivirult, új ruhákat vett, és vastagon rúszozta a száját, Angéla tavasszal volt elemében, szeretőt váltott, és szerencsepatkót tetováltatott a csípőjére, Pozsgás akkor érezte jól magát, ha csendesen havazott, métervastag hó állt a tetőn. Ha megijedt, Irma a szívéhez kapott, Angéla az ajkába harapott, Pozsgás elátotta a száját, és úgy maradt perceken át. Ha Irmának hamarabb kellett elmennie, Angéla nemet intett, Irma azonban tovább bent maradt, ha Angélának dolga akadt, Pozsgás pedig mindkettőjüket helyettesítette.

Irma keze párnás volt, Angéláé puha, Pozsgás keze szikkadt. A kis királyfi erős vágyakat érzett irántuk. Irma dobálta magát az ágyban, mialatt a királyfi a terebélyes mellét csókolta, Angéla ilyenkor kiabált, és a szemét forgatta, Pozsgás sóhajtozva fogadta az öleléseket, míg egyik kezével ellökte, a másikkal pedig magához vonta a királyfi testét. Hancúrozásuk betöltötte a csecsemőotthont.

Nem tarthatott ez sokáig. A királyfi egy napon rájött, hogy rajta kívül még harmincötven vannak az otthonban, mind hasonló kisbaba, és mindegyikükkel törődik Irma, Angéla, Pozsgás. A királyfi felháborodott, követelte birtokainak és atyai örökségének kiadását, valamint a beígért fele királyságot, aztán elszomorodott, és szomorúságában mindenféle kiütések jelentek meg a testén. Ez különösen szerencsétlen dolognak bizonyult, mert édesanyja, a királyné épp akkoriban érzett megbánást gyermeke elhagyása miatt, bejelentette hát magát az otthonba gyermeklátogatásra. Csakhogy amint

meglátta a csúnya, fekélyes kelésekkel borított kis testet, minden jó szándék elpárolgott belőle, sarkon fordult, és rémülten kiszaladt a teremből. A királyfi megkérdezte Angélat, ki volt ez a spiné. Az édesanyád, hangzott a válasz.

A királyfi meghasonlott önmagával, ami abból is kitűnik, hogy éjszakánként rosszat álmodott, tudatalattija zsúfolásig tele volt megfejtethetlen rémképekkel, az orvos szerint végzetesen megsérült az animája, jobbnak látta elküldeni őt jó levegőjű falusi környezetbe, de az az igazság, hogy a királyfi soha többé nem tudott talpra állni.

Rózsika negyvenéves korában teljesen megváltozott.

Állandóan izzadt. Hiába fürdött este, hiába mosakodott reggel, hiába fújta, kente magát a palotában föllelhető hetvenhétféle különleges illatszerrel, néhány perc múlva bűzleni kezdett, mint a futóedzésről érkező kamaszok.

Nemcsak a hónalja izzadt, de a lába köze is ragadt a lucsoktól, bugyijának közepén kimoshatatlan barna foltok keletkeztek. Órákat töltött a fürdőkádban – minden eredmény nélkül, a férje és a gyerekei menekültek előle. Különösen éjszaka volt erős a szaga. Ha nyáron a hőség miatt nyitva kellett hagyni a hálószoba ablakait, akkor testének kipárolgása a közeli erdőből a palota környékére vonzotta a vadállatokat, rókákat, medvéket, hiúzokat és vadmacskákat. Egész csapat ólalkodott az ősi falak körül, különösen akkor, ha szél is fúj, és messzire szállította Rózsika savanyú-maró illatát.

Aztán elkezdett szőrösödni. Bajusza, szakálla nőtt volna, ha idejében nem kezdi borotválni. A mellbimbója környékét fekete koszorú övezte, amely szálanként szétterült, ha vizes lett. Lába szárán egész őserdő burjánzott. Az egyszerű borotválás már nem segített. Epilálni és gyantázni kellett. Csipesszel tépte ki gyökerestül a vastag szőrszálakat. A szeme könnybe lábadt a kintől, a bőrén vércsíkok csörgedeztek.

Mikor az utolsó szőrszálát is eltávolította testéről, hirtelen hízni kezdett. A hasa mint a görögdinnye, combja vaskos fatörzs, karja hájasan remegett, melle szétterült, háta, akár a medvéé. Tokája nőtt, a bőre úgy feszült, hogy szinte recsegett, nehezen lélegzett, járás helyett csak totyogni bírt, ruhái készítéséhez föl kellett használni a raktáron lévő anyagkészletet. Hamarosan rejtegetni kellett őt a nép elől, az udvarba érkező külföldi delegációknak pedig azt hazudták, hogy beteg.

Amikor Rózsika a hetvenhetedik fogyókúrája végére ért, úgy lefogyott, mint egy gebe. Csontjai szúrták a bőrét, ereje elapadt, vérszegény volt, nyelvét sűrke lepedék borította. A leghíresebb szakácsokat fogadták fel az udvarba, akik lesték, várták a herceg-nő minden óhaját. Mindhiába. Reggelire sonkás omlett volt – otthagya, ebédre spárgaleves, almaszós – rá se bírt nézni, vacsorára kacsasült, epres palacsinta – legyintett.

Az egész udvar – ki volt adva parancsba – a szeme láttára evett, jóízűeket csettintett a nyelvével (percenként két csettintés kötelező volt), hátha kedvet kapna tőlük, Rózsika bármerre fordult, zabál, csámcsogó arcokat látott. A vége ennek az lett, hogy az udvarban mindenki gigömbölyödött, gurult, és senki sem bírt dolgozni a súlyfelesleg miatt.

A kocsis leszédült a bakról, a lovak kilehelték lelküket a lovászok alatt, a kertész hógutát kapott a napon, a szakácsnő visszerei begyulladtak, leesett a lábáról, a kukták és a szobalányok heverték egész nap, a komornyikok nem fértek át az ajtókon. A kovács nem bírta megtartani a kalapácsot, ezért a lovak patkó nélkül maradtak, a cseléd nem adott enni a jószágnak, az állatok kimúltak, az ács nem bírt felmászni a tetőre, a palota teteje beszakadt, lógott az eresz, az üveges nem üvegezett, az asztalos nem gyalult, a kaszás nem kaszált, a PR-menedzser ötlettelen maradt, az aratók nem arattak, az

egész palota úgy nézett ki, mint egy kísértetkastély, kezdte benőni a vadrózsa, mindenki feküdt és aludt, amikor Rózsika végre elkezdett kicsit csipegetni az ételből.

Rózsika felépült, megint jól nézett ki, a palotát felújították, a kövér szolgákat kirúgták, csakhogy a hercegő hirtelen mindent elfelejtett. Először a számokat és a négy alpműveletet felejtette el, úgy csapták be a piacon, ahogyan csak akarták, együgyű mosollyal az ajkán, üres pénztárcával érkezett haza. Többé nem engedték vásárolni. Aztán elfelejtett angolul (kitűnően beszélt pedig), elfelejtett németül, spanyolul és törökül is. Legvégül már saját anyanyelvén sem tudott megszólalni. Mutogatott, gesztikulált, pislogott, bólogatott.

Elfelejtette, hogy melyik az ő szobája. Kísérni kellett. Elfelejtette, hogy tavasz van-e vagy tél, nevelésesen öltözködött. Öltöztetni kellett. A férjét és a gyerekeit minden reggel bemutatták neki. Bizalmatlanul fogadta őket.

Össekeverte a föntöt és a lentet, a padlásra ment krumpliért, a pincébe ment ruhát teregetni. Azt hitte, a víz szilárd és a föld folyékony, összevissza verte magát e tévedés miatt. Azt hitte, az élet célja az elkárhozás, eladta lelkét az ördögnek, gonoszságokat követett volna el, ha meg tudta volna különböztetni a rosszat a jótól. Így ahelyett, hogy elgáncsolta volna a nagy kosár tűzifával belépő szolgát, lélekszakadva rohant segíteni. A szolgák kezéből kitépte a munkát. Mindenkinek az idegeire ment. Végül aztán úgy bevverte a fejét a konyhaasztal sarkába, hogy menten kijózanodott, s végre minden az eszébe jutott.

Hála istennek, Rózsikával minden rendben volt, visszanyerte az erejét, tudását, csak hát még mindig izzadt, mint a ló. Gyöngyözött, verejtekezett, csúszkált a bőre, és büdös volt. Háta mögött dögvirágnak csúfolták.

Egyszer csak beszélgetést hall az ablaka alatt. Az öreg dajka mesél szülőfalujáról a gázóra-leolvasónak. „A mi utcánkat kettős akácfasor szegélyezte. Amikor virágzott az akác, olyan illat volt, mintha parfümös dobozban laktunk volna.”

Éppen virágzott az akác. Rózsika gondolkodás nélkül biciklijére ült, estére oda is érkezett az öreg dajka szülőfalujába. Megtalálta az illatozó fákat, és végigbiciklizett közöttük. Egész lénye átítatódott a virágok mézes illatával. Bőre száraz volt, mint a vatta. Hazamehetett. Soha többé nem izzadt.

Igaz, közben negyvenéves lett.

Ezen azonban már nem lehetett segíteni.

A királyfi egyszer postakocsira ült, úgy utazott. Kevés útitársa volt, azok is inkább kellemes, mint kellemetlen emberek, az idő enyhe, az út sima, a királyfi mégis aggodalmaskodott.

Féltette az életét.

Mert mi lesz – gondolta –, ha az egyik ló megbokrosodik, és árokba fordulnak? Vagy nagy kő akad a kocsi útjába, a kerekeknek tengelye törik, ő meg a nyakát szegi? Szörnyethal. Még valószínűbb, hogy útonállók törnek rájuk, kifosztják az utasokat, de előbb megkínózzák, megölik őket. Kiszúrják a szemét, kitépik a nyelvét. A királyfi szint rosszul volt saját gondolataitól.

Azért félt ő ennyire, mert valami titkos elhivatottságot érzett mozgolódnival magában. Az életét tette fel arra, hogy megkeresi az elátkozott királynényt. Ám ha idő előtt elveszíti az életét, baleset éri, megölik, egy betegség leteperi, és két vállra fekteti, akkor nem teljesítheti küldetését a földön.

Ahogy így ballag a kocsi nyugodtan, ráérősen, az utasok álom és ébrenlét között rin-

gatóznak a rugós üléseken, egyszer csak megállnak. A királyfi szívébe mintha tört szűrt volna a hirtelen néma csend, megrémült. Itt a baj? A baj, amit tulajdonképpen csak azért idézett fel gondolatban, hogy elijessze? Átélt minden borzalmas pillanatát, hogy a valóságban ne kelljen elszenvednie? Végigpörgette az összes lehetőséget, mint egy füzet lapjait, és most mégis itt van?

Behúzta a nyakát, és várt.

Hallják ám, hogy a kocsis lekászálódik a bakról, matat, motoszkál, csizmája talpa nyikorog, holmi káromkodás is megüti a fülüket. Kivágódik az utastér ajtaja, és a bőrmelényes, hentesforma kocsis ott áll előttük. Körbenéz a feléje forduló arcokon, és így szól:

– Nem tudom, hogy melyikük az, de itt valaki fél. Ezért nem húznak tovább a lovak.

Hm. A királyfi kardja hegye megbillent.

Tehát csak félelem van, gondolta, de baj, vagyis ok a félelemre nincs. Megköszöri a torkát.

– Ugyan, ki félne itt és mitől? – kérdezte hetykén. – Talán valami veszély fenyeget, bátyám?

– Fenyeget a rosseb, csak azt nem tudom eltanálni, hogy melyik utasom fél. Ugyanis a lovak négy ok miatt állnak meg maguktól (felemelte négy vaskos ujját): Egy, ha tüskébe lépnek, kettő, ha tüzet látnak, három, ha megijednek a saját árnyékuktól és négy, ha megérik egy ember félelmét. Tüskébe nem léptek, tűz nincs, az árnyékuk mögöttük van, én nem félek, tehát itt ül valaki, akinek a félelme rájuk ragadt.

Az utasok tanácstalanul néztek egymásra. Zavartan mosolyogtak, bizonygatták, hogy ők ugyan szoktak félni éjjel a kísértetektől, a vadállatoktól, a halott emberektől, a vér látványától, a fájdalomtól, a háborútól, a telefonszámlától, az úrkatasztrófától, az atombombától, fázástól, éhezéstől, a darázs csípésétől, attól, hogy nem lesz sör a diszkontban, attól, hogy békára lépnek a sötétben, attól, hogy leesnek sziklamászás közben, attól, hogy vízbe fulladnak, ha árvíz jön, hogy a horoszkóp rosszat jelez, félnek a tanítótól, a bírótól, az Istentől, de az utazástól éppen most nem félnek.

A királyfi kapkodta a fejét, nyugtalanul hallgatta a sok félelmet. Amikor fájdalomról beszéltek, összeborzongott, amikor éhezésről, megrándult a gyomra, a kísértetekenél kitágult a szeme, a betegségeknel elsédült, a fázásnál dideregni kezdett, a telefonszámlánál az erszényéhez kapott, a békára lépésnél az ülés alá húzta a lábát, a darázs csípésnél hessegető mozdulatot tett, a háború említésére elsápadt. A bíró, a tanító és az Isten hidegen hagyták. Szerencsére, mert legalább volt ideje, hogy egy kicsit összeszedje magát, végül kivágta: Ó attól fél a legjobban, hogy a hétfejű sárkány nem pusztul majd el, ha az utolsó fejét is levágta, hanem ellenkezőleg, új erőre kap. Az utasok ábrándos szemmel néztek a királyfira, és könnyű hallgatás szállt rájuk.

A kocsis bőffentése térítette magukhoz őket: Akkor most mi lesz? Leszáll valaki vagy sem?

A királyfinak nagyon gyorsan eszébe jutott, nemrégén hogyan szállították le őt a taktaharkányi buszról, mert véletlenül egy magállóval hamarabb jelzett. A busz megállt egy szántó föld mellett, kicsapódtak az ajtók, a királyfi meg a fejét ingatta, nem jó, nem itt kell leszállnia. Több se kellett a haragos sofőrnek, felugrott a helyéről: Ha lezletél, apám, akkor le is szállsz! És leszállt, gyalogolhatott az üveghegyekig.

A királyfi így beszélt: Ha már senki sem jelentkezik, ami nagyon is érthető, és én a magam részéről nem is veszem zokon, engedjék meg, kérem, hogy magamra vállalam az esetet, és leszálljak, kitartóan követve a kocsit és önöket. Az utasok kissé tétozáztak, elfogadhatják-e az ajánlatot, aztán egy kövér asszonyság megszólalt: Hát, ha úgy gondolja uraságod.

A királyfi leszállt, a kocsí elindult, ő pedig sok kedves gondolatot forgatva fejében az érzékeny orrú lovakról, nyelte az út porát.

Leszállt az est, mire a vendégfogadóhoz értek, ahol a királyfit ismét letaglózta a félelem, és még sok más egyéb is történt.

Rózsika kiskora óta rákapott a hallgatósásra. Még éjjel is gyakorta kiállt szobája ajtajába, és belefülelt a folyosó csendjébe. Nem akármire hegyezte ám a fülét, nem oktanul vigyázkodott, azt figyelte, érzékezik-e már a szerelem.

Várta ő a szerelmet az első tündérmese óta, várta érettségiző nagylányként, várta a nyelvvizsga megszerzésekor, egyetemi évei alatt, gyakornoki évei alatt, első fizetésének kézhezvételekor. Várta a palota keleti szárnyában, évekig ácsorgott a nyugati szárnyban is, kiállt az óratorony tetejére, együtt pörgött a szélkakassal, kivágatta a fákat az ablaka alatt, hogy ne susogjanak, gumitalpú cipőt parancsolt a szolgálóra, hogy nesztelenül suhanjanak, betiltotta a zenélést, apját, anyját csendre intette. Fülelt, ha az udvarba beszökött az ősz, az avarra hajtotta fejét, olyan kifinomult lett a hallása, hogy előre tudta jelezni a földrengést, még a füle is megnyúlt.

Mit gondoltok, gyerekek, megérkezett-e a szerelem?

Bizony nem érkezett meg. Még csak a környékre sem vetődött. Hallani ugyan mindig lehetett felőle, de Rózsika nem találkozott vele.

Harmincöt, mit mondok, csaknem negyvenéves volt, amikor megunta a várakozást, és a következő dolgok történtek.

Akkoriban vetődött a városba egy vándorszínész-társulat. Véletlen volt-e, nem-e, de éppen ott vonultak el a királyi palota mellett, egy ponyvás szekér és kilenc ember tette ki a kompániát. Fentről nézve szaladgáló kis hangyáknak látszódtak, amint ide-oda futkostak a téren, kiabáltak, és toborozták az esti előadásra a bámészkodó embereket. Rózsika kihajolt az ablakon a nagy ricsajozásra, meglátta a színészeket, és megdobbant a szíve.

A mamája az efféle emberekre mindig azt mondta szigorúan: Közönséges népség, tudatlanok, büdösek, és fogalmuk sincs az illelőről. És megtiltotta, hogy Rózsika szóba álljon velük. Nagymamája szelíden csak ennyit mondott: Nem a mi fajtánk. De ő is megtiltotta, hogy szóba elegyedjen velük. Rózsika azonban el volt ragadtatva tőlük.

Az udvarban minden arcot jól ismert már, az egyiket szerette, a másikat nem, de mindegyikük halvány volt ezekhez az arcokhoz képest, és nemcsak a festék miatt, ami bőven virított rajtuk, hanem erőteljes vonásaik, eszményi szépségük és oltári csúnyságuk miatt. Úgy érezte, hozzájuk fogható gyönyörűséget eddig még nem látott, és elhatározta, ha török, ha szakad, megnézi az esti előadást.

Bizalmasának szobalányát választotta, akit kicsi korától kezdve egészen hasonlóan neveltek, mint őt, nehogy ellenőrizetlen hatások érijék kialakulatlan lelkét. Ruhát cserélt vele, a haját egyszerűen hátrafésülte, és sötétedéskor kiszökött a palotából.

A szobalány ott maradt Rózsika csipkeruhájában a szobában, és a tapéta mintázatát számolgatta oda-vissza, nehogy elbizakodjon, és a hercegnő helyére vágyódjon.

A halpiac mellett, az Utolsó Fillér kocsmában állították fel a színpadot. A városi nép egymás hegyén-hátán tolongott a bejáratnál, Rózsika a tülekedés közben kellemetlen tapasztalatokra tett szert, a tömeg közé préselődve ugyanis hol a fenekét, hol a mellét fogdosták, csipkedték láthatatlan, pimasz kezek. Tehetetlen dühében csaknem elsírta magát, s kénytelen volt hátrébb húzódní. Amikor végül is bejutott a színpad előtti zsúfolt térbe, felpillantott. Három görög stílusú, fehér oszlopot látott, közöttük színes kel-

mék feszültek, látott egy lépcsősort, amely hosszabb emelvényre vezetett fel, a színpad elejére kirakva pedig táncoló fényű mécseseket látott.

Az előadás kisvártatva megkezdődött. Színészek pattantak fel a színpadra, tollas ka-
lapot viseltek, derekukat kard övezte. Sok beszédük között gyakran kacsintottak ki a
közönségre, aztán előrántották kardjaikat, és megkezdődött a nézősereget tüzelő via-
dal. Minél jobban belemelegedtek a harcolók fönt a páston, annál inkább buzdította
őket a közönség odalent. Egyszer aztán csak véget ért a küzdelem, mindkét fél vissza-
helyezte övére a kardot, amit végtelen csalódással fogadtak a nézők. Ekkor megjelent
egy igen szép hölgy, hosszú fehér ruhát viselt, méltóságteljesen tett néhány mozdula-
tot, rövid, érzelemdús beszédet intézett az egyik ifjú színészhez, lépett jobbra, lépett
balra, végül kivonult a színről. Az emberek álmétkodva csodálták.

Ismét férfiak érkeztek a színre, kardoztak sokáig. Az egyik harcos egyszer csak el-
esett, kardja csörömpölve hullott ki kezéből, az oldalához kapott, szeme fönnakadt,
hosszasan hörgött, végre elnyúlt a csata színhelyén, és többé meg se mozdult. Fütty-
orkán zúgott, a közönség helytelenítette a fiatal színész halálát, bírót, ügyvédet, es-
küdtszéket követeltek, majd váratlanul egy jókora hal repült föl a színpadra. Pörögve
végigcsúszott a deszkákon, az egyik oszlop lábának csapódott. Az oszlop mögül a szín-
re igyekvő összes szakállú színész meg éppen rálépett eme halra. Azonnal spárgát csi-
nált, felordított a dühtől és a fájdalomtól, fölkapta a halat, és tajtékozó haragjában
visszadobta a közönség közé. Pillanatokon belül röpködni kezdtek az ájult, jobb sors-
ra érdemes halak, a meghótt férfi is föl pattant, s derekasan kivette részét a küzdelem-
ből. Az előadás halcsatába fordult, úszott a színpad a szutykos, iszamós létől.

A közönség női része sikoltozott, a rend felbomlott, általánossá szélesedett a vere-
kedés. Rózsika döbbenet bámulta a földön egymást gyömöszölő népet, a tatógó, im-
már vérben úszó halakat, s mást nem tehetvén, kiszaladt a kocsmából, rohant végig a
hazafelé vezető úton. Félelemtől ízve, kimerülten rogyott le a várfal tövében. Tudta,
hajnalhasadtáig nem léphet be a palota kapuján, mert azt minden éjszaka szabadjára
engedett, gyilkolásra idomított kutyák őrizték. Rögvest elnyomta az álom, gülüszemű
halakat látott, részeg, durva arccal, végül a nemes hölgyet látta, akit Júliának szólí-
tottak, hófehér ruháját, merengő tekintetét, pirosítóval színezett orcáját.

Következő nap Rózsika nem mozdult ki a szobájából. Nem evett, nem ivott, szoba-
lányát durván elküldte, feküdt selyempaplanos ágyán, mint egy papírnehézék. Este-
felé fölkel, tollat vett kezébe, amellyel eddig csak a naplóját írogatta, s ügyetlen kezé-
vel szerelmes levelet írt.

„Ó, Júlia, hová legyek a nyugtalanságtól, amit szép személyed hozott fejemre. Fé-
nyes a te szemed, mint este a szentjánosbogárkéé. Oly nemes a te termeted, mint a lo-
vaké, ha megugranak a harc során. Miért van az, hogy az egyik percben zokogok, a
másikban nevetek, az egyik percben éhes vagyok, a másikban nem kell semmi sem,
szégyenkezem és büszke vagyok, pirulok és sápadok. Ne engedd, hogy így gyötrődjek,
válaszolj, kérlek! Az illetőben, aki e levelet viszi, megbízhatasz, s tőlem viszonzleveledet,
melyben találkozásunk helyét és idejét megjelölöd, ne tagadd meg. Várlak, imádlak,
csókollak: R.”

A levél írása közben Rózsika majd' kiugrott a bőréből türelmetlenségében. Elkép-
zelte, hogy megbízható szobalánya miként oson ki a palotából, hogy szedi a lábát a vá-
ros felé, hogyan fog kérdezősködni a színészek felől, hogyan találja meg őket, miként
vonja félre Júliát, miként csúsztatja kezébe az apróra összehajtogatott levelet, elkép-
zelte Júlia csodálkozását, amint kérdéseket tesz fel a megbízó kilétére vonatkozóan, de

a lány nem fog válaszolni (megtiltotta neki), végül miként szalad vissza hozzá a hűség szolgálja, akit mindezekért meg fog jutalmazni, bár még nem tudja, hogyan.

A levél már a szobalánnyal futott címzettje felé, Rózsika egymás után huszonötöszer végiggondolta Júlia lehetséges válaszait, mind türelmetlenebbül, mind kétségbeesettebben.

Jó óra múlva állt elé a lány az életet jelentő válasszal. A levélben ez állt: „Hát jó, nem bánom, találkozzunk este az erdő szélén, a kacagó forrás mellett. De a gatyádat kösd ám jól föl! Júlia”

Rózsika boldog volt. Mutatóujjával a hajfürtjeit csavargatta, szemét forgatta, összepisilte magát, kétszer kellett tisztába tenni. Miután meg tudott szólalni, azt kérdezte bizalmas barátnőjétől, vajon miért írta azt Júlia, hogy kösse jól fel a gatyáját? A szobalány nem tudta: Hiszen ugyanaz volt a fejében, mint Rózsikáéban, honnan is tudhatta volna? Mégiscsak volt egy jó ötlete. Talán azt akarja, hogy nadrágban menjen a kisasszony, mondta. Hát akkor nadrágot húzok, határozta el Rózsika, mert nem akart elhibázni semmit. Nadrágot húzott, jól megkötötte a derekánál, és sötétedéskor elindult.

Aznap este nagy volt a meleg, a kacagó forrás a szokásosnál is hangosabban kacagott, így a közeledő hercegnő egészen elveszítette a hallását, semmit sem észlelt az erdő hangjaiból, de szerencsére látni látott, és megpillantotta Júliát, aki most tiszta piros ruhát viselt, és mosolyogva nyújtotta felé a kezét. Én hercegem!, kiáltott fel, amit persze Rózsika nem hallott, a forrás zakatoló csobogása eldugaszolta mindkettőjük fülét. Júlia ledőlt egy orgonabokor pázsitos aljára, Rózsika melléje ájult, és a forrás örjögő zúgása mellett beteljesedett minden álma. Olyan boldog volt, hogy másnap a palotában senki sem ismert rá, szelíd mosollyal az ajkán járt-kelt, mint egy nappali kísértet. Repesve várta a következő éjszakát.

És minden megisméltődött éjszakáról éjszakára ugyanúgy, ahogyan először történt, Rózsika kiteljesedni érezte az életét, mindenben új értelmet talált, örömét lelte az apró dolgokban is, bölcsebbé vált, legyőzhetetlennek érezte magát, új erők buzogtak fel elméjében, testében.

Csakhogya tizenötödik napon Rózsika hiába várta Júliát a kacagó forrás völgyében, nem jött. Másnap sem jött, soha többé nem jött. A színészek elutaztak a városból, továbbálltak egy házzal, és Júlia üzenetet sem hagyva örökre eltűnt.

Rózsika mély depresszióba esett, minden este mérget akart inni, amit a szobalánya akadályozott meg, hol árulással, hol furfanggal, hol egyéb módon, végül Rózsika gondolt egyet, és kezét nyújtotta a szomszéd ország trónörökösének, aki pedig csúf volt és öreg. Egyébként meg maga a hétfejű sárkány. Az udvarban mindenki felháborodott, diplomáciai konfliktustól lehetett tartani, még a szelíd nagymama is rosszállóan csóválta a fejét: Hiába, ezek a mai lányok nem tudnak várni. Az első jöttmenttel összeadják magukat.

Pedig mi az a száz év?

És végre a királyfi lett Rózsika, a nagyágyú. Világraszóló lakodalmat csaptak, a mese vége lett, jöttek a sötét hétköznapiak.

Jöttek a hétvégi vadászatok szarvasra, nyúlra, jöttek a tengerentúli utazások az örökös napsütésbe, jött a sok grillsütés az alkonyi kertben, jöttek az aranyhajú gyermekek, egyik a másik után, operabálok frakkban és fehér kesztyűben, tűzijátékos születésnapok.

És egyszer csak a királyfi azon kapta magát, hogy unja az egészet, és hogy a mese

után most már a valóságnak is vége van. A királyfi elkomorult, elfordult a világtól, szakított barátaival és barátnőivel, és képzelgéseibe menekült.

Egyszer például elképzelve, milyen is lehet az, amikor egy születésétől vak ember visszanyeri a látását. Amikor a képzelődésben odáig jutott, hogy a vak ember lát, annyira meghatódott, hogy kibuggyantak a könnyei.

Ettől kezdve mind gyakrabban űzte ezt a lélekemelő foglalatosságot. A buszon ülve hazafelé, magányos esti sétáin, saját magát gondolva világtalannak. Lehunyta a szemét, sötét van, szuggerálta, sehol egy bokavillanásnyi fény, egy-két perc vakság után lassan kinyitotta pilláit, és szinte visszahőkölt az ideghártyáját dárdaként bombázó fény erejétől és szépségétől. Látok!, kiáltott fel, látok, suttogetta megbabonázva, neki-dőlt a falnak, és remegett.

Felugrott a helyéről a buszon: Látok! Az utcán a szembejövők előtt térdre vetette magát: Látok! Ebédnél beleejtette a kanalat a levesébe: Látok! Legurult az ágyról szeretkezés közben: Látok!

És sírt.

Néhány hét után kimerült a folytonos megvilágosodásban, és egy születésétől béna ember helyébe képzelte magát. Mozdulatlanul feküdt néhány napig, szolgálói látták el, etették, ágytálazták, öltöztették. A harmadik napon kezdte érezni, hogy meg tudja mozdtítani a kisujját. Aztán a karját, a lábát, a vállát, végül felült az ágyban, felkelt és járt. Járok!, üvöltötte ki az ablakon, mire a szolgák eldobtak kezükből a munkát, és szörnyülködve meresztgették szemüket a csoda láttán.

Járok, ordította a szembejövők arcába két hét fekvés után, járok, emelte az égre szemét hat hét fekvés után, de a három hónapos mozdulatlanságba majdnem tényleg belelerokkant, orvost kellett hívni.

Megunta a bénaságot, szaladgált, mint egy csikó, éhezni kezdett. Naponta mindössze két liter ásványvizet ivott, egyet reggel, egyet este, dolgozni járt, hogy elterelje gondolatait az ételekről, az éhezés végét jelentő nagy lakomán azonban nem tudott részt venni, mert már az erős, zsíros szagoktól elszorult a gyomra, és hánynia kellett.

Hamarosan fölhangzott hát ezzel a különcséggel is. Próbálkozott még a szegénységgel, az impotenciával, az AIDS-szel, a süketséggel és a hülyeséggel. Meggazdagodott, Casanova lett belőle, a halála előtti napon hirtelen meggyógyult, kitisztult a hallása és az elméje. Az öreg cselédek emlékezete szerint legutoljára egy születésétől halott embernek képzelte magát, de ebben már nem lelte örömét.

Ekkor otthagya a családját, vidékre költözött, és írni kezdte a visszaemlékezéseit. Öregen halt meg.

Jutalmul gazdag életéért többszörös halált halt.

Égő cigarettával a kezében elaludt az ágyában.

Gombaszedés közben az erdő közepén belelépett egy farkasverembe.

Részegen vezetett, és beleszaladt egy kamionba.

Tönkrement a tőzsdén, és golyót röpített a fejébe.

Elégett egy áruháztűzben.

Agyoncsapta a villám.

Elsodorta az áradás.

Leütötték az utcán.

Végül kihagyták a mesekönyvekből.

Lázáry René Sándor

MOULIN ROUGE, MONTMARTRE

A Jenin l'Avenu nótájára

Nekem már könnyen áll
A vers is, ám vitézül!
Sem izzadás, se nyál –
Nekem már könnyen áll!

Alant vagy fönt – egál
Nekem, de más kikészül:
Nekem már könnyen áll
A vers is, ám vitézül!

*Párisi impromptu, rondeau,
Moulin Rouge, sarokasztal,
1889. november negyedikén*

RONDEAU TANÁRI EGYMAGAMRÓL

Charles d'Orléans dicséretére

Marós Vásárhelyt egy tanár
Dohos könyvekrül port törül,
Ha bölcsebb dógot nem tanál:
Nyakalja már a bort, s örül,

Ha pletyka Hölggyegylet danál,
S hetvenkedők döngik körül...
Marós Vásárhelyt egy tanár
Dohos könyvekrül port törül –

De poshadt létben nem kanál,
Elméjén sem fölös pör ül...
Nem pöndörül, köpül-csöpül.
Talán számár, kekecz, banál –
Marós Vásárhelyt egy tanár
Dohos könyvekrül port törül.

Maros-Vásárhelyt, 1890 júniusában

RONDEAU RIDEG SZERELMESÉHEZ

Villon mágiszter nótájára

Mint víg nyüvecskék lány kilisben,
Nyüzsgött agyamban vers, sivár tan,
Szerelmem, míg kegyed kivártam,
S miképp a kankutyák, pítiztem,
Ha fütytyögött az április fenn:
Hol elvegyültem, hol kiváltam,
Mint víg nyüvecskék lány kilisben.

Ki nem visel címert, s pilist sem:
Szabad... Szerethet bárki bátran!
Tenyészszünk bús, beteg világban,
Csak úgy – ha néha lát is Isten –
Mint víg nyüvecskék lány kilisben!

Maros-Vásárhelyt, 1892 augusztusában

LÓCZY SIMON RESPONSUMA

Káthay Mihály két sorára

*„Sic fugit hora brevis, nescit fugitiva reverti.
Cuncta cadunt, Virtus tempore cuncta durat.”*

**Ad egregium dominum Joannem Rimayum amicum
charissimum de morte magnificorum fratrum
Balassiorum Elegia – Michael Kathay**

Foghatatlan Idő!
Röppen, vissza se jó!
Jajj! futós kurta órák!
Minden pusztul, enyész,
Elhull, semmibe vész:
Pertzek rágják, szétszórják.
Múltak rongyain túl
Tsak az Virtus virúl:
Ha rám hagygyák gaz Párkák.

Találtam a Teleki Tékában, egy ősnyomtatvány lapjának szélire békaparva, elég haloványon, rosszul olvashatóan; nemcsak a fátumját, de még a dátumját is alája körmölé vala „Simeon Lotius, az az Raffai Lóczy Simon”, ki szerint: „Költém vala Kolosvártt, Kús-Aszszon Havánac Tizen-Hatadic napján, az Úr 1641-dic Esztendejeben.” Kimá-soltam magamnak Maros-Vásárhelyt, 1910 decemberének derekán, én, Lázáry René Sándor p. m.

Imre Flóra

A HEGYRŐL LEFELÉ

a hegyről mentem lefelé
 ősz volt már érett a dió
 hosszú meleg nyárforma ősz volt
 honnan ez a halálos szomorúság
 vasárnap délután álmos csönd rezzentlen
 napsütötte meredek út
 fehér mészkeporos fehér
 fölszedtem egypár szem diót
 a kerítés mellől az útról
 a héja vékony ujjaim közt
 törögtem és eszegettem a hegyről lefelé menet
 a tenger felé mentem az úton
 mi ez a tárgyatlan szorongás
 fel-fel is kékllett egy-egy fordulónál
 piac szőlő és ezüstművesek
 sajt és mézben eltett dió
 olyan világos hosszú ősz volt
 és sehol senki csak a kertek
 a forrástalan fény alatt
 mentem a hegyről lefelé

RONSARD A RÉGÉSZETRŐL OLVAS

kertet házat hazát hol van itt már Heléna
 amit most itt hagyok – régen nem valakit –
 tárgyak árnyéka csak életem hagyatéka
 mint amit ezer év talál belőlem itt

a csontnál egyebet nem látok már a tájban
a dombok törmelék szemét rétegei
a házakból csak az ásott alapozás van
a gerendák nyomát a színből sejteni

mi maradt ami fém ami kő vagy üveg
a tárgyak váza csak egymásra rétegezve
tört cserépdarabok az ágyból a szögek

de rég elmúlt az a petrarcai regény
nem emlékeztet itt semmi a részletekre
elmúlt a szem a kéz elmúltunk te meg én

Radics Viktória

VIDÉK, MUSKÁTLIVAL

Elkezdődött: behallatszik az álmomba a söprű betonkaparása, megindult a napgép, éjfél körül fog majd leállni, amikor kikapcsolják a televíziót. Az ágyból a túlparti fűz-erdőre esik a tekintetem: már ragyog. Naphosszat a vízre, a fákra, a madarakra tapad a szemem, öt hete iszom a látványt, mégsem tudtam beljebb kerülni: csak bámulom a gyönyörű ablakot, ám nincs átjárás „oda”, nem részesedem „abból” a fényből.

A teraszon tanyázom álló nap, előttem zárt horizont, magas lombszegély, felettem napernyő, alattam megszállott sürgés-forgás. Nagy dérrrel-dúrral üzemel lent a nappal, kopog a kés a deszkán, csörömpölnek az edények, csurran a víz, berreg a csónakmotor, szerb és magyar felkiáltások harsannak, ej-hej, szól a rádió, és sohasem maradhat el a mindennapi pörölés sem.

Otthon vendégeskedem, egy kis lakban a nagy Duna mentében, pontosabban holtág partján – itt *döglött Dunának* mondják –, a folyamtól karnyújtásnyira. A fák tükörképétől sötétzöld az enyhén folydogáló, finoman borzolódó víz; az *élő Duna* a lombok közt csillan ide, ott a végtelen, itt zárt kertben élünk. Anyám futórózsái egészen a teraszig felnyújtóztak, rám kandikálnak a tömör, rózsaszínű fejcskék. Lent a virágoskertben muskátlik virítanak a rezgőkék felhőjében, narancssárga körömvirágseregek állnak glédában, ha igaz: gyógyító balzsamot tartogatva. Háttérbe szorítva, az árnyékszék mögött él a legszebb virág, a szíromhullajtó fehér rózsza. Összefogódzkodó ricinusbokrok alkotnak élő kerítést mögötte, ujjas levelű, erős, mérgesnek látszó tövek; egy szál kókadt napraforgó hajladozik nékik.

A telek kicsiny, átlátható, jól illeszkedik a többi közé, az ég és a föld közé, a vízparti tájba. A tavasztól ősziig itt élő emberpár is tökéletesen illeszkedik mindebbe. A gölya idelátogat, megesi a halbeleket, a szapora vadkacsacsaládok békésen úsznak tova. A fecskék rátelepszenek a villanydrótra, a piciny levelibékák a viráglevelekre. Még

a hangyáknak is van egy szabályos útvonaluk, mely a betonon át vezet. Lepkék repkednek a muskátlik körül, rózsaszínűre színezik a piros melletti fehéret.

Mindennap elsétálok az *első Dunához*, mely vad, lendületesen kanyarodó, csupa örvény és csillám. Olyan, mint egy ezüstövet bontó, zabolátlan nagyasszony. A napnyugta „második részét” szoktam nézni onnan, a torkolattól, egy sánta, fekete kutya társaságában, aki a háborúból itt ragadt hadihajó tatján foglal helyet, szemben a vöröslő napkoronggal. Nyilván a katonák konzervmaradékaira jár rá. A kiskatonák nem sok vizet zavarnak, unatkoznak, verik a blattot, este pizsamába öltöztetik, reggel meg levetkőztetik a túlpartra meredő ágyúcsöveket, és őrzik a kék-fehér-piros zászlót. Itt felejtették őket, beleszoktak a telepi életbe, horgásznak, isszák a *Jelen pivót*.

A nép szorgoskodással fejezi be a nappalt. Húzkodják a slaugot, kajabálnak, meglocsolják a veteményt, kannával öntözik a cserepes virágokat, vacsorát tálalnak, mosogatnak. Behordják a pecabotokat, mindent a helyére raknak: mire elkezdődik az esti film, csendnek és rendnek kell honolnia. Este nyolc után minden ablakban kék fény villog, és egyetemessé mixelt tévézaj zümmög a csillagos éjszakában.

Megkönnyebbülök én is, hogy engedett a nap abroncsa, levonulok a kerti asztalhoz olvasgatni. Vaksi vagyok a sápadt lámpafényben, fülelek, mi minden zajlik: álmatlan halak csobbannak a vízbe, halálra ijedt, tenyérnyi éjjeli lepkék verdesnek. Túl az erdőben állat csörtet, vaddisznó lehet vagy szarvas, béka cuppan az orrom elé az asztalra. A szomszédban orvhalászkok settenkednek, a fekete vízen felbukkan egy imbolygó lámpa fénye. A *Költészet és valóság*ot olvasom, és a valóságon csodálkozom, nem a költészetben, Wahrheit ist Dichtung, mondogatom magamban. Az éjszakai pára elől eltakarodnak a szúnyogok, ismeretlen rovarok kerültek elő, hatalmas szöcskék, repülő bogarak. Ha valaki a budira vonul, gyorsan kiürítem a hamutartót, s visszabukom a könyvbe, mert gyanakodva mérnek végig: mi az ördögöt csinállok itt a sötétben? Csak akkor elégedettek, ha olykor megnézek velük egy-egy műsort, együtt térünk nyugovóra, és közös szuszogás melege tölti be a hálót.

Hajnalban vagy reggel megindulnak a férfiak, gumicsizmásan, teljes fegyverzetben csörtetnek, komoran, neki a *nagy Dunának*. Tépik a szíjat, túrátatják a csónakmotort, még valakinek odakiáltanak, aztán eltűnnek valahol messze, egy helyen, ahol, úgy sejttem, titkos és bonyolult viszonyt folytatnak a folyóval, s nem csak a hal miatt áldoznak rá számolatlan órát. De erről nem beszélnek. Az asszonyok közben otthon szolgálják az edények hadseregét, aprítják a zöldséget, gyúrják a tésztát. Déli tizenkettőkor, a Kosuth rádió harangszavára a család körülüli az asztalt.

Nálunk mindig lennie kell legalább két, mégoly egyszerű fogásnak, utána sörnek, bornak, esetleg házi szörpnek. Ebéd után egy darabig kong az idő, csak a táskarádió kotyog a pihenő hason. Aztán hirtelen felvisít apám villanyfűrésze, vagy felordít a fűnyíró gép, pattognak a fahasábok, repülnek a csöpp százsorszések. A konyhában is készül valami: meggyes pite, szederlekvár vagy linzer. A délutáni török kávé pontban fél ötkor isszuk, ez egyúttal anyám keresztrejtvényfejtésének és varrogatásának megszabott ideje is. Telehinti tarka muskátliszirmokkal – *ő matyó hímzésnek* nevezi – a házikót, ablak, ajtó fölött, asztalon, tálak alatt és felett is a kövér kis bimbók díszelnek. Művészi öntudattal keményíti s aggatja ki őket; nyel s nyelek, ha átsuhan tőlük az arcomon az undor.

Szánom is ugyanakkor: a tú kényszer, melytől harminc éve nem szabadul. Meg bámulom is: változatlanul csillog-villog a szeme, amikor átnyújtja a tányér süteményt. El-

jött az alkony „első része”, amit úgy szeretek: a fénytörés. Az erdőn áttűző sugarakat visszaveri a víztükör ide, a part menti fákra, és ilyenkor hullámzást vetít a rezzenetlen lombokra a visszfény. Az egész vidék higgadt, csak ott, abban az ablakban remegnek érzékenyen az aranyfoltok. Áttetsző zöldnek tűnnek a levelek ilyenkor, mintha az ereiket is látnám. El szeretném csípni a pillanatot – a nimfát –, ezért reflexszerűen szemet hunyok, hogy megörökítsem a benti sötétben. De az illúzióknak mindjárt vége.

– Látod ott azt a K betűt? Ott, egész fenn. Szabályos K – mutat anyám az ujjával a túlparti erdő felé, de én nem látom. – Dehogynem, ott, az a vastagabb, kopasz ág, meg a két vékonyabb. Egy kicsit ferdén áll, de megvan mind a két szára. Húsz éve ott áll az a K. Reggel, amikor kinyitom a szemem, mindjárt rá esik a pillantásom. Húsz éve áll mozdulatlanul ugyanazon a helyen.

Nagy nehezen ksilabilizálok a fűzfák csúcsának tar végű ágaiból kirajzolódó ikszet, vagyis a K betűt, anyám nevének kezdőbetűjét.

– Ott van balra, alatta egy L is, igaz, hogy csempe szegény, de azért L formájú, na, látod már?!

Milyen lehet úgy élni, gondolom, hogy az ember, amikor felnyitja a szemét, nyomban nevének kezdőbetűjét látja kirajzolódni szemközt az égen, rendületlenül? Lévéni, hogy ablak alatt alszik, el tudom képzelni anyám ébredésének pillanatát. S valóban így él ő, a neve, akár egy kinyilatkoztatás. Saját személyét istenadta adottságnak érzékeli, és nem kételkedik cselekedetei és gondolatai helyességében. Hogy ő van, az őt betölti csurig: én vagyok a Nap, melynek fel kell kelnie és le kell nyugodnia, sugárzásával életet adni az odaseregülő embereknek, állatoknak, növényeknek, s este letenni a gyerekeket.

A csempe L tulajdonosa, apám, nem vesz részt ezekben a kávé és sütemény melletti édelgésekben, ő fát vág, betonoz, lyukas bicikligumit metél, pumpát javít. Úgy vonul a partig, műanyag papucsát klattyogtatva, hogy kellőképp kifejezésre jusson gazda mivolta: összehúzott szemöldökkel méri végig a tájat, készenléti állapotban, akár egy vámőr. Időközönként kijelzi, hogy a telek az övé, ezenkívül minden lény, aki itt tartózkodik, sőt övé a napszak és az évszak is. Ura a délelőttnek és a délutánnak, a fűnek, a csónaknak és önmagának. Nem úri jókedvéből, hanem felsőbb rendelésből: ő, L, ide lett küldve a gondviselés által erre a parcellára, hátulról látom, hogy napégette nyakát fontos feladat ráncosítja, zömök, kissé már töppedt válla egy glóbuszt hordoz. Megrezzenek, ha futólag átsuhan rajtam a tekintete: idetartozom, mégsem illek az egészbe, régi, megoldhatatlan gond, melyre az arcom emlékezteti.

– Már megint fújod azt a füstöt? – legfeljebb ennyit morran.

Hallgatók. Az úszáson, egy-egy rövid sétán kívül nem nagyon mozdulok, mint akit megdelejeztek körbecsörömpöl az élet rendje, s ami itt magától értetődő, az mind kérdést szegez felém. Próbálok kitalálni, mi ez az előttem elterülő roppant kódex, kicsoda írta? Ki milyen szerződést kötött kivel? Honnan tudnak az itteniek így egymás kezére dolgozni az idővel, hogyhogy itt nem relatív a téridő, sőt óra, napszak katonás rendben követi egymást, s mindenkit a maga helyére rendel? Itt nem szálazzák az emberek a miérteket, nincs kérdés, csak dirr-durr, tett válaszul, mintha a (belsővé vált) felsőbb rendelés intézné az életmenetet. Bizony, a Tandori-féle *Kant-emlékzaj* fülsértőn berreg: „A fűnyírógép (odakint) / Villanyborotvám (odabent)”.

Csikorog, nyikorog, fújtat ez a harmónia, mint egy nyútt harmonika. „*Drüben hinterm Dorfe / steht ein Leiermann, / und mit starrem Fingern / dreht er, was er kann*”, hallgatom Schubertet fülhallgatóval, ha merem, s nem érzek kényszert arra, hogy én is a munka lát-

szatát keltsem, s bekapcsoljam a *lap-top*omat. Apám látja. A *lap-top* tiszteletet kelt ugyan benne, mint minden technika, rólam azonban lerí, hogy nem értek az élethez semmit sem. A pillantásától megáll a kezem a billentyűk fölött, mintha ütés érné. Üres tenyere az övékhez mérem, melyben megfordul földgöngy, növényi szár, csirkenyak; repülnek a halpikkelyek, folyik a víz, kifordul a tökbél. Nem könnyű így betűkhöz nyúl- ni: hisz ott, az ő kezük közt forog az anyag. Én tétlen vagyok, legföljebb, innen a teraszról, látom őket. Néha mintha fordítva lenne: pantomimet néznék, s ki kellene találnom, mit jelent ez az impulzív egész.

Az élet alapműveleteit végzik: földdel, vízzel, növényvel, hússal dolgoznak, táplálékot teremtenek elő, gyümölcsöt, tűzifát gyűjtenek – kihalásszák, megszáritják, összefűrészelik, elraktározzák a vízen úszó faágakat –, folyton gyarapítják az élelemkészle- tet, feldolgozzák a zöldségek, gyümölcsök szinte minden részét, egy sárgabarackmag nem megy veszendőbe. Ásó, kapa, kés, villa, fűrészes és fakanál forog a kezükben, tűz lobban, forog a bogrács a füstben. Nap mint nap gondozzák a családi tűzhelyet, meg- küzdenek az entrópiával, gazolnak, toldoznak-foldoznak, saját maguk javítják szerszá- maikat. Mindent felhasználnak: üres dobozok, flakonok, tökmag, karfiollevél, zacskó, fél téglá, kenyérmaradék, minden megéli a maga funkcióját, beilleszkedik a nagy egészbe. A jutalom: a körforgássá láncolódo illeszkedés, a vége nincs kiegészülés, az ínségen folyton diadalmaskodó meglét. Ezt koronázza a déli ebéd, a nap csúcspontja, a falás ünnepélye.

A szerény vagy, olykor, dús lakoma a szüntelen serénykedés jutalma. Habzsol a csa- lád a szabad ég alatt, de mintha még a királyi ég is a felhőket enné. Csillapul, lelohad, ám nem szikkad ki a vág, hogy együnk, mi több, nem merül ki az értelme: a szájban, torokban, bendőben, akárcsak a természetben, az élet forog. Kívánás küzd undorral: nem lehet nem észrevenni, hogy ebéd közben, lefekvéskor, reggel, ok nélkül átsuhan az arcokon valami émelyítő méreg, öntudatlanul támad, megfeszíti az arcokat, állkap- csokat, céltalanul kóvályog, s lecsapódik erre-arra: ólálkodó kutyára, gyerekre, időjá- rásra, emberekre és keszeg halakra. Asszonyok pletykázkodásában sompolyog, szitko- zódásokban keres kielégülést, egymáson csattan. Akárcsak a buzgó munka, e jellegze- tes *furor* is érleli a napot, összeköti a reggelt az estével, s a szorgoskodással együtt ad- ja ki a vidék zamatját.

Lenyűgöz és megsemmisít, gyermekké tesz a provincia ijesztő, zsarnoki otthonias- sága. A regresszió, ha titkolom is, szíven ragad. Érteni is gyerekes hévvel szeretnék, a nagyokhoz fordulok, a régiiekhez, hogy mit mondanak. Hisz errefelé a felnőttek tény- leg a Vergilius emlegette „*sziklaszívű faj*” ivadékai, összehúzott szemöldökű férfiak, ke- mény asszonyok. „Naskorban” élünk, melyben az évszakok s a napok megszabott mun- kákat követelnek meg. Nem keresztény módra: a nekiveselkedés pogány, izomerős, az erő kifejtés kéj, s észrevétlenül csap át erőszakba.

Az élet jelentése a munka, a munka értelme az életteremtés, a hermeneutikai kör bezárul, jelentés és értelem összecsúszik, nincs mit kérdezni, „*legjobb annak, ki megéri magától*”, okítja Hésziodosz a *Munkák és napokban* csélcsap és szószátyár testvérét, Perszészt. „*A természet minden földekre kiszabta törvényét*”, így Vergilius, s a „*tunyaság*” fel- ér az Atya elleni lázadással. Az ember többszöri nekifutás után is kezelhetetlennek, pré- da és értetlen szerzetnek bizonyult; másként nem lehetett mértékre fogni, csak úgy, hogy az egész természet a rendet veri belé szüntelen; így most „*örök remegés ijeszti vilá- gunk*”. Míg az örökkévaló istenek szórakoznak, idelent túlerővel nyomulnak a mun- kák és napok, s legyűrik azt, aki lusta. „*Jobb lesz az, ha dologhoz látsz a te állapotodban, /*

csélcsap lelkedet elfordítod a más vagyonától”, közvetíti Hésziodosz az égiek üzenetét; a naplopóktól iszonyodnak halandók, halhatatlanok egyaránt, a dolgos emberek viszont kedvükre vannak az isteneknek, akárcsak a hősök. A földművelés, az állattartás, a halászat mindenesetre tisztességes részvétel a létben, a hal agyonütése ugyanolyan illeszkedő része e fugának, mint a kertészkedés, s a hála sem marad el. A füst sűrűn gomolyog, és felfelé száll, a csípős halászlé finomra sikerül.

Falom a betűket, miközben odalent buzog a nappal, lopom a napot, a fényt könyvekre pazarlom. Az írás-olvasás ebben az összefüggésben „perszészi”, mintha én is meg akarnám vesztegetni a bírákat ügyes szavakkal, s megszerezni, ami meg sem illet. Fiatal koromban botrányokat csapva lázadoztam a tirannus rend ellen, ma hallgatásba burkolózva, a muskátlisládák fedezékében viszálykodom magamban, hozzájuk hasonlóan komor ábrázattal a nyárban, békében, a szépségben – mely mégis „ott”, azon az „ablakon” túl van, ahol a fény játszik. A káposztafej itt minden kétséget kizáróan több, mint a vers. A kék levelű karalábét csak én merem hozzámérni egy szöveghez. „*Minek a határát átlépve?*” – töprengek Tandorival.

Nem tudom, mikor ütött be nálam a nyelvzavar, s dobott ki a kontextus; idegennek születtem, „*Fremd bin ich eingezogen, / fremd zieh' ich wieder aus*”, élesítem ezt az érzést még Schuberttel is, mintha nem lenne elég sajtó, s elbújok az emberek elől. Fülemben zene, szemem munkák és napok helyett színekre és formákra tapad. Megcsodálom a reggelente még tárt, sárga tökvirágot, a dúsan csüngő, zsenge zöldbabot, a sötétlila szederfürtöket. Itt lekvár, szörp, sütemény, csemege lesz a szederből. Feltét, főzelék, leves, rétes a tökből. Nézek és eszem.

Haszontalanságom leplezendő, beállok a vándling mögé mosogatni. Szabad ég alatt, Duna-vízben lötyböljük a csetrest, a napon szárítjuk az edényeket. Gyerekkoromban ilyenkor feltornyoztam a ragyogó poharat, tányért, lábast, kiraktam belőlük valami mintát; most is elrévedek. Megcsodálom a százéves, mázas cserépedényen a hajszálrepedések erezetét, belegondolok egy harminc éve ismert, sebesült lábas sorsába, magam elé emelem a pótolhatatlan palacsintasütő fényes, síkos feketeségét. Valami melegséggel tölt el, hogy ők ilyen meghitt, kölcsönösen hűséges viszonyban vannak a tárgyaikkal; az én háztartásomból hiányzik ez a megtartó erő. Ha szóvá tenném, amire gondolkodom, gyanút fognának: nincs jobb dolgom, mért foglalkozom én a lepattant zománcú edénnyel? Nekik az új a szép. Egyébként is tilosban járok, ha bármi viszonyt alakítok ki ahhoz, ami nekik az élet, melyben a teljes részvétel a kötelező, tiszta szívvel és tiszta erőből. Ők nem gondolnak a „hagyománnyal”. Folyamatosságban, arccal a jövőnek élnek, a múlt nem kerekedhet felül. S a képzetek hierarchiája sem engedi, hogy egy csemepe lábas fogja magát és főszerepbe penderüljön.

Nem hagyják, hogy az idő eluralgjon rajtuk, és a múlása megszedítse őket. Hogy megbolyduljon a múlt-jelen-jövő szerelvénye. Vas az idő. Mnémoszüné és összes lánya sarokba vannak szorítva, várják a sorukat, mint az epizód szereplők egy show-műsorban. Ha beszélgetés közben az emlékezet véletlenül megérint egy érzékeny pontot, rögvest rácsapják az ajtót az emlékekre. Érzékelem ezeket a pontokat, mert az én szívem épp olyankor jelez, és szeretnék bejutni oda. Ám rövidre zárt válaszokat kapok.

Kora délutáni vendégség van, tereferé, szilvás lepény, bodzale az asztalon. Az unokanővérem közbevetőleg megpendíti, hogy nagyanyánk, amikor bántódás érte, olykor kiballagott a kertek alá, ahol senki sem látta, és ott sírdogált. Látom őt, amint kislányként véletlenül megpillantja a mamát, s megretten. Még egy kéz- és fejmozdulatot is tett, elhomályosult a szeme, és összeszorult az ajka, úgy, ahogy az égre vethette

a pillantását, és meglendíthette a karját a mama. Amikor ránézek a testes asszonyra, aki az a kislány volt, s felrémlik előttem a régi kert, a meggyfák, a tarló, kérdésre nyílik a szám – de már el is terelte a szót, már a nehezen fialó csirkefarmjáról beszél, s a szemével lebökö. Tényleg, mintha árnyak leselkednének a kerítéslécek mögül.

Anyám a szomszédától hallja, hogy meghalt a szomszédasszony apósa. Bár nem volt öreg, „egy hét alatt elment”. Máskor is beszállingóznak efféle halálhírek, anyám mindannyiszor levegőért kapdos, ámuldozik, feljajdul, összecsapja a tenyerét, akár egy tragika. Egy perc múlva elfelejti a hírt, megy a dolga után, nyomtalanul elpárolognak belőle az iménti szenvedélyes érzelmek. Egy-két nap múlva történeté formálódik a haláleset, amit immár mesemondó módjára adnak tovább az emberek: „Hallottad? Képzeld! Az András, tudod, kiről beszélek, az, akit mindig itt evett a fene. Na, az András nemrég bekerült a kórházba, de megszökött, úgy, ahogy volt, pizsamában, papucsban, haza akart jönni ide, a Dunára, de Csonoplya felé indult neki, gyalog, az úton fogták el a rendőrök. Bevitték, másnapra meghalt” stb. stb. A döbbenet mindannyiszor *érdekes* mesévé változik át. A haláldráma, melynek rettenete egy másodpercig ott tükröződött az arcon, élettörténeté alakul. Amikor anyám temperamentumosan előad egy-egy halálmesét, rémült csodálkozás lobog a hangjában, mely a történet végére szépen lecsillapul, s átvált sütemény melletti pletykálkodásba, amit, a közhiedelemmel ellentétben, a férfiak is mohón kapkodnak magukba. Ha tudnék történeteket mesélni, gondolom, engem is jobban szeretnének.

Szeretnének ők, ha nem ütne ki rajtam, hogy otthontalan vagyok „itthon”, meghasonlottan ülök a régi széken, és „otthon” sincs ez másképp. Az övük vagyok, s mégsem – személyem akaratlanul előhoz egy kínos hasadást. S az „én állapotomban”, ahelyett, hogy „dologhoz látnék”, csak dermedezek, mint aki a Szfinx rég nem időserű rejtvényét akarja megfejteni. Ők is „fejtik” a létezést, akkor is, amikor zöldborsót fejtenek, és elteszik a mélyhűtőbe, akkor is, amikor, teljes beleéléssel, az élet dolgairól és eseményeiről társalognak, meg amikor pecáznak, paradicsomot passzíroznak, kereszt-rejtvényt fejtenek. Ám többnyire megkapják az eredményt, és megelégedülnek, míg én láthatólag csak cigarettázom, és rontom a szemem, mégis képtelen vagyok a végére járni az egy szem talányomnak.

Ők élő hősök; ezt, kellő szerénységgel, átérzik. Legyűrtek bajt és bizonytalanságot, pizskot, mindent, ami hánytorgat, külső és belső káoszt, fölösleges szenvedélyeket. A pénz fiatal korukban csábította ugyan őket, ám ezen is túltették magukat, a társadalmi katasztrófa után belátták, hogy legtöbbit ér a talpalatnyi föld (no meg a beton). A halál kérdését tetemes anyagi ráfordítással, egy biztonságos, tiszta, vastagon kicementezett verem megvásárlásával előre megoldották. Én fiatalon rosszul viselkedtem ugyan, de végül engem is sikerült elhárítaniuk. Elönti ugyan az árvíz évente a telket, ám irdatlan nekigyürközéssel, emberpróbáló kétézi munkával újra meg újra helyreállítják a rendes állapotokat.

A muskátli afrikai eredetű, szívós, tűrőképes növény. Az ár tönkretette a szedertövek háromnegyed részét, a földiepret, a kényesebb rózsatöveket, a zöldegeket és a legszébb virágokat, a muskátlit azonban sikerült megőrizniük. Vérpiros, fehér, halvány rózsaszín szirmokat bontva veszi körbe a kis házat, a teraszon ládákbán, cserepekben, az örökkévalóságnak pedig a mindent betérítő, kikeményített hímzéseken virít.

A legnehezebb fizikai munkák, a lapátolás, földtörés, ásás, kapálás, betonozás, meszelés, súrolás, bútorcipelés évente megismétlődnek, nemritkán többször, a víz kíméletlenül jön föl – szörnyeteg bukik föl a zöld ágból –, és roncsokat, súlyos iszapot hagy

maga után, rémült csigákat a falon, varangyokat, döglött halakként bűzlő uszadék fát. Le kellett verni fiókástul a konyha sarkából a fecskéfészket, lapáttal hányni a csúszómászókat, a szottyogós iszapot. Órákig vadul cikázott, keservesen csipogva a fecsképár, mondja anyám, olyan volt, mintha sírna, rólunk meg csurgott a verejték, csíptek a bögyölyök, és még főzni sem lehetett. De nem panaszkodik, idősen sem berzenkednek a munkától, a dolog elbánik az érzelmekkel. A helyreállítás parancsa emberfeletti erejű, a *muszáj* hangtalanul harsog. Ahogy a napnak muszáj felkelnie, úgy muszáj a kegyetlen földből életet kicsikarni az emberi lénynek.

És valóban, miután levonul az ár, kitakarították a mocsadékot, és kiszárad a föld, csakhamar ismét virítanak a muskátlik, némely rózsatövek is felélednek, serken a fű, hars leveleket bont a cukkini meg a tök, kizöldül a telek, és ismét tiszta betonon, kereti asztalnál költhetjük el az ebédet. Megint diadalmaskodtak, és helyreállt a barátság a megszélidült vízzel, a nappal, az iszap táplálta földdel.

Ülök fenn a teraszon, hintázom a széken, báméskodom. Örömmel ismerem rá szürke gémre, kócsagra, a sirályokra, a két megszaporodott vadkacsacsaládra, a bölömbikára, a röptében türkizkék csíkot festő jégmadárra, zöldikékre. Tudom már, mikor hova süt a nap, hol csillog a víz, hogyan vonul az árnyék a vízen, mikor jönnek fel a csillagok. Közben sürgetnek engem is a helyreállítási munkálatok, a küzdelem a romlás ellen. „*Romlik az életben minden hátrálni törekszik*”, tudom jól, szeretnék rendet teremteni a gondolataimban, kitakarítani a piszkot. A természet barátságos nyári békessége kontraszt, mely a szellemi lét eredendő bűnösségére figyelmeztet. Okát nem tudni. Képtelen vagyok végbevinni a természethez visszavezető fordulatot, mely olybá tűnik, mint a hitbe vető nevezetes „ugrás”. Azt a látszatot keltem, mintha dolgoznék, iparkodnék, pedig csak babrálok a papírjaimmal céltalanul. Semmi másban, legfőljebb a nyelvben bízhatok: hogy ellök, nem engedelmeskedik, mást akar. Látszólag mindent elbír, s tényleg vakon kell hinnem a nyelv valamiféle szellemében ahhoz, hogy pozitív vagy negatív visszajelzéseket reméljek tőle. Mintha csak madárjóslassal próbálkoznék. De nem adnak tanácsot a régi görögök sem. A múzsák, Hésziodosz szerint (*Ornithomanteiája* elveszett), előszeretettel hazudoznak az emberi fülnek, tessék kihallani, mikor mondanak igazat.

Apám kisebbfajta halakkal érkezik meg az *élő Dunáról*; szinte mindig ama népdalból való szálkás, soványka keszeg a zsákmány, amit itt *babuskának* becéznek. Harangszóra körülüli a család a viaszosvászonnal borított hosszú faasztalt, melyre másodperceken belül fölkerül a gőzölgő bogrács vagy a levesesfazék, a *cubákról* nem is beszélve. Csengenek az evőeszközök, szóra szó, röpké hétköznapi mise. A családfő mer. Egyszer csak felemeli a fejét a tányérből. (Valaki késett az ebédről, elhúzta az orrát a körömpörkölt láttán, vagy majomkodott az asztalnál, teljesen mindegy.) Elvörösödik.

Elkáromkodja magát. Próbálna inkább enni, mert vonzza a zsíros, vörös lé, de valami nem engedi. Dadogva kiáltozik – közben-közben rág azért –, ugrál a pillantása a tányérből le-fel. Vonaglik a szája a szó és a has közt. *A nyelvnek nincs csontja, mégis csontot tör*, mondja egy szerb közmondás, s most ilyesmi van történőben. Köpködi is közben az ízületeket. A rángó arcizom, a jegeskék szempár, mely nem valakire néz, a piros szájszél a személyességeken túlmutató történetet fejez ki: *ki-fejez* valóban, ez a fő ilyenkor személyen túli erő prédájává válik, mely úgy csavarja, mint fakoronát a szél, a fej sem tudja, mi történik vele, beletép az indulat, fölmordul, a riadalom végigcikáz bennem, le a gyermekkor követhetetlen szakadékosságába.

A szidalmak nyelvtanilag rám és/vagy valaki másra vonatkoznak ugyan, de itt nyilvánvalóan fontosabbról, valami nagyobbról van szó, mint én, te vagy ő. Az egész világba hasított a hiba. Az emberfajzat hátán török a nyelv. Iszonyat cikáz a jégszembem. Mintha a Földszellem egy Medúza-arcba nézne, keresem a hasonlatot ijedtemben. Lát-hatólag önmagától is eliszonyodik az atya, az erőszak őt magát is marcingolja. Torlódik mindennemű negatív érzélem, megvetés, gyűlölet, fölháborodás, sértődöttség teljesen összekeveredve; riposztjaimra begyullad, amit én érzek, azt is visszatükrözi. A csak félig artikulált szöveg fatalista jóslatokat („én megmondtam”), lecsupaszított tényeket, apokaliptikus képtörödékeket, átkokat („majd meglátod”) hánytorgat; kész, nem lehet s nem is érdemes tovább élni. Letesszük az evőeszközöket.

A főt a kimondás görcsei torzítják, miközben én is mondani akarnék valamit. Az elfojtott, mint az álomban, elváltozva kerül felszínre, dühöng, mégis szinte segítségért kiáltozik, s mint az álomban történni szokott, nem jön ki szó a torkán, csak heheg; valaki más ordít helyette. Nem tudni, tehetetlenség vagy túlcserdülő erő megnyilvánulása-e a jelenet. Az apró rendbontás nem volt más, csupán szűnyogcsípésnyi szabadság. (Mérgező szűnyog lehetett.) Cselnek is lehetett volna venni, csínynek, véletlennek, pikantériának, mint az erős paprikát, vagy megharagudhatott volna félig viccből. Miért nem nevetett senki?

Ha lehajtom a fejem, a tányérban, akárhogy nézem: paták. Ha felemelem: valaki az igazat és csak az igazat harsogja, teljesen értelmetlenül. Elutasítom a bort: akkor már a szentáldozás ellen is véték. Ezt zokon veszik. Apám dühe lelappad, mindannyiunknak szúr a szíve, fogalmunk sincs, mi volt ez, ami időközönként – déli tizenkettőre igazítva – tektonikusan kitör.

Még mindig ég az arca, de már hallgatunk, hirtelen úr támad.

Én is elvonulok az *élő Duna* mellé, ahol senki sem lát, keseregni, mint a megboldogult nagyanyám. Harminc évet süllyedek, egy már nem létező vidéki házba, melynek kertjében nyaranta dáliaik virítottak, annak is a *hátsó konyhájába*, egy parányi, jégvirágos ablak mögé. Ott történt, hogy felrémlent előttem valami a fényről. Elvakítotttsággal járt, ceruzához nyúlással, s egyszerre volt belső és külső, fizikai és humán élmény. A barlangszerű kis helyiségben negyvenes körte égett. Olyasféle hangulat honolt ott, mint Van Gogh *Krumplievők* című festményén. A körtét porosfehér, légy köpte fémtányér ernyőzte. Tűz duruzsolt a vaskályhában. Egy nagy, repedt (bécsi?) tükör is volt a helyiségben. A nagyanyám az alatt üldögélt *ókulával* az orrán, és kötött vagy horgolt. Én babráltam. Lehet, hogy épp babszemekkel játszottam, mert amikor a nagyapámmal kártyáztunk, babra ment a játék. Nagyapám kiment. Hallgattunk. A körte sárgásbarna fényt adott. Tűz, kötőtű percegett. Kint a fagyban csaholt a kutya, zörgött a lánc. Nagyapám nyilván a kutyát elereszteni, kaput zárni ment ki az udvarra. Amilyen méla voltam, elkapott ott a hátsó konyhában valami ismeretlen öröm, és úgy láttam, mintha a villanykörte sok piciny pontot, kis fénylényeket emanálna. Izgalmamban muszáj volt a füzetem hátsó oldalaira följegyzéseket írnom erről a másfajta fényről, „hogy sose felejtsem el”. Sejthettem, hogy ehhez az örömhöz a nagyanyámnak is köze van, de ő hallgatag teremtés volt, feltűnés nélkül létezett. „Fénylik a kezem”, írtam, és még felsoroltam, hogy mi minden – csak a két öreg létezését hagytam szó nélkül. Aztán, amikor a nagyapám bejött, tovább heteseztünk (babra), s ebben az volt a legjobb, hogy egy palatáblára, igazi palavesszővel írhattam az eredményeket. Törölni is jó volt a kis szivaccsal, nem csak jegyezni.

A füzet elejére róttam szorgalmasan a napi eseményeket: „Máma délelőtt átmentem a szomszédba. Jaksi bácsinak fáj a hiányzó lába a nagy hidegektől. A tévében együtt néztük: *Bovárnyé* 1. rész. *Magyarázom a mechanizmust* 1. rész (ez rajzfilm). *Francis ósi Afrikában* IV. rész. *Lagúnák csónakosai*. *Kék fény* 27. adás. Jó Mákos Tésztát ettem. Nagybetűvel írom, Kedvencem a Mákos Tészta. Szabad volt kiszednem az ólból a tojásokat, 4-et találtam. Már nem is félek a sötétben. Kató néni nyalókát adott (fütyülőset).” Megfordítottam az irkát, és hátulról kezdve „Mi az élet?” cím alatt írtam dátum nélkül. „Az élet olyan, mint egy könyv. Lapozunk, és múlik az élet. Múlnak a másodpercek. Ülök és gondolkodom. 12 éve vagyok, 12 éve ÉLEK. A villanykörte apró szikrákkal sziporkázza be a konyhát. Becsukom a szemem: piros, sárga, fehér. Kinyitom: fénylik a konyha. Én is fénylek.” Lassan a füzet két fele összeért.

Abból a házból egyetlen tárgy maradt meg, a repedt, rézrámás tükör, mely ma dísz valahol másutt. Az én irkáim egy dobozban hevernek, piros vállkendővel letakarva, amit a nagyanyám kötött. Véletlenül került rájuk a kendő, csak most, hogy ezeket a sorokat írom, eszméltem rá a kapcsolatra, mely egy másmilyen vidéket takar, amilyen ma már nincs.

Ha megpróbálok fogalmakkal – ideákkal – bevilágítani abba a régibb vidékézésbe, úgy mondanám: hihetetlen türelem volt, *patientia* – nemcsak az emberi viszonyokban, hanem a növények, az évszakok, az órák iránt –, ami lehetővé tette, hogy a figyelem ellegyen egy babszemen, egy fényszemen, tojásra ragadt tollpíhén. Nagyanyám, mikor kötött, csöndesen számlálta a szemeket. Nekem szabad volt játszani nagyapa rejtelmes, rekeszes fa borotválkozódobozával, melyben, akár egy babaházban, állítgatni lehetett a tükröt és az emeleteket.

A régiek vezettek, amikor megpróbáltam elfogulatlanabban látni a vidéket, mely szült, az indulataimtól távol tartva, ám „*az emlékezés sajátosságai eluralkodnak az emlékezés tárgya felett*” (Tandori), és nincs igaz emlék. A „*dühbe zavarodottaktól*”, írja Catullus, elfordulnak az istenek, „*nem méltatják már a jelenlétükre az embert, / és nem hagyják, hogy napfény érintse a testük*”. *Furor* és *lumina clara*, mely tisztább, mint a napfény. Tanköltményében, a *Georgicában* Vergilius azt írja a paraszti világról szólván, hogy „*a földön / erre suhant, amikor végbúcsút vett, az Igazság*”; „*extrema per illos / Iustitia excedens terris vestigia fecit*”, memorizálom a képzeletemben csillogó élő Dunánál (az ő szavuk), ott, ahol a terepszínű hadihajó szunnyad, s kilátás nyílik a vad kanyarra meg a lemenő napra; és *Iustitia*, vagyis inkább igazságosság, méltányosság, jóság, szelídség (írja a szótár) – nem istennő már, csak egy összetett fogalom. Sejttem, hogy bearanyoztam a mama alakját, végtére is ez az észrevétlen lény maradt élethosszig az a pont, melyhez viszonyítok, mintha aranykori fantáziák nélkül a vasat sem lehetne túrni. Nem akartam emlékezni arra, hogy, unokatestvérem elharapott mondata szerint, ott a kertek alatt ő, a szelíd öregasszony kifakadt, és az égnek emelte az öklét. Nem akarom tudni, mennyi keserűség gyülemlett fel a szívében. Végül (a tyúktól ajtajában) az agyát öntötte el a vér.

(*Hésziodoszt Trencsényi-Waldapfel Imre, Vergiliust Lakatos István, Catullust Szabadi István fordításában idéztem.*)

Rejtő Jenő

DÖCÖG A KOPORSÓ*

Közzéteszi Varga Katalin

Lajos gyenge fiú volt. A djebeli foszfátbányában találkoztunk egymással. Sovány, lánynos arcú, szomorú fiú volt. Vékony karjai remegve tolták a csilléket, patakokban verejtékezett, és keservesen nyögött hozzá. Szegény fiú, gondoltam, mikor először láttam, és a fordulónál, ahol lassítani kellett, átsegítettem néhányszor a csilléjét. Ezért idegenül, de hálásan nézett rám. A barakk, ahol laktunk, férges volt és rossz szagú, a nagy hőségben hamar lett rossz szaga különben szagtalan tárgyagnak is, minden csúszós és ragadós volt, ágynemű, ember, edény és asztal, pókok, kukacok és legyek sokasága elevenebb és életképesebb volt e letargikus embereknél. A szemek bágyadtan hunyódtak a sárga és fehér bérházak faláról verődő reflexektől, a vér, mintha kibocsátást kérne, dörömbölt a halántékokon, és minden zaj bántóan hullott a fülön keresztül az agyba. A barakk vékony falai nem enyhítették a forróságot, és nem védtek az éjszaka beköszöntő hidegek ellen. Mindenképpen rossz volt, sivár, kilátástalan és tespezstő. Lajos olyan gyerekes rémülettel, olyan szomorú ernyedtséggel járt-kelt, mint aki állandóan az édesanyját keresi, akitől eltévedt. A legfurcsább az volt nála, hogy állandóan undorodott mindenféléttől, és nem bírta megszokni a tisztatlanságot, ami pedig a legkülönb magasságokból lezuhant embereket is a leghamarabb hidegen hagyja. Eleinte kínos addig hordani egy inget, amíg leszakad, ritkán jutni fürdőhöz, meddő igyekvéssel tisztogatni a töredező, sötétedő körmöket, hetente újra kísérletezni a haj féregtelenítésével, de mikor egy-egy higiéniai alapszokás, mint pl. a gyakori fürdés, keresztülvihetlenné válik, és az életösztönök egyre tompábbak, a jövőbe, az élet értelmébe vetett hit lehalkul, lassan közömbössé válik a test ápolása nehéz fáradságok árán. Nincs miért, nincs kinek, nincs mivel, és ha az egész élet, a szellem és a lélek ápolása lehetetlen, miért részeseüljön lényegeink közül a leghitványabb, éppen a test megkülönböztetett bánásmódban? A szükség elsősorban a higiénia törvényét bontja meg. Ezért volt csodálatos az a mániákus tisztálkodás, ahogy Lajos lehetetlen körülmények között, állandóan megújuló piszokban, rövid időközökben nagy meddő igyekvéssel tisztálkodott, ahogy pecsétes, rongyos ruháját újra meg újra varrta és kefélte, ahogy huszonöt-ször gyertyát gyújtott éjjel, hogy százezer féreg közül egyre vadásson, ahogy ujjaival dörzsölte fogát... Kibírhatatlan volt a munka, a hőség, főképpen nekem, aki elsősorban csavargó voltam, tehát kényelmes, aránylag kényelmes munkát is elhagytam már csak a helyváltoztatás és a munkátlanság kedvéért. De Afrikában nehéz a vándor helyzete, hosszú, hosszú távolságokon át következnek egymásra faluk, nem is szólva a városokról, amelyek itt Afrika belsejében két-három hét távolságra fekszenek egy-

* A közelmúltban kisebb Rejtő Jenő-kéziratgyűjtemény került a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményébe. Ebben lapult az a cím nélküli útinaplótörz is, mely 1999-ben jelent meg MEGYEK PÁRIZSBA, AHOL MÉG EGYSZER SEM HALDOKOLTAM címen. Az úti élmények remélhetőleg hamarosan napvilágot látó újabb epizódjai, melyek e kötetbe csak tartalmilag illettek bele, szerkezetileg nem, jól-rosszabbul megírt, címmel ellátott novellák, elmékedések. Az irodalmilag színvonalasabbak közül való az itt közölt lírai hangvételi írás is. – *Varga Katalin*

mástól. Itt elhagyva a munkát, százszorosabb a bizonytalanság, dacára a különbségeknek, mint Európában. A rekkenő hőségben kétszeresen bágyaszt az éhség, halálos veszélyekkel jár egy két-három napos gyalogtúra, ami Európa bármelyik pontján kockázatmentes kirándulás. Itt nincsenek koldusok, mert a koldulás rendes, bevett polgári foglalkozás a bennszülötteknél. Itt egy suszter este abbahagyja a munkáját, elbúcsúzik a családjától, lekeféli a ruháját, és kimegy a főtérré koldulni. Különböző is a koldulás minden módszerességét, minden finom sikert jelentő egyéni kvalitást, szellemes elgondolást nélkülöz. Tömegmunka, amit gyerekek és felnőttek rajokban végeznek, részben terrorisztikusan, részint megdöbbenően, és a köztük vetett pénzért még újabb, véres közelharcot kell folytatni, és az alamizsna mint vándordíj vándorol egyik leütöttől a másik talponállóhoz. Karitatív intézmények nincsenek a nagyobb városokban, ha vannak olyanok. A köztudottan szörnyűséges portugál börtönintézmények valóságos Grand hoteli emlékeket keltenek az emberben. Érthető tehát, ha a barakk és a bányák a szörnyűséges állapotok dacára nem egykönnyen hagyható el. Megöregedni azonban nem akartam itt, tehát egy napon mégis az indulás gondolatával foglalkoztam. Lajos nézte, hogy a térképet tanulmányozom. Az arca sárga volt, és az orra körül zsírosan fénylett a verejték.

– El akarsz menni?

– Igen. Megpróbálok lejutni Dél-Afrikába.

– Ott jobb?

– Ott jobb.

– Nekünk is?

– Nekünk nem. Nekünk sehol se jobb. Illetve szerintem nekünk a legjobb mindennél.

– Ott melegebb van.

– Te azt hiszed, hogy a melegben van a hiba? Nézd például Schmidt urat. Ő egy teknőben fekszik, ahonnan a keze meg a nyelve lóg ki, a fején priznic van, és egy inas detektívregényt olvas fel. Félóránként cseréli a vizet, és cikksorozatot ír egy svájci lapnak evvel a címmel, hogy: *Élményeim a legsötétebb Afrika poklában*. Evvel külön keres hatszáz frankot egy hónapban. Evvel külön be van biztosítva Afrika legmérsékeltőbb szörnyűségei ellen is. Mert itt csak az a szörnyűség, hogy az ember fiatal, és nem tud enni, és nem tud családot alapítani, és nem tud hinni az életben...

Nevezhetném lámpaláznak is azt az érzést, mikor elhagytuk a barakkot, és nekivágtunk a bizonytalannak. Este volt, Lajos didergett, de ez még mindig kellemesebb, mintha nappal indultunk volna el, mikor a levegő, mintha nyúlós, forró masszában állna az ember, áporodott, vastag, és csak nehéz sóhajokkal szívható be a tüdőbe. A nagy tevepark mellett haladtunk el, a kapuban lámpafény mellett varrt egy cvikkeres arab, és a palánk mögül még elvélve puffant egy-egy ütés valamelyik nyugtalankodó tevéén. Az arab köszönt, utánunk nézett, és elharapta a cernát... Ahogy mentünk éjjel a szép, széles bitumenúton, határozottan féltünk. Nem misztifikáció az, hogy Afrika félelmetes és baljós.

– Te honnan kerültél ide?

– Rouenből – felelt Lajos, és megborzongott.

– Miért nem maradtál otthon?

– Nem lehetett.

Nem kérdeztem tovább. Ez a csavargóetikába ütközött volna. Az ilyen rövid válasz azt jelenti, hogy ne kérdezz, nem mondom el. És mivel lehetséges, hogy a kollega lopott vagy gyilkolt, vagy más elintézetlen ügye van a társadalommal, nem szabad többet

kérdezni. Így lehetséges az, hogy hónapokig, éjjel-nappal egymás mellett vannak emberek, akik fáradtak vagy indolensek ahhoz, hogy egymásnak hazudjanak, tehát megmaradnak egymással jó barátságban, és mégis idegenek, és elválnak esetleg anélkül, hogy egymás életének tulajdonképpeni tartalmát ismernék. Azt tapasztaltam, hogy ezek tulajdonképpen a legmélyebb és legnívósabb barátságok. Lajos néhány kilométer után kifáradt és leült, ami egyszerre tragikus volt és komikus is. Dél-Afrikába készülünk. Kifulladtan ült, és bölcsen nézett maga elé, ijedt szomorúsággal és blazírtsággal.

– Én nem megyek tovább – mondta.

– Eredj vissza a barakkba – feleltem, mert én is láttam, hogy nem mehet tovább. Hogy pályát tévesztett, amikor csavargónak ment.

– Szervusz – mondtam.

– Különben mégis megyek.

És megindult újra mellettem. Nagyon sajnáltam. Nem tehettem semmit, nem tanácsolhattam semmit. Hová menjen? Valami otthonba kellett volna mennie, könnyű munkát végezni, fürdeni és aludni. De hol lehet ilyen?... Hajnalban megint pihent. Nehezen lélegzett, és az arca piros volt.

– Beteg vagy?

– Azt hiszem...

– Próbáld hazatoloncoltatni magadat.

– Nem lehet – mondta újra, agresszíven. Biztos volt, hogy lemarad valahol mögöttem, és mit tehettem? Még az is teljesítmény, ha valaki saját magát vinni tudja. Még csak kórházba se vihettem, rendőrnek sem szólhattam. Útlevelem nem volt, Algírból köröztek, csavargó voltam, akinek minden feltűnést kerülnie kellett... Ha erősebb lett volna, ha magamforma ember lett volna, törvény és szokás szerint otthagynom már régen. De gyenge volt, nőies és szomorú, finom bőrű és halk szavú... Reggel még nem voltunk messze a várostól, az útépítéshez értünk, és itt egy kantinban kaptunk kinint. Nappal aludtunk, és este folytattuk az utunkat. Lajos vacogásából kivettem, hogy az éjszakai hűvösségen felül a láztól is didereg.

– Soká érünk még Dél-Afrikába? – kérdezte hirtelen, és talán maga sem tudta, hogy olyan naivan hangzik ez a kérdés, mintha már rég ott kellene lennünk tegnap óta.

– Még nagyon soká. Te majd a legközelebbi városnál próbálj bekerülni a menhelyre vagy a kórházba.

– Jó – mondta, és két kezét egymásra téve becsúsztotta őket a kabátujjába. – Jó lenne valami meleget inni – mondta –, mit gondolsz, lehet az még, hogy mi valami rendes szobában lakjunk, naponta ágyba fekszünk, és van két ruhánk?

– Hogy egész őszinte legyek, én nem hiszem. De nem is ragaszkodom ehhez.

– Hát akkor miért élünk, ha nem azért, hogy jól éljünk?

– Semmi esetre sem azért élünk, hogy ezen gondolkozzunk. Élünk, és kész. Ezen is túl kell esni.

– De nem is az a jó élet, amit az előbb mondtam. Jó élet az, ha jó érzéseink vannak. Ha csend van bennünk. Ha vidámak vagyunk és egészségesek. – Mondta szomorúan annak tudatában, hogy részünkről ez csak egy hipotézis lehet. – És mi a véleményed a szeretetről?

– Szép, ha az ember teheti. De látod, ha így elnézem a csillagokat, és megyek egy országúton, nem is tartom valami magasrendű dolognak a szeretetet. A szeretet egy szükséges hiányérzet. A csillagok nem szeretnek. A szeretet nem igazi összefüggés. Buddha azt mondja, hogy a szeretet tulajdonképpen szenvedés, mert távol lenni at-

tól, akit szeretünk, szenvedés, együtt lenni avval, akit nem szeretünk, szenvedés, egyáltalán minden.

– De van öröm is.

– Az öröm csak azért van, hogy meghatározza a szenvedést.

– Én mindig egyedül vagyok – mondta siralmasan, és csak ő sejtette, hogy micso-da összefüggésekben állhat ez a megállapítás a fentiekkel. Nagyon ziláltan lélegzett, és forró lehelet csapott az arcomba, ha felém fordult. Leült egy kilométerköre, csüggedten, keservesen...

– Én nem megyek tovább.

– Menj vissza.

– Én nem megyek vissza.

Tanáctalan voltam. Hidegen, mint milliárd, feszülten figyelő szem, ragyogott felettünk a mozdulatlan, csillagos ég.

– Gyere! – mondtam, és megrántottam a karjánál, de nem mozdult.

Még mindig közel voltunk a városhoz, lassan jöttünk, sokat pihentünk. És, mintha süllyedő sorsunk vészjeleire felelne, táncoló szikrák csoportja vonult el hirtelen távolból. Vonat! Tudtam, hogy arra valahol egy rendező pályaudvar van.

– Gyere egypár lépést, felkapaszkodunk egy tehervonatra.

Kedvetlenül vonszolta magát. Egy tehervonat előtt befűtött mozdony állt. Felkapaszkodtunk rá. Nem volt egyszerű dolog. Vigyázni, hogy ne vegyenek észre, és közben vonszolni a félájult, beteg Lajost. Máskor egy surranás és egy ugrás. Végigterült a padlón, és keservesen sírt... Még soha embert úgy nem sajnáltam. Éjszaka volt, Afrikában voltunk... És megindult velünk döcögve a vagon valahová... valamerre... Kinin már nem volt, bedörzsöltem az orra alatt és a halántékát rummal. Forrón lihegett, és mintha ez a nyugalmi helyzet végképp átadta volna a betegségnek, önkívületben volt. Valami dallamos sorrendben vonultak el a pálmák, csikorogtak alattunk a kerekek, és ahogy bizonyos kilométerek sebességével újra távolabb kerültem Budapesttől, egész valószínűtlennek rémlett előttem, hogy valaha is hazajutok... Lajos érthetetlen szavakat mormogott. Feje oda-odakocant a vagon oldalához. Valahol megálltunk... Nagy síkságot láttam, a vasút mentén cserjék és bozótok, a mozdony felől nyújtott hangok kiabáltak, aztán csend lett, sokáig álltunk. Halvány derengés kúszott fel az ég peremén... És Lajos ezt mondta folyton: Én nem akarom... nem kell semmi... Én nem akarom... Halkan, szinte suttogva, de elszántan ismételte ezt, arcát pirosan borította el a láz, a melle sebesen járt fel és le... Két hiéna ügetett a vonat felé, és talán, mert érezték az élő húst, éppen a mi vagonunk irányába. A hiéna nagyon gyáva, de ha ki van éhezve, éppolyan veszélyes, mint akármelyik ragadozó. Lecsuktam a vonatajtót. Nemsokára hallottam, ahogy szaglászó orruk ott mozgott szuszogva a tolvájtó hasadéknál. Éreztem a bűzüket. Az ütközők összecsapódtak, és újra döcögtek. Mikor kinyitottam az ajtót, már halványodtak a csillagok... Távolról néhány imbolgó, rózsaszínű és sárga fény jelezte, hogy nemsokára elérünk valahova.

Lajos meghalt.

Csendesen, agónia nélkül, egyszerűen abbamaradt az élete, a szája kinyílt, és tört fényű szemgolyói félig a pilla mögé húzódtak. El kellett búcsúznom Lajostól. Ha itt találunk vele, vagy ha bejelentem a halálesetet, hetekig ülhetek esetleg egy afrikai tömlőben, mást mit tehetnének velem, valahol a mocsarakban építhetném az utat, amíg fölfordulok. Elég kegyetlen feltétel, hogy az ember kénytelen egyszerűen ellépni halott barátja mellől, és tovább baktatni az utcán. Hogy értesíthessem a hozzátartozóit, kutatni kezdtem a zsebemben. Egy családi kép volt nála. Ünneplőbe öltözött egyszerű

emberek, amint a lencsébe bámulnak. Néhány igazolvány arról, hogy dolgozott, fosladozó levelek és celluloidtokban egy négylevelű lóhere. Az egyik foslott levélben ez állt: Én már nem haragszom rád, de Ferenc sohasem fog megbocsátani neked, ha lesz pénzem, majd újra küldök, vigyázzon rád a jó Isten... Kigomboltam az ingét, hogy levegyem a medalliont a nyakáról, és döbbenten láttam, hogy nő! Milyen nyilvánvaló volt ez eddig is. Minden mozdulatából, segélyért kiáltó arcvonásaiból, finom arcából, és senki sem vette észre... Az arcára a halál merev kifejezése ült, de még mindig szép volt. Apró kezei piszkosak voltak, gyámoltalanok és finomak... Mi történt vele? Micsoda titkok és tragédiák lappanghattak itt? Ki volt ez a Ferenc, és miért nem akart megbocsátani...? Milyen finom, nagyszerű lélek lehetett ez a nő, aki érezte, hogy szoknyában a legszörnyűbb sors vár rá. Így csak meghalt. Mennyi bölcsesség, mennyi helyes élettaktika, irtózás a rossztól volt ebben a cselekedetben... Megálltunk. Ha nem akartam beérni a vonattal a pályaudvarra, le kellett szállnom. Összekulcsoltam a mellén a kezeit, magamhoz vettem a medalliont, az írásait, megsimogattam, és leszálltam. A töltés alján húztam egyet a rumosüvegből, és leültem. A vonat ment tovább. A négyezer-hatszázhuszonötös vagon is, Lajos koporsója is eldöcögött lassan, közömbösen az éjszakába. Leültem, és mindjárt megfogalmaztam a levelet madame Rosier-nek Rue Malar: Értesítem, hogy e tárgyak tulajdonosa, jó barátom, hosszas szenvedés után, Djebel környékén egy tehervonatban sokkal jobb létre szenderült.

Mentem tovább. Nem tudtam, hová fogok érní, mindenesetre előkészítettem néhány lapot, amely engem ábrázolt, és az volt ráírva több nyelven, hogy hét éve járom biciklivel a világot, és ha egy év múlva visszaérkezek Skóciába, enyém lesz a Pamburton lordok öröksége, több millió, és kérem a jó embereket, hogy nemes célomban támogassanak. Ezenkívül elhatároztam, hogy először a tengerhez megyek ki, és a part mentén igyekszem majd elérni Dél-Afrikát. A lóherét eldobtam. Nem vált be.

És Lajossal egyhangúan döcögött a koporsó az afrikai éjszakában...

Minier Márta

TÉNYLEG, MINT EGY JÓ PARODISTA...

Beszélgetés Nádasdy Ádámmal a műfordításról

MINIER MÁRTA: Nádasdy Ádám személyiségében jó néhány szerepkör megfér egymás mellett – nem biztos, hogy markánsan elkülönülve: tanár, nyelvész, költő, műfordító. Az utóbbi kettőről – főleg a fordításról – beszélgetünk, nekem is ezekre van némi rálátásom. Mennyire állnak ezek a szerepkörök szóba egymással?

NÁDASDY ÁDÁM: Nagymértékben. A tanárság nem különálló dolog, a nyelvészethez meg a fordításhoz is kapcsolódik. Gyakori, hogy az ember a szakmáját tanítja – egy szívgyógyász is lehet egyben tanár. Olyan fordítási munkákat vállalok, amelyekben a nyelvésznek van jelentősége, ahol bizonyos mértékig filológusnak kell lenni, ha nem is föltétlenül igazi nyelvésznek. A fordító és a nyelvész egyfelől, a műfordító és a költő másfelől, ezek is átfedik egymást. Talán a költő a legfüggetlenebb.

M. M.: Azt írja HAMLET-műsorfüzetbeli önéletrajzában, hogy angolról és olaszról fordít. Nem lehet, hogy ez a -ról is nyelvészszemléletet közvetít? A legtöbb műfordító valószínűleg azt mondaná: angolból fordítok. Egy adott kultúrából egy szeletet...

N. Á.: El kell ismernem, hogy igaza van, én ezt nem vettem észre. Mert, ugye, olyat mondunk, hogy lefordítunk egy szöveget angolról magyarra. Nem a kultúrát nézem elsősorban, hanem a szöveget mint megoldandó feladatot, mert nyelvész vagyok.

M. M.: Céloz arra, hogy a világossá tétel szándéka mögött lehet esetleg valami a tanári habitusból.

N. Á.: Van bennem egy olyan igény, hogy ne menjenek ki a nézők a színházból addig, amíg meg nem értették elejétől végig az egészet. Egyik kritikusom, Fodor Géza dramaturg és esztétikatanár barátilag elolvasta a HAMLET-fordítást (négy és fél órán keresztül sorolva a kifogásait), és azt mondta: „itt minden sarokba be van világítva”. Szerinte ez a kárára is van az ügynek, mert úgy érzi, ebben a darabban egyfajta jótékony homályra lenne szükség. Szóval egyszerre dicsért is, meg el is marasztalt.

M. M.: Hogyan fogadta ezt?

N. Á.: Azzal egyetérték, hogy minden sarokba be van világítva. A jótékony homálynak nem a szövegből kell kiderülnie. Úgy gondolom, az eredetiben sincs jótékony homály, legalábbis a szavak szintjén érthető a szöveg. Hogy az egész darabban van valami homályos, az igaz.

M. M.: És a Nádasdy fordította HAMLET homályos lett?

N. Á.: Sokkal kevésbé lett homályos, mint amihez hozzá vannak szokva az emberek. Ez a darab nem azért homályos, mert nem értjük, hogy mit mondanak a szereplők, hanem mert azt nem értjük, miért éppen úgy viselkednek, mit akarnak, mik a céljaik, minek örülnek, és mitől rettegnek. De az is lehet, hogy ez a darab nem is annyira bonyolult, mint gondoltuk.

M. M.: Beleírja magát a fordításaiba?

N. Á.: Azt hiszem, erre igennel válaszolok. Volt, aki mondta is, hogy ez vagy az egy igazi Nádasdy-szerű sor. Végül is interpretátor vagyok, mint egy zongoraművész, aki eljátssza a darabot. Ha azon lehet hallani, hogy most ő játssza, és nem valaki más, de ettől még felismerhető a darab, akkor minden rendben. Nagyobb örömet is jelent így az írás, és ha úgy érzem, hogy találtam egy jó sort, az egy kicsit azért is lehet, mert azt hiszem, abban az én arcképem is benne van. A mérce a kérdés, hogy nem vagyok-e már hűtlen, nem vagyok-e kárára az eredetinek.

M. M.: Ezt a gyakorlatban nehéz lehet megállapítani.

N. Á.: Valahogy úgy működik ez, mint amikor egy zongorista látja Chopin instrukcióját, hogy *lassan*, de úgy dönt, hogy ő majd egy kicsit gyorsabban fogja játszani, mert neki jobban megy gyorsabban, szebb zene jön így ki a keze alól. Játssza lassabban más, ha neki az a stílusa. A *lassan* relatív dolog, a lényeg az, hogy hatásos legyen a játék. De tényleg kérdés, hogy ezt meddig lehet megcsinálni; mikor mondják az emberek azt, hogy sajnos ez nem az a darab. Ezt csak orral és szimattal és ízléssel lehet eldönteni, ilyen értelemben művészi tevékenységről van szó.

M. M.: Mennyiben tartja alkotásnak, társszerzésnek a fordítást? Mennyire tekinti az alkotói életmű részének a műfordításokat? Nemcsak saját szövegeivel kapcsolatban kérdezem, általában az irodalomtörténetre vonatkozóan is.

N. Á.: Részének tekintem, bár sok rutinmunkaszerű fordítás készül, amit talán nem is illik a fordító nyakába varrni. Persze van az igazi műfordítás, ahol a lefordított mű igényessége, a feladat nehézsége is érdemesít a megbecsülésre. Igenis, vannak olyan mű-

fordítások, amelyek bekapcsolhatók az életműbe. Például Arany János Shakespeare-fordításai szerves részei az ő alkotói munkásságának. A saját fordításaimat nem tudom megítélni, majd maguk mondják meg, hogy időtállók-e, jók-e a fordításaim a tűrhető verseim mellett. Szeretném, ha ez elmondható lenne különösen a SZENTIVÁNEJJI ÁLOMRÓL, a HAMLET-ről. Ezek nehéz darabok, igényes munkák, és ez érdemesítheti őket ilyen jellegű figyelemre.

M. M.: Hol tudja megragadni a fordítás és az írás közti különbséget? Hiszen szakmai közhely szinte, hogy a fordítás mint újraírás maga is alkotás.

N. Á.: Ez tényleg nehéz kérdés. Fordításkor mégiscsak ott van, hogy mit akarok írni. Azt, amit az eredeti szerző írt. Nem kell gondolkozni, hogy mi legyen a következő sor, hogy merre menjek tovább. Amikor magam írok, néha maga a nyelv, a forma mutatja meg, hogy merre kell továbbmenni. Azért szeretek rímes verseket írni, mert a rímnél egyszerűen megmondják nekem: *Ez itt egy nagy sárga tők*, akkor a következő sornak a vége legyen az, hogy *lők*. És akkor én megkeresem hozzá, hogy mit akarok mondani, aminek a vége *lők*. Vagyis a forma, főleg ha kötött, de még egy szabad versben is a lüktetéssel néha egyszerűen kihozza, hogy mit kell oda írni. A fordítás ilyen értelemben nehezebb is, mert előre meg van szabva, hogy mit kell mondani. Addig kell nyűglődni és esztergálni és pofozgatni, amíg nagyjából mégiscsak az van ott magyarul, ami az eredetiben. Az első gondolatom mindig az, hogy szóról szóra azt kell írni, ami oda van írva. Aztán ez nem mindig lehetséges.

M. M.: Nem illúzió-e ez a *szóról szóra*? Hiszen egy szó, ahány fordító, annyiféleképpen hangolódik át. Mi mutatja meg a szó legalkalmasabb jelentését az adott kontextusban?

N. Á.: Hadd gondoljak megint a zenére. Tanultam zongorázni, bár sose játszottam jól. A komoly zongoratanárok mindig azt mondják, hogy pontosan azt kell játszani, ami a kottában van. Nem értelmezünk, nem dőlünk bele a zongorába. Természetesen ők is csalódottan jönnének ki egy hangversenyéről, hogyha valaki, mint egy gépzongora, lejátszaná pontosan azt, ami ott van. A dilettantizmus veszélye nagyobb akkor, ha feljogosítva érzem magam arra, hogy beleértelmezek a szövegbe. Az, hogy mit jelent a *szóról szóra*, nem művészi kérdés. Egy tolmácsnak vagy egy szakfordítónak ugyanaz a feladata. Az egyes szavakhoz helyzetek tartoznak. Ha rálépek valakinek a lábára, és azt mondom, hogy *I'm sorry*, az *bocsánattal* fordítható magyarra. Ha viszont az hangzik el, hogy a nagypapa meghalt, és erre az a válasz, hogy *Oh, I'm sorry*, erre természetesen azt kell magyarul mondani, hogy *fogadd őszinte részvétem*. Az *I know* jelentheti azt, hogy *tudom*, meg azt, hogy *ismerem*. „*I know this man*” és „*I know the lyrics of the song*”. Tehát aszerint fordítom az *I know*-t *tudom*-nak vagy *ismerem*-nek, ahogy azt a fordítás alapmestersége megkívánja. Én mind a kettőre azt mondanám, hogy *szóról szóra* fordítottam, ebben a helyzetben így, abban a helyzetben meg úgy.

M. M.: Úgy gondolom, a fordító attól függetlenül, hogy szó szerintinek tartja-e a fordítását, mindenképpen értelmez. Legfeljebb nem veszi észre ezt saját szövegein, hanem majd észreveszi rajtuk más – a fordítás befogadója.

N. Á.: Ezzel egyetértek, na de kérem, ez olyan, mint amikor mi parodizáljuk egymást. Tegyük föl, hogy rutinos színészek vagyunk, remek parodisták, maga parodizál engem, én magát. Látni, hogy ez a Minier Márta paródiája volt, még ha a megszólalásig hasonlított is Minier Mártára. Tényleg, lehet, hogy ez nem is rossz hasonlat: mint egy parodista, lehetőleg tökéletesen utánozni. Hogy ne legyen tökéletes, arról a természet meg a gyarlóság úgyis gondoskodik. És ahogy maga parodizál, más, mint ahogy bárki más csinálná.

M. M.: Nem lehet, hogy kicsit parodisztikus lett a Nádasdy-féle HAMLET? Azt, hogy paródiaszerű egy fordítás, főleg egy kanonikus darab fordítása, nyilván annak a korábbi azonos nyelvű fordításaihoz mérten lehet mondani.

N. Á.: Egy nagyon modern keresztrefeszített Krisztus-szoborral kapcsolatban is érezheti az ember, hogy paródiája a hagyományos Krisztus-ábrázolásnak. Vagy ha egy rozsdás vasdarab van odatéve MADONNA A GYERMEKKEL címen. És az ember nem tudja hirtelen, hogy ezen röhögni kell-e. Ha egy ideig nézem, lehet, hogy azt mondom, ejnye, de furcsa, hát valahol ott van a Madonna a gyermekkel abban a nagy meg a kis vasdarabban. Vagy akár egy modern misezene-kompozíció, amiben gitárkíséretre vinnyogják, hogy „Sanctus, sanctus...”. Szóval ez az összes klasszikus téma ábrázolásával megtörténhet.

M. M.: Hogy alakult az, hogy drámát fordít, és hogy éppen Shakespeare-t?*

N. Á.: A dráma világába Ascher Tamás révén kerültem, aki egy Goldoni-vígjáték fordítására kért föl jó pár évvel ezelőtt. A darab, IL CAMPIELLO – A TERECSKE – a címe, velencei dialektusban íródott, mint sok Goldoni-mű. Énnekem a családom szegről-végről odaváló a nagyanyám révén, és ismertem az ottani beszédet. Azért is vállaltam, mert mint nyelvésznek, olasz szakosnak volt benne kihívás. Meg is csináltam, ment Kaposváron. Gothár Péter, aki évekkal később a SZENTIVÁNEJJI-t megrendelte, tudta, hogy angol szakos vagyok, ismerte a SZENTIVÁNEJJI ÁLOM gondolatvilágát megidéző Oberon-verseimet, tudta, hogy ez a darab engem érdekel, és eszébe jutottam, amikor azon gondolkodott, hogy kivel lehetne új fordítást készíttetni. Nyelvészetben belül nyelvtörténetet is tanítok, a régebbi angol, a Shakespeare korabeli angol nekem a szakmám. Ezt nyilván lehetett rólam tudni baráti körben.

M. M.: A praktikus, tényszerű magyarázaton kívül azért talán alkotói személyiségével is magyarázható, hogy elsősorban drámát fordít.

N. Á.: Igen, valóban, talán regényfordításra is adódott volna alkalmam életem során, de azt valahogy vagy nem vállaltam, vagy nem érdekelt annyira. Nyilván valahogy a dráma felé húz az ízlésem. Modern angolt is fordítottam, az ÉLNEK, MINT A DISZNÓK-at John Ardentől, és úgy érzem, hogy ott is megálltam a helyemet, holott azok proletár- és cigányszereplők voltak, vulgárisan beszéltek.

M. M.: És verseket is fordít?

N. Á.: Nem sokat, csak felkérésre. Van egy vágyam, de lehet, hogy sose lesz belőle semmi. Amikor fáradt vagyok és szomorú, akkor szoktam arra gondolni, hogy W. H. Auden verseit lefordítanám. Azt gondolom, hogy a létező magyar fordítások nem elég jók és mulatságosak. Közel áll hozzám az ízlése, nagyon szeretem őt, és úgy érzem, ennél jobban is lehetne itt „futtatni”.

M. M.: Mért tartja fontosnak, hogy a magyarok olvassák Audent?

N. Á.: Nem ezt tartom elsősorban fontosnak, hanem azt, hogy szép fordításokat tudjon felütni, aki nem tudja eredetiben olvasni őt. Jók a versei, mert egyszerre nagyon keserű és nagyon vidám, egyszerre nagyon játékos és nagyon dekadens tud lenni. Jellegzetes XX. századi figura, nívós költő. A magyar irodalomból talán csak Weöres jár közel ehhez a dologhoz, aki meg meri csinálni, hogy néha egyszerűen blödségeket ír, néha meg hirtelen nagyon komoly, meg hogy szerepekbe bújik.

M. M.: Kiknek fordítja a darabokat? Elképzeli egy ideális befogadót? Az inkább a színházlátogató vagy az olvasó?

* Nádasdy Ádám Shakespeare-fordításai: SZENTIVÁNEJJI ÁLOM (Ikon Kiadó, 1994); TÉVEDÉSEK VÍGJÁTÉKA (Színház, 1997/12.); HAMLET DÁN HERCEG TRAGÉDIÁJA (Színház, 1999/10.) és a fenti interjú óta: A MAKRANCOS HÖLGY (Színház, 2000/12.).

N. Á.: Mindenképpen a színházlátogató. Azon belül úgy szoktam megfogalmazni, hogy a középiskolások, akik gyakran először látnak Shakespeare-darabot – nyilván mert középiskolások –, sőt talán színházban is akkor vannak először. A három darab, amit csináltam Shakespeare-től, a SZENTIVÁNÉJI ÁLOM, a HAMLET és a TÉVEDÉSEK VÍGJÁTÉKA a népszerűbbek és gyakran játszottak közé tartozik. Ha én magyartanár lennék, hoznám ezekre a gyerekeket. Az ő reakcióik eléggé direktek, ők nem hallanak a darab mögé, nem teszik idézőjelbe, nem kerekítenek posztromanticista nem tudom mit belőle, hanem arra figyelnek tátott szájjal, hogy most mit mond a bácsi, és mért van úgy felháborodva. Volt egy szép HAMLET-előadás a Kamrában. Az Arany János-szöveggel játszották kis térben, jól hallhatóan, és ott volt egy barátnőm értelmes, érzékeny kislánya társaságában. Utólag elmesélte a hölgy, hogy a lánya először látta a HAMLET-et, ami nagyon fel is kavarta, de bevallotta az anyjának, hogy a feléig tudta követni a szöveget, pedig elolvasta előre, tudta, hogy miről van szó. Így is gyönyörű volt a színészi játék, érthetőek voltak az emberi érzelmek, de a fele után úgy ült ott, mintha idegen nyelvű előadás lett volna, amit szintén lehet élvezni – láttunk már kiváló román nyelvű előadásokat például. Úgy gondoltam, annál sokkal jobb ez a szöveg, hogyszem ezt csináljuk vele. Hát akkor miért nem litvánul játsszuk?! Akkor is gyönyörű lenne, értenénk az érzelmek dúlását. Vagy miért nem angolul játsszuk, az ember abból is fölcipeget valamit – például ha azt mondják, *Oh Hamlet*, az egész jól fogható.

M. M.: Ennyire különválaszthatónak tartja ma az irodalmi és a színpadi Shakespeare-élményt? Hiszen mint műfordító eldönti, hogy elsősorban a nézőknek fordít...

N. Á.: Mondjuk, igen. Egy irodalmi fordításban, ahol ide-oda lehet lapozgatni, én is élvezettel olvasom, ha sok jegyzet van az összes mitológiai figurával, sok korabeli célzással. Egy mai előadáson ez agyonnyomná a cselekményt, rontaná a színházi összélélményt. Én ezt ma nem tudom így áthozni. Ma gyorsabban is zajlik a színházi akció, mint Arany korában, amikor jóval kimértebben beszéltek. Mint régen a szentbeszéd. Beszéltük már magával, hogy amikor én gyerek voltam, a templomban a pap még úgy prédikált, hogy nem volt mikrofon. Föl kellett állnia a szószékre, elbődülni, és minden mondat után megvárni, hogy az visszaguruljon a templom végéből, s csak utána jött a következő mondat. Ma ez tűrhetetlen és nevetséges volna, én meg még mindig furcsállom, hogy ilyen lihegve és ugatva beszélnek a mikrofonba, mintha odahajolnának a fülemhez. Ez nem baráti viszony, én azért megyek oda, hogy a papot egy bizonyos távolságból lássam, mondja azt, hogy kedves, jó híveim stb. Gyerekkoromban effektíve olyan hosszú szünetet tartottak minden mondat után, mint amilyen hosszú maga a mondat volt. El tudom képzelni, hogy száz évvel ezelőtt ugyanígy játszottak a színházban.

M. M.: Ezek szerint ma már nem lehet múlt századi nyelven hitelesen színházat csinálni? Fordított művekkel legalábbis.

N. Á.: Nem, nem. Boldogan elmennék Arany János HAMLET-jének vagy SZENTIVÁNÉJI ÁLOM-jának egy oratóriumszerű, stilizált előadására, ahol gyönyörű kosztümbe öltözött, de nagyon kevés mozdulattal dolgozó színészek állnak a színpadon, és mint egy Gluck-operát előadják a darabot – mondjuk egy évben egyszer rituálészerűen, mint egy passiójátékot, például Arany János születésnapján. Én élvezném mint connaisseur, aki ezt alaposan elolvasta, és még lennék néhányan az országban. Akkor viszont elvárnám, hogy szóról szóra kövessék Aranyt, mert amiket a neve alatt szoktak játszani, azok már pancsolt hamisítványok, akkor ne írják ki, hogy Arany János. Mint a korabeli hangszereken játszott zene, ami az átlag közönségnek idétlen nyekergés és kopo-

gás, mintha rosszul zongoráznának, de aki ért hozzá, az tudja, hogy Beethoven keze alatt is ugyanígy szól, kérem.

M. M.: Azt írja, nem bánja, ha az olvasók előveszik a Nádasdy-szöveg kapcsán az Aranyét.

N. Á.: Többen mondták, hogy megnézték a színházban az én szövegemből készült előadást, majd hazatérve lekapták Arany Jánost a polcról, és nagyobb értéssel és élvezettel olvasták, mert tudták már éntőlem, hogy hol mit mond. Itt van például az I. felvonás III. színben az „...ál máshoz se léssz”, azt ugye nagyon nehéz színpadon elcsípni, de ha már tudjuk, mi van ott... Ez angolul sokkal könnyebben érthető: „*Thou canst not then be false to any man.*” Hasonló a helyzet a BIBLIA-val. Azt hiszem, ma már minden felekezet modern BIBLIA-fordítást használ, s nagyon sokan mondják még a fiatalok közül is, hogy otthon utána előveszik a Károlyi-félét, hogy hogy is van ez abban a szövegben, amit még a nagymama olvasott, és amiből sokáig egy kukkot sem értettek.

M. M.: Az egyes Shakespeare-fordításokban mi jelentett kihívást?

N. Á.: A TÉVEDÉSEK VÍGJÁTÉKA nem okozott különösebb gondot. A SZENTIVÁNÉJI-nél a rímes részek nagy sokasága és a darabon belüli nagyon erős stílusváltások jelentettek kihívást. Egész más hangszerezésben szólalnak meg a tündérek, a mesteremberek, a fiatal és az idős athéniak; Puck mindig más metrumban beszél. A HAMLET-nél ilyen probléma nem volt, hanem a rettenetesen nehéz tartalmak, a súlyossága, a belepakolt intellektualizmus, hogy mit csináljak az információmennyiséggel... Mint egy bejgli, amiben több a töltelék, mint a tészta, és ha megpróbálom szeletelni, szétesik a kezemben.

M. M.: Hogy látja, mit kezdett az intellektuális információmennyiséggel?

N. Á.: A felét kidobtam, mert nem jön át a rivaldán, nem lehet megtartani. Remélem, jól válogattam. A munkám minősége azon áll vagy bukik, hogy jól választottam-e meg, mit hagyok ki és mit írok bele. Ezt sok olyan fordító elmondhatja, aki kötött formában kénytelen dolgozni, nyilván egy regényfordítónak ez kevesebb gondot jelent. A kihagyások mértékét a színházi közönségre gondolva szabtam meg: csak olyan nyelvi játékot vettem bele a szövegbe, ami a néző számára három másodperc alatt felfogható. Arany nálam sokkal pontosabban fordít abban az értelemben, hogy tartalmilag sokkal többet hoz át az eredetiből. Ugyanakkor gyakori nála az enjambement – míg Shakespeare-nél csupa end-stopped line-t találunk. Akkor ki fordít pontosabban: Arany, aki majdnem minden szójátékot mint egy matematikus belerak a szövegbe, vagy én, már bocsánat, aki ennek a felét kihagyja, de úgy lélegzik a szöveg, mint az eredeti? Azt a szerzőt fordítjuk, aki így kívánta az emberi lélek lüktetését, ritmusát és az interperszonális kommunikáció folyamatát megragadni, vagy azt, aki három szójátékot tesz bele egy sorba? Azt mondták a színészek, még amikor a SZENTIVÁNÉJI-t csináltam, hogy ők majd minden sorvégen, ha az tényleg sorvég, csinálnak valamit. Valami egész apró dolgot, például lábat váltanak. Vagy a partner, aki hallgatja az éppen beszélő színészt, tud valamit csinálni egy sorvégen. Ez tehát darabszervező elv. A szelektálásban talán segített – persze ösztönösen, rutinszerűen –, hogy gyakorlott tanár vagyok, hiszen a tanári munkának is része az, hogy mit hagyunk ki az anyagból. Egy jó matektanár vagy akár egy jó történelemtanár nem mond el mindent, hanem szelektál, hogy releváns kép alakuljon ki például Napóleonnál. Ez később változhat, gazdagodhat. A műfordító is reménykedhet abban, hogy az olvasó, „a diák” később hozzánézi az eredetit, vagy elolvassa az Arany-félét, az Eörsi és a Mészöly Dezső által készített fordításokat, és így lassan kiderülhet számára, mi az eredeti. Legszívesebben én is bilingvis kiadást olvasnék. Eszembe jutott egy jó hasonlat. A fényképész, ha csak egy fényképet csinálhat, melyik szögéből fényképezze le a szobrot úgy, hogy az lehetőleg a legjobbat

mutassa? Addig ólálkodik a szobor körül, míg megállapodik egy pozícióban. Ilyen a fordítás is: egyikünk innen fényképez, másikunk onnan. Azért jó, ha több fordítás van, mert lassan kiderül, hogy milyen az eredeti. A klasszikusokat a mai napig szokás szemináriumokon így olvasni. Otthon megírják előre a fordításokat, és összehasonlítják őket. Ezek között van valahol az igazság. Ehhez nem kellene föltétlenül nyomtatott fordítások, lehetnek félformális vagy szóbeli fordítások. Ezért jó az embernek néha hozzáértő barátaival leülni klasszikusokat olvasni; mi például Milont olvasunk csak úgy kedvtelésből, nem tanóraszerűen.

M. M.: Hány szöveggel dolgozik egyszerre, amikor fordít, miket szokott a „forrásszöveg”-en kívül megnézni?

N. Á.: Mindenképpen többet. Most, a HAMLET-nél az Arden-sorozatból a Jenkins-féle szöveget tekintettem alapszövegnek. Megnéztem mellé az Oxford Kiadó Hibbard szerkesztette HAMLET-jét. Nagyon sokat segített a Schlegel-féle német fordítás a múlt század elejéről és Yves Bonnefoy francia fordítása, amihez kísérő műsorfüzetként, partitúráként német nyersfordítás is kapcsolódott, mert a francia színház Németországban is vendégszerepelt az előadással. Mindezekből a szövegekből valahogy összeadódott, hogy mi van odaírva. Jenkins a második kvartót veszi alapul. A többi fordító nem mind abból fordított, hanem például az Oxfordból, ami a fölión alapul, ezeket a különbségeket – több szöveggel dolgozva – néha fülön lehetett csípni. Nem mindig néztem meg ezeket, általában rutinszerűen belepillantottam, néha hála istennek, mert néhány melléfogásom lett volna, ha ezek a gondos örök nincsenek mellettem.

M. M.: Rendkívül fontosnak tartja a korabeli jelentés közvetítését. Hamlet a III. felvonás I. színeben Aranyánál zárdába, Nádasdynál kolostorba küldi Opheliát. Elsőéves egyetemista voltam, amikor szemináriumon felhívták a figyelmünket arra, hogy a *nunnery* a Shakespeare korabeli szlengben bordélyházat jelentett. Azóta is sajnálom a csak magyarul olvasókat, hogy ez hozzájuk nem jut el. Még eddig egy fordító sem próbált meg ezzel bármit is kezdeni...

N. Á.: Engem a Jenkins-féle kritikai kiadás teljesen meggyőzött arról, hogy az az egyik előfordulás, amire ennek a jelentésnek a bizonygatója hivatkozik, alkalmi használat, a szónak nem volt ilyen állandósult jelentése. Egy ilyen feltételezést nem köteles a fordító figyelembe venni, én egyszerűen csak visszaadtam a szó elsődleges jelentését. A két fogalom egyébként alkalmilag magyarul is találkozhat, ironikus felhanggal.

M. M.: Még egy lexikai kérdés. Miért éppen „Züm, züm”?* Az örült/örültséget színelő Hamlet mondja ezt Poloniusnak. A többi fordító nem hangutánzó szóval fordítja ezt a részt, hanem „emberibb” nyelven.

N. Á.: Hát jó ez a „Züm, züm”, nem? Hogy is van ez az eredetiben? „Buzz, buzz.” Mint a telefon. Nem tudom, mi lehetne még, talán *prülty, prülty*.

M. M.: Az, hogy hogyan olvassa, értelmezi az adott művet, mennyire befolyásolja munkáját, mennyire hagy nyomot a készülő fordítás szövegén?

N. Á.: Remélem, kevésbé, mert ez talán már erőszakos lenne. Én ettől igyekeztem óvakodni. Biztos, hogy nem egészen sikerült, hiszen a jó parodista sem rekeszti ki teljesen saját magát a produkciójából: a jó parodista nem azonos egy tükörrel. Igyekeztem az eredetiben felismerni az egyes szereplők nyelvhasználata közti különbségeket, és ezeket, amennyire lehet, áthozni, de elképzelhető, hogy néhol nem tartottam meg az arányokat. Egy példát magam is tudok hozni, Poloniusét. Igazságot akartam szolgáltatni az öregúrnak, hogy nem annyira hülye, nem annyira gyerek, mint amilyen kép

* II. felvonás II. szín.

sokakban élhet róla. Alapvetően jóindulatú ember. Lehet, hogy egy kicsit durván mondja meg, amit szerinte kötelessége megmondani a lányának: hogy a trónörökös nem veheti el őt. A sok elfoglaltsága között Opheliát is úgy tekinti, mint egy kipipálandó feladatot. Nem vonja őt szeretetteljes beszélgetésben a keblére, nem készíti föl a mondandójára, hanem szeretetlen, „Csók: Anyu”-stílusban közli a véleményét. Azt igyekeztem kihozni, hogy rosszul, de nem a rosszat csinálja. A további működésében is így van, egyre tragikusabb figura, ahogy rohan a vesztébe. Igen, itt óhatatlanul beleértelmeztem egy kicsit.

M. M.: Mennyire követi, hogy hogyan értelmezik a színházban a szövegét?

N. Á.: Örömmel nézem, és meg is vagyok elégedve. Nem éreztem egyszer sem, hogy valami visszaélés történt volna. Általában szépen elmondják, amit én írtam. A TÉVEDÉSEK VÍGJÁTÉKA-nak egyik színrevitelén egy kicsit ráerősítettek a veszekedős jelenetek stílusára, ott néha feszengetem, mert olyan trágárságokat tettek bele, amik sem az eredetiben, sem az én repertoáromban nincsenek benne, de hát egy vígjátékban kiszaladhat kergetőzés, verekedés közben a szereplők száján. Az igazság az, hogy az eredetiben ez benne van: *thou whoreson*, vagyis *a kurvának a fia*, erre magyarul berakták azt, hogy *a kurva anyádat*. Szerintem ez a mai magyarban sokkal erősebb, mint a *thou whoreson*. Én azt írtam: *te vastagbőrű ostoba gazember*, ami, úgy gondoltam, egy kicsit stilizált is, de azért elég sértő. Erre az előadásban az hangzik el, hogy *a kurva anyádat*, amin a közönség nagyot nevet, a kifejezés jól felkorbácsolja az indulatokat, begyorsítja a jelenetet. Én, bevallom, máig feszengek. Előfordult, hogy barátokkal mentem a színházba, és ennél az egyetlen mondatnál kérdő szemmel rám néztek, hogy ezt én írtam bele? Nekik is feltűnt. De ez egyszeri eset volt, soha nagyobb bajom ne legyen.

M. M.: Fontosnak tartja, hogy kísérszövegeket mellékeljen a fordításaihoz. Ha máshol nem, a színházi műsorfüzetben megjelenik valamilyen útjelző. Miért?

N. Á.: A kísérszöveg megírására – a HAMLET-ről van szó – felkért a színház, az nem az én ötletem volt. És ha már adtak neki két-három oldalt...

M. M.: A SZENTIVÁNÉJI mintha jobban be lett volna konferálva...

N. Á.: Persze, hiszen első Shakespeare-fordításommal hozakodtam elő, és biztattak a barátaim, adjam elő, hogy mit tudok védelmemre felhozni. A TÉVEDÉSEK VÍGJÁTÉKA esetében ez nem adódott. Az nem olyan klasszikus munka, nem is volt olyan problematikus. Hogy miért írtam? Úgy érzem, megvan a kellő érdeklődés az emberekben, akár gyanakvással nézik, hogy mi ez már megint, akár örömmel üdvözlük, hogy végre. Ezt az érdeklődést jólesik kielégítenem, és hát prédikálnom a magamét.

M. M.: Ezeket a kísérszövegeket meglehetősen magabiztos hanghordozás jellemzi. Szinte előhívja az olvasóból, hogy vitakozzon vele.

N. Á.: Nekem tápláló lételemem a vita. Nagyon szeretem, ha megtisztelnék azzal, hogy megkritizálják, amit csinálok. Minél részletesebben teszik ezt, annál nagyobb öröm, és hát ilyen nagy munkát csak úgy lehet csinálni, ha az ember bízik abban, hogy amit csinál, az jó. Lehet, hogy a stílus nem olyan szerény, mint másoké. A nagypofájúságot erkölcsileg ellensúlyozhatja, hogy a kritikát – úgy érzem – elég jól tűröm, sőt kiprovokálom, folyamodom érte.

M. M.: Bele is kötnek a kritikusok ebbe az erős kijelentéseket tartalmazó, kissé tanáros retorikába. Például abba, hogy semleges szövegnek szánta a SZENTIVÁNÉJI-t.

N. Á.: Úgy értettem, hogy nem népies, nem régies, nem túl modern; a semleges talán nem túl jó szó. Köznyelvi, azt szokták mondani a nyelvészek, csak az kicsit semmitmondó. Úgy értettem a semleges szöveget, ahogy azt mondhatnánk, hogy valaki semlegesesen jelent meg egy premieren. Azaz szmoking volt rajta, mert egy operai premie-

ren így szokott egy úr megjelenni. Nem akartam, hogy többletként valami különösség legyen a szövegben; úgy érzem, így is elég különös, amit mondanak, meg ahogy következnek a sorok egymás után. Azt gondoltam, ezen nem kell a szavakkal erősítenem, nem írtam azt, hogy *ád*, csak hogy *ad* stb.

M. M.: Kérdésesnek találok, hogy tényleg elmondható-e ez a szmokinganalógia a SZENTIVÁNEJJI-ben olvasható közel sem egynemű fordításnyelvről, amely oly sok regiszterből, stílusárnyalatból áll össze.

N. Á.: Ez tényleg mozog a darab folyamán. Nem semleges stílusú a szöveg, inkább semleges nyelvű. A stílus, az több, mint maga a nyelvi anyag. Például azt, hogy *éji*, ahelyett, hogy *éjszakai*, csak egyszer-kétszer írtam le, és úgy emlékszem, csak a Puck szájába adva, pedig nagyon sokszor előfordul ez a szó. Úgy éreztem, önála a semlegesbe ez még beletartozik, hiszen manó. Egy dalszerű, szinte gyerekversszerű példa: „*Éji csend van – hát ez ki? / Öltözékre athéni.*”^{*} Mintha nem is ő mondaná, hanem idézné, amit a manó nagyapjától hallott. „...*mi várhat rám a legrosszabb esetben, / ha nem nyújtom kezem Demetriusnak?*”^{**} Vagy: „*Ha volna tartás, érzés bennetek, / nem játszanátok aljasul velem.*”^{***} Ez valóban nem semleges stílus, de a nyelvi eszközökben önmagukban nincs rájátszás, fölerősítés.

M. M.: Feltűnik annak hangsúlyozása is, hogy *új fordítást* készít. Ez ki van emelve a könyv alakban megjelentetett SZENTIVÁNEJJI címoldalán is, szépen középen – amit nyilván nem Nádasy Ádám tervezett ilyenre, de akkor is beszédes. Van olyan, hogy teljesen *új* egy fordítás?

N. Á.: Erre csak azt mondhatom, hogy újat igyekeztem csinálni. Nekem az a célom, hogy visszagurítsam a labdát oda, ahova való; helyretenni a dolgokat a korabeli értelemre figyelve. Azért hangsúlyoztam, hogy új, mert sokan úgy érezték, mintha én az Arany János-féle szöveget fordítottam volna mai magyarra, felhánytorgatták, hogy megváltoztattam a szöveget. Volt is, aki elszólta magát, mondván, hogy itt az eredetiben ez meg ez van – és mondta Arany János sorait. Fel kellett hívni rá a figyelmét, hogy nem az az eredeti, hanem bizony Shakespeare-é.

M. M.: Egyébként a HAMLET kísérszövegében mintha több alázat volna, mint a SZENTIVÁNEJJI ÁLOM-éban, mintha ennek visszafogottabb volna a hangja. Aranynak szól ez, Aranyon keresztül a hagyománynak?

N. Á.: Hogy így mondja, azt hiszem, igaza van. Aranynak is szól, akinek HAMLET-je sokkal jobb munka, mint SZENTIVÁNEJJI ÁLOM-fordítása. Kétséges, hogy egyáltalán sikerül-e a nyomába érni, ezért úgy éreztem, itt szerényebb lehetek. Az is közrejátszhatott, hogy mivel fordításaimat bizonyos elismerés fogadta, nem kell már annyira bizonygatnom szükségességüket. Így már lehet hátrább húzódni az agarakkal.

M. M.: „*Ha a fordításom hozzásegíti a közönséget az elmélyültebb Shakespeare-nézéshez (és Arany-olvasáshoz), nem dolgoztam hiába*” – így zárja a HAMLET-fordítást útjára bocsátó sorait. Milyen élmény volt újraolvasni az Arany-féle fordítást?

N. Á.: Azután, hogy a Shakespeare-eredetit jól meg kellett értenem, hogy megnéztem a Schlegelt, a franciát, ilyen-olyan lábjegyzeteket, majd nyűglődtem a lefordítással, kinyitottam Aranyt a megfelelő helyen, és a legnagyobb élvezettel álmétkodtam azon, hogy milyen frappánsan és szépen oldotta meg a legtöbb részt. Ugyanakkor az is igaz, hogy az Arany-szöveget nagyon sokszor csak azért értettem meg, mert túl voltam eze-

* II. felvonás II. szín.

** Heléna, I. felvonás I. szín.

*** Heléna, III. felvonás II. szín.

ken a folyamatokon. Különben több minden rejtve maradt volna. Egyébként egypár helyen, ahol furcsán, kétértelműen fogalmaz, máig nem tudom, hogy félreértette-e a szöveget, mert mindenki, aki ma olvassa, félreérti, vagy pedig nem értette félre a szöveget, csak olyan kifejezést használt, ami mai nézőpontból félreérthető.

M. M.: A shakespeare-i szöveget behatóan ismerve tapasztalta-e a fordításban Arany sokat emlegetett, legendás szemérmességét?

N. Á.: Szokták őt prudériával, zárkózottsággal vádolni; ezt van, aki a fordításaira is vonatkoztatja. Figyelmesen elolvastam munkáját, de semmi ilyesmit nem tapasztaltam. Tegyük hozzá, Shakespeare-nél sincsenek trágárságok, mert akkor egyszerűen nem volt szokás úgy írni. Az, hogy *kurva*, benne van egyszer-kétszer az eredetiben, le is fordítottam, de azt hiszem, Arany sem fukarkodott a szó intenzitásával ezeken a helyeken. Lehet, hogy *szajhát* írt, nem emlékszem. De a *kurva* lehet, hogy akkor még szleng volt. Szlengnek pedig nincs helye ebben a darabban. A humort eredményező nem sztenderd, alsó nyelvi szintek a legromlandóbbak, ezek jönnek át a legnehezebben. Arany nem vett le ezek stílusából, inkább arról van szó, hogy az idő lúgozta ki ezeket.

M. M.: Ami a saját fordítását illeti, a szerzői intenciótól akár függetlenül maga a szöveg feltűnően más akar lenni, mint az Aranyé.

N. Á.: Én nem tudok úgyabbul írni, mint ő. Annyira más vagyok, mint ő, hát ez jön ki a tollam alól, most kacsingassak őfeléje? Ezt nem lehet csinálni, mert akkor elbizonytalanodom, abból pedig baj lesz. Akkor még rosszabb lesz a fordítás, mint most. Azt meg ugye nem csinálhatom, hogy egyszer csak beidézek egy fordítást Arany Jánostól, az egy posztmodern játék lenne, intertextuális gesztus, trükk, ilyet csak idézőjelben lehetne leírni. Hamlet első nagyobb monológjában* szerepel a híres „*Frailty, thy name is woman*”, Aranynál „*Gyarlóság, asszony a neved*”. Én azt írtam: „*Állhatatlanság, nőnemű vagy.*” Egy barátnőm, Bán Zsófi irodalmár javasolta tréfásan, mért nem mondja Hamlet azt, hogy „*Gyarlóság, asszony a neved*”, idézőjel, lábjegyzet: „*Shakespeare HAMLET című drámájának első felvonásából, Arany János fordításában.*” Amikor elkezdték a Csokonaiiban próbálni, a színészek közül néhányan fájlalták, hogy nem fogják mondani a híressé vált sorokat. A rendező megkérdezte, mit szólnék egy efféle kevert megoldáshoz. Én rájuk hátrítottam a felelősséget, és néhány próba után a színészek maguk tapasztalták, hogy nem esik jól nekik hirtelen egy Arany-idézetet mondani a színpadon. Az olyan lenne, mintha kiszólnának a közönséghez, kacsintának egyet: most itt van az a rész, hogy... Hiszen az eredetiben sincsenek idézetek régebbi színdarabokból, klasszikus művekből. Mintha eszébe jutna a színésznek, hogy látott egy hasonló darabot, amiben egy hasonló helyzetű fiatalember ugyanezt mondta. Attól féltek, hogy fel fog nevetni a közönség.

M. M.: De így meg lehet, hogy azért nevetnek föl, mert annyira különbözik a kettő, bár nem mondom, hogy ezzel ugyanott vagyunk. Maradjunk még ennél a mondatnál, mert mintha egy kicsit kilógna a szövegből. Nagyon más akar lenni, mint az Aranyé – talán feltűnőbben, mint a többi szállóigeszerű rész.

N. Á.: Az Arany megoldásából a *gyarlósággal* az a bajom, hogy ezt a szót nem használjuk igazán. Ez tipikusan a frakkos nagyzenekar kellektárába tartozik. Én néha még használom, ilyen kontextusban, hogy egy ilyen gyarlóság miatt nem lehet szegény hallgatót kirúgni. Ez kvázi formális helyzet, de olyan értelemben nem használjuk ma, hogy „szeretem a Mancit, bár egy kicsit gyarló”. A másik az *asszony*. A *woman* ma inkább nőnek fordítanánk. Ha régebbi irodalmat olvasunk, gyakrabban találunk *nő* értelem-

* I. felvonás II. szín.

ben *asszonyt*. Jelentéskörébe beletartozott az is, aki nincs férjnél, meg az is, aki fiatalabb. Hamlet itt általában a nőneműeket kívánja bírálni. Több variációt is elképzeltem: „Az állhatatlanság neve nő”; „Állhatatlanok, nők vagytok mind”. Volt egy, amiben túl sok volt az *e*. Közben a verssorra is kellett ügyelni. Hát ez maradt.

M. M.: A BŐR ÉS A NAPSZAKOK című kötetének fülszövegét idézem: „Angolul jól tudok, de sose jutott eszembe, hogy angolul írjak: a magyar sokkal izgalmasabb.” (Kiemelés tőlem – M. M.). Nem azért találja annyira izgalmasnak, mert egyszerűen csak ehhez a kultúrához tartozik? Hány nyelvben lehet otthon az ember annyira, hogy alkosson is azon a nyelven? Lehet idegen nyelven verset írni?

N. Á.: Lehet, mért ne lehetne – rengeteg példa van erre. Ott van Janus Pannonius, aki latinul írta verseit. Nagyobb olvasottságra is számíthat, aki ezt teszi. De a magyar tényleg annyira furcsa és mulatságos nyelv. Lehet rajta rímelni például, az angolból pedig már kikoptak a rímek.

M. M.: Kézenfekvő volt, hogy Janus Pannonius valamilyen más nyelven, jelesül az európai kultúrnyelven fejezze ki magát, amikor nem volt még magyar irodalmi nyelv, meg hát latinul tanult verselni.

N. Á.: Számos szerzőt ismerünk, aki két kultúrában egyaránt jól alkotott. Vannak zsidó szerzők, akik jiddisül és angolul írtak, például Singer, meg hát ugye van, aki angolul meg franciául. Szóval szerintem igenis lehet. És az is lehetséges, hogy más egy kicsit a stílusa egy ilyen szerzőnek az egyik nyelven, mint a másikon.

M. M.: Nagyon bízok a nyelvek közti közvetítés lehetőségében...

N. Á.: Maximálisan. Különbözik nem úzném ezt az ipart. Szerintem mindent le lehet fordítani.

M. M.: Mit tart a legfontosabbnak áthangolni egy Shakespeare-darabból?

N. Á.: Pontosan ugyanazt írni, ami az eredetiben van, és ugyanolyan hangnemben. Ha száraz az eredeti, én is száraz legyek, ha könnyed, akkor könnyed. A HAMLET-ben Claudius beszél a legszebben. Hibátlan retorikával, gömbölyű mondatokban, gyönyörű barokk tirádákkal – őrjítő egyébként, de hát nyilván ez is a célja. Hézagmentesen van megcsinálva. Őt volt a legkönnyebb fordítani. Hamlet beszédét nagyon nehéz volt, mert töredezett, alig van saját stílusa, hacsak az nem, hogy mindig másvalaki stílusában beszél. Egy ideig azt gondoltam, hogy talán én nem olvasom elég figyelmesen, mert nem találok meg a jellegzetesen hamletti nyelvi anyagot, aztán egyszer csak rájöttem, hogy talán erről szól a darab. Ez a gyerek ki van téve mindenféle hatásnak, egy átjáróház a lelke. Akivel legutóbb beszélt, annak a stílusát visszhangozza, vagy juszt is annak az ellenkezőjét, míg kiköt ennél a száraz, kicsit ironikus humornál. Amikor elmeséli, ahogy kicseréli a levelet, vagy a végén Osrickkal, ott már helyben vagyunk.

M. M.: Ha más műfordítók munkáit olvassa és értékeli, mit figyel? Hiszen vállal fordításbírálatot is. A *Holmi* 1996-ban meghirdetett műfordítás-pályázatának egyik zsűritagja volt.

N. Á.: Azok mind lírai darabok voltak, de ezek értékelésekor is elsősorban a szövegesség dominált. Aki fordítást olvas, szokjon hozzá, hogy nem lehet ugyanannak az élménynek a részese. Jó esetben megtudja nagyon pontosan, mi van odaírva, ez már nagyon nagy dolog, és ha sikerül, még valamicskét felidézünk a művészi élményből. Ha valaki arra kíváncsi, hogy egy vers milyen szép, olvassa az eredetit. Hangulatot nem lehet fordítani. Szerintem az gyalázatos csalás. A fordítás olyan, mint amikor egy szimfóniát kétkezes zongoraátíratban játszunk el. Ezt lehet Liszt Ferenc-i módon csinálni; ő számos szimfóniát átírt kétkezes zongorára; tételenként végigkövethető az átdolgozás, és néha egy-egy pillanatra felidéződik Beethoven nagyzenekarának tuttija.

Peer Krisztián

A KUTYÁK DALA

Otthonülők lettünk,
ott van a múltunk, ha
elunjuk magunkat –
ifjúság letudva.

Végtelen sorban a
boldogságrecepttel;
várni is jó, a sor
most már nem ereszt el.

Vagy ez lenne a jó?
Mások erre várnak? –
Életre éretten
eltéve lekvárnak.

Fékeztünk féltávon,
megtettük urunknak
további utunkra
félősebb magunkat.

Forduljunk fal fele:
nem leszünk egyedül,
vadulgat a farkas,
legfeljebb legbelül.

A FARKASOK DALA

Örömünk nincs benne,
sem szabadulásunk.
Szétdúlva szédülünk,
testekkel tusázunk.

Örökös örvénylés,
szűk térben tolongunk.
Sűrűbe sodródva
tilt térdre borulnunk

a közeg. A kezek.
Jussunk el a pultig!
Otthon pokol lenne,
jobban alakult így.

Helyet könyöklünk és
rendelünk reggelig.
Nappali éjszakánk
eltűnik, eltelik.

Életkorból bírjuk,
utána a muszáj.
Óráként telített,
írított hamutál.

MEGINT A GYENGESÉGRŐL

Ráncosra ázva ülsz hülő vizedben,
lötybölgeted kilógó részeid.
Hogyan maradtál mégis őrizetlen,
Isten ha ismer téged név szerint?
Szeretve tesztelt és most szerteszéled,
vagy lepad, pattogzik, mint a hab –
kiváncsiságból szétszerelt az élet:
ma már kívülről látod önmagad.

Fajtád a fájdalmát is felhigítja.
Lábbal babrálsz a forróvíz-csapon.
Minden heg elvi síkon elsimítva –
csöpp bűntudat fodrozta unalom.
A túlfolyón keresztül elszivárog;
fürdőd helyén most langyos lötyty matat.
Ha eddig túrtél érdemes kívárnod.
Ma már kívülről látod önmagad.

Csak emlékezne rá, ha már tapasztal,
fajtád felejt: ne kelljen élnie.
Mít összeszenvedsz egy szem ragtapasszal.
Egyetlen szisszenéssel tépni le.
Egyetlen élet, bármily egyenetlen.
Kiszállsz: utánad ennyi víz marad.
Minek feküdnél mindig langymelegben?
Ma már kívülről látod önmagad.

Szenvedni gyenge és okozni gyáva –
de érvelés után a könnypatak.
Habozva halmozol hibát hibára.
Ma már kívülről látod önmagad.

Pór Péter

„OPFER”: „ÁLDOZAT” VAGY „ÁLDOZATHOZÓ”: A KÉTÉRTELMŰSÉG LABIRINTUSAI A „DON CARLOS”-BAN*

Bokody Péter fordítása

Tanulmányom címe a nyilvánvaló idézet mellett egy kevésbé észrevehető utalást is tartalmaz: a „*labirintus*” szó is magából a szövegből való. A mű elején Carlos, az infáns így panaszkodik: „*Szofizmák labirintusán át kúszik / Boldogtalan eszem, majd hirtelen / Egy szakadék vad szélén megriad...*” [a fordítást módosítottam – *a ford.*]; s az apja, a király, a féltékenységtől gyötörtén ugyanezt a motívumot idézi fel: „*Hogy vezessen ki e mély / Sötét labirintusból, hová a vak- / Buzgóság hajszolt!*” [a fordítást módosítottam – *a ford.*]. A motívum használata semmi esetre sem esetleges, hiszen következetes képpalkotás része. A HARAMIÁK-ról szóló önkomentárjában Schiller „*kusza vonalak*”-ról („*krumme Mäander*”)** ír, azt a folyamatot jellemezve, amelynek során a cselekmény isteni célkitűzést vált valóra, még ha ez a célkitűzés kifejezetten szokatlan is. A szintagma pontosan jelöli azokat a fordulatokat, amelyek során a két testvér közül az, aki gonoszságra rendeltetett, végül önnönmagát fosztva meg életétől, ártatlan marad, míg az, aki jóságra rendeltetett, az apja, a bátyja és a szerelme hóhérévá válik. Sorsuk ugyancsak zord „*kusza vonalaiban*” tévelyegve, a három Moor örökké a gondviselés segítségéért fohászkozik; s amikor Karl Moor rászánja magát, hogy „áldozattá” válik, vagyis hogy beteljesíteti saját magán az engesztelő áldozat rítusát, még a legvégső pillanatban is a

* Az alábbi tanulmányt szóbeli előadásra írtam, az ún. „aggregációs” (diploma utáni) kurzus hallgatóinak szólt; így utólag is megőrzöm a jellegét, és csak a legszükségesebb utalásokat jelzem. Az érdeklődő olvasó már a legismertebb kötetekben és tanulmányokban is hatalmas irodalmat talál. Kiindulásul I. Walter Hinderer (ed.): SCHILLERS DRAMEN. NEUE INTERPRETATIONEN, Stuttgart, 1979. Franciául, egyébként szintén minimális lábjegyzettel, az előadás-sorozatot közlő kötetben jelent meg: Christine Maillard (ed.): FRIEDRICH SCHILLER: DON CARLOS. THÉÂTRE. PSYCHOLOGIE ET POLITIQUE, Presses Universitaires de Strasbourg, 1998. A tanulmány alapötlete franciául könnyebben követhető, mivel a német „Opfer” szó két jelentésének ott két szó felel meg; magyarul viszont szintén csak egy szó van rájuk. – Ugyanakkor, amikor a szöveg fordítását átnéztem, olvastam Esterházy Péter HARMONIA CAELESTIS című regényét; szívesen ajánlom neki e cikket, talán elsősorban azért, mert a két történet annyira nem hasonlít egymásra. (A szerző.)

A tanulmány kulcscategóriáit főnévként („*victime*”/„*sacrifice*”) az „áldozat”/„áldozathozó”, igeként („*devenir victime*”/„*[se] sacrifier*”) pedig az „áldozatává válik”/„feláldozza (magát)” ellentéppárokkal kísérlem meg visszaadni. A drámát Vas István fordításában idézem: Schiller: HÁROM DRÁMA, Budapest, 1966. Steierhoffer Eszternek a német részletek fordításában nyújtott segítségéért köszönetet mondok. (A fordító.)

** Hinderer antológiája alapján idézem, 92. o.

„mennyei őrzőket” szólítja. Carlosnak azonban a sors semmi más lehetőséget nem hagy, mint csak a labirintikus elveszettséget és a bukást. „*Hát van Isten*”, és ismét: „*Kérdem, van-e Isten*” (4771–3): az infáns kétségbeejtő helyzetében megfogalmazott kettős-egy kérdése még csak nem is nagyon szenvedélyes, sokkal inkább végérvényesen negatív megállapítás. Talán helyesebb is lett volna vállalnom a képzavart, és panasa értelmében tanulmányom címében a király és az infáns tanácsalanságának közös szavával a kétértelműség szakadécai szintagmát leírnom (hiszen Schiller lírai ihletétől nem is idegen az ilyen spekulatív képzavar).

Ismeretesek a mű alapvető rendellenességét taglaló elemzések. Schillernek nagy árat kellett fizetnie univerzális alapkoncepciójának színreviteléért: a darab négy, egymás mellé rendelt konfliktus sorozatának hat, dramaturgiájából hiányzik az egység; közismerten Schiller mértéken felül sokat kínlódott is a szöveggel, s nem kevesebb, mint négy különböző változatát alkotta meg. Nem cáfolni kívánom az elemzések végkövetkeztetéseit, hiszen megkérdőjelezhetetlenek; legalábbis mindaddig, amíg erre a műre is a klasszikus és romantikus drámák vizsgálatára kidolgozott normákat és fogalmakat alkalmazzuk. Azonban éppen azt hiszem, hogy a DON CARLOS-ban elszigetelt, sőt egészen egyedí alkotást kell látnunk, szándékosan félretéve ezeket a normákat és fogalmakat – de hiszen hőse, Posa márki is „különc”-ként („*Sonderling*”) határozza meg önmagát. Ebben az olvasatban a darab kompozíciója szigorú és feszült egységet alkot, a szöveg összes szava kérlelhetetlen „szükségyszerűség”-nek engedelmeskedik – a „különc” hőse használja a „szükségyszerűség” („*Notwendigkeit*”) kifejezést is. Az egység azonban nem az események konfliktusainak a szintjén jön létre, hanem azoknak a reflexív és spekulatív konfliktusoknak a szintjén, amellyel minden szereplőnek szembesülnie kell, amit tudatosan vagy sem, de mindnyájan valóságos megszállottsággal meg is tesznek, a leginkább együgyűtől (Lerma gróf) és leginkább ösztönöstől (Eboli hercegnő) a világot újjáteremtő gondolat prófétájáig (Posa márki); és kivétel nélkül mind bele is vesznek. E tanulmány kulcskategóriájával fogalmazva: sorsuk e konfliktusok „áldozatában” teljesedik be, a szó kettős értelmében, tehát mint áldozathozók (ami aktív cselekvést jelent) és mint áldozatok (ami szenvedő értelmű).*

Nem haboznék Schiller formuláját a darabjáról – „*egy hercegi ház családképe*”*** – úgy értelmezni, hogy megerősítse a feltevésemet. A családi és a politikai tragédia kettősége? Ők, akik egyszerre a csoportkép szereplői és a birodalom sorsának letéteményesei, amelyben soha nem nyugszik le a nap, nem ebben a kettősségben élik meg a sorsukat. A királyné alighogy a színré lép, így szól: „*Még nem érkezett el az idő, hogy anya lehessenek?*” [A fordítást módosítottam – *a ford.*] (Álljunk meg egy percre a mondat beláthatatlan mélységeinél: nem egyszerűen csak egy szörnyűségesen szigorú szabályt jelent be, hanem a királyné felismeri, hogy nincs joga anyalétéhez, vagyis önnön létéhez.) Az infáns, amikor a titkos szerelmi találkára készül, az alkalomhoz képest szintén aránytalanul nagy szavakat használ: „*A levegő, a fény körülöttünk / Mind Fülöp teremtménye*” (1336–7) [a fordítást módosítottam – *a ford.*]; és életének egyik szakadékos pillanatában a király arról szeretne bizonyosságot szerezni, hogy az infánsnő, akinek születését annak idején birodalmának összes harangja üdvözölte, valóban az ő véréből való, vagyis apalétének biztosítékát keresi. Minden alkalommal azt ismerik fel a sze-

* Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a MINIMA MORALIA 94. aforizmájában Adorno határozottan az ellenkezőjét állítja. Fejtegetése szerint Schiller drámai kompozíciói arra szolgáltak, hogy a már embertelenné vált történelmet mégis emberiként ábrázolja, s ezért eleve elhibáztak.

** Levél Dalberghez, 1784. június 7.

replők, hogy sorsuk legmélyebb rétegei, sőt a létezésük és még keserűbben: a létezésük elvesztése magán viseli a birodalmi szabályok és konfliktusok, a birodalmi „szükségyszerűség” bélyegét – ezért jutnak ilyen tökéletes emblematikus formulákra. És ne feledjük: a darab azzal a jelenettel zárul, amikor az apa- király saját fiát az anya (és a volt jegyes) szeme láttára áldozza fel az államérek oltárán, amivel egyszersmind ő maga mindörökre saját birodalmának az áldozatává válik. (Arra a kérdésre, hogy ez a tett mennyire torzítja el és, sajnos, mennyire erősíti meg a keresztény Európa alapító mítoszt, itt nem térhetek ki; de jelzem, hogy jelentősége messze túlmutat egy pusztán mitográfiai problémáén.) Az érzelmek tragédiájának és a történelem tragédiájának a kettőssége? A szerelmi találgat előkészítő intrikák során Eboli hercegnő beleírja levelébe a „szabad” („frei”) szót: „*A szerelem fennszóval, szabadon szólhat itt*” [a fordítást módosítottam – *a ford.*] (ne feledjük, a találka rémisztő kudarccal zárul), és a darabot meghatározó nagy intrika egy nép, sőt az egész emberiség „szabadságát” („Freiheit”) hivatott megvalósítani: „*a földet / Ujjáteremti. Adja meg nekünk / A gondolat szabadságát*” (3213–4) – ezzel a mondattal fejezi be a márki a királyhoz intézett szózatát. Soha súlyosabb értékű szemantikai egyezést: a dráma világa a végletekig koherens és egységes, a világ „zárt” („eingeschlossen”), hogy azt a kifejezést idézzük, amelyet Carlos a márki-val folytatott első beszélgetése során használ. Carlos megpróbál kikerülni ebből a világból, és menedéket attól az egyedüli helytől remél, ahol megértik, vagyis a márki szívtől: „*e nagy világon [...] nincs egyetlen, / Egyetlen pont, csak ez, hol könnyeimtől / Megszabadulhatnék*” (183–9), de az intrikák egyik váratlan fordulata során rá kell döbennie, hogy tévedett, hiszen a márki sohasem akarta elhagyni ezt a birodalmat a barát szeretetéért: „*Az ő szíve túl nagy egy jó barátnak. / És Carlos boldogsága túl kicsi / Az ő szeretetének. Most ezért / Erényének feláldozott.*” Később, a labirintikus intrikák újabb fordulata során a halál birodalmának kísértetei mögé rejtőzve keres kiutat („*Királyok / gyanúja sírvermekben nem kutat*”), de letartóztatása még ezt a reményét is meghazudtolja. És semmi esetre sem ő az egyetlen, aki menekülne a „zárt” világból, és kudarcot vall: senkinek sem sikerül. A királyné csak álmodozik Franciaországról, de soha nem fog visszatérni, Mondecar márkinő pedig, akinek oda kell mennie, ezt szerencsétlenségként éli meg, vagyis örökké a király száműzött alattvalója marad; a titkos találka, amelyet Eboli hercegnő azért mesterkedik össze, hogy minden kényszertől megszabaduljon, kibogozhatatlan intrikákba vonja bele őt; Posa márki teste és szelleme mérhetetlen távolságokat jár be, hogy megteremtse „*a szabadság menedéké*”-t, de a főinkvizítor vak tekintete elől soha nem tud kikerülni: „*Járhatott bárhol, vele voltam én is*”; s maga a király is saját birodalma egységének a foglya, szenvedéseire válaszul csak száraz rendreutasítást hall a főinkvizítor szájából: „*Szabad és egyetlen / Óhajtott lenni.*”

Egy másik és sokkal hosszabb tanulmányt kellene annak szentelni, milyen nyugtalanítóan sokféle értelemben szerepel ebben a drámában a „szabadság” szent fogalma. Itt csak azt emeljük ki, ami minden használatában tetten érhető: minden szereplő – akik egyébként ádázan szemben állnak egymással – közösen arra törekszik, hogy kimeneküljön a „zárt” világból. Az univerzum egységes, de éppen az összes létezőt meghatározó egzisztenciális szakadásban az; mindenkinek kivétel nélkül be kell teljesítenie a sorsát mint áldozatnak és áldozathozónak abban a végső, hősies vagy hisztérikus tettben végérvényesen megerősítve, hogy foglyai maradnak az univerzumnak és örök időkre meghatározott konfliktusainak.

A szereplők közül Eboli hercegnő mondja ki az „áldozat” kifejezést: „*Ó, nagylelkű királyné, legalább / Ön könnyörüljön rajtam. Ó, ne hagyja, / Hogy feláldozzanak, az Istenért, / Ne*

hagyjon!” Felindult szavai nem lehetnének sem jogosabbak, sem kétségbeesettebbek: ő az, aki tökéletesen áldozatnak jelöltetik ki, s minél jobban küzd végzete ellen, annál inkább beteljesíti. Alighogy a királyné valóban feloldja a kényszerházasság veszélyétől (közvetve: ő aztán tudja, miért oldja fel, és három sorban kétszer ismétli meg a kulcskifejezést: „*feláldoztatni*”), tehát mihelyt megszabadult, megírja a titkos találkára hívó levelét, benne a már idézett mondattal, amelyben minden szó önmagában és kontextusában tökéletesen hamis: a „*szerelemnek*” „*szabadon, fennszóval*” valójában egy mindentől elrejtett helyen kellene szólnia, és nem is a „*szerelem*” szól, mert hiszen az egész helyzet személytévesztésen alapszik. Még e tévedés felindulásának boldogságában megfogalmazza a csodálatos mondatot az önmaga beteljesítésére törekvő szerelemről: „*A szerelem díja a szerelem*” (1774) [a fordítást módosítottam – *a ford.*], hogy aztán csalódása után ennek a tételes ellenkezőjét fogalmazza meg, formulájában gonosz hangsúllyal közel hozva egymáshoz az egyház, vagyis az autodafé és a prostitúció eszméjét: „*Önnek [sc. Domingo atya] semmi része / E bűnben. Az egyháznak sincs, pedig / Ön bebizonyította már nekem, / Hogy elképzelhető olyan eset, / Mikor az egyház egy ifjú leánya / Testét is fel tudja használni felsőbb / Célokra.*” (2115–8.) Aztán valóban e formula nevében cselekszik, vagyis önnönmagát kínálja fel áldozatnak: a király szeretője lesz, és csak azért, hogy megbosszulja a megaláztatást, amit elszenvedett, s megrágalmazza a királynét; ekként mindenestre tökéletesen annak a világnak a részévé válik, ahol a királyné kivételével (aki is ezért egyetlenként soha nem veszti el tisztánlátását) mindenki mindig többszörös intrikák kényszerében cselekszik, sőt ennél is rosszabb: ezekben él, gondolkodik és érez. Végre is Eboli hercegnő miatt érzett lelkiismeret-furdalása ellenére Carlos is csak azt tudja neki ajánlani, hogy hozza meg az abszolút áldozatot, és váljék abszolút áldozattá: „*S ennek az árnyak áldozd azt, amit / Nekem többé nem áldozhatsz soha*”, mire a hercegnő válasza arról árulkodik, hogy mégis megsejt valamit arról, mi történik vele: „*Carlos! Maga milyen kegyetlenül / Játszik velem!*” (4091–3.) Alig néhány jelelennel később filozofikusabb és szarkasztikusabb hangnemben ugyanezt veti maga Carlos is barátja szemére: „*Zord lehet az erény, de nem kegyetlen / S embertelen [...] lágy szívvel / Vértzett, amikor áldozatot / Oltárhoz díszítetted.*” (4500–5.) Ami pedig Eboli hercegnő további sorsát illeti: Spanyolország sorsának nevében egyszer majdnem ledöfik a színpadon, és aztán túl minden szélsőséges kitörésen és válságon, mielőtt végleg eltűnne egy nagy felkiáltásban, megpróbálja kimondani saját igazságát: „*Meg kell hogy hallgassa az / Igazságot – az igazságot*” (4480), de kísérletével csak megpecsételi a sorsát, egyszerűen senki sem szentel figyelmet neki, mivelhogy az igaz és a hamis konfliktusa, illetve kétértelműsége közben messze maga mögött hagyta azt a szintet, ahol egész létezésében áldozattá lett.

Am az ezzel együtt induló és ártalmatlanabbnak látszó szál, melynek azonnal vége is szakad, még talán ennél is világosabb: a legelső áldozatnak, Mondecar márkinőnek a történetéről van szó. Spanyolorzágnak és az uralkodópárnak nincs odaadóbb alattvalója; és éppen ez a bensőséges odaadás lesz a veszte. Csak egyetlenegyszer nyilatkozik meg önállóan: azon örvendezik, hogy visszatérnek a birodalom fővárosába, ott ismét részt vehet majd az áldozathozatal ritualizált látványosságain, vagyis a bikaviadalon és az autodafén. Mindebből semmi sem lesz. Saját autodaféjának, vagyis a szó etimológiai értelmében saját (kontextuálisan: a királyné melletti) hittevésének* áldo-

* A szó portugál formájában terjedt el, de könnyen felismerhető benne a három elem: auto (actus) – da (de) – fé (fidei), hittevés.

zataként eltűnik az univerzumból; a magyarázkodását félbeszakító ítélet olyan világba számúzi, ahol semmit sem lát viszont mindabból, aminek egész létezését szentelte. Egy sors, amely csak azért jelenik meg a színpadon, hogy feláldozza saját magát – bevezetesként az áldozatok hosszú sorához. De időzzünk még el magánál az intrikánál, amelynek áldozata lesz, s amely a legkiválóbb erényét, az odaadását fordítja ellene; mert ez a kis intrika váratlan eredményével, végkimenetelével előképe az intrikák sorozatának és magának a nagy intrikának is, amelyről az elképedt Alba herceg azt mondja: „*A tervezet / Sátáni, de valóban – isteni.*” (5002–3), és amelyben mindazon értékek, amelyeknek a szereplők a létezésüket szentelték, a visszájára fordulnak, kezdve a vakhittól a természetes fiúit vagy szerelmi érzéseken át a szellem eszményeiig. Ismétlem, a darab kompozíciója szigorú egységet alkot, de ez az egység azon reflexív és spekulatív konfliktusok szintjén jön létre, amelyekkel mindenkinek szembesülnie kell, míg az egyedüli nagy konfliktus során áldozathozóként és áldozatként beteljesítik sorsukat. A Mondecar márkinő számára végzetessé váló epizód Posa mesterkedésével kezdődik. Eltávolít mindenkit a királyné közeléből, hogy az infáns négy szemközt tudjon beszélni vele. Felesleges a történelmi munkákra hivatkozni, az ezt megelőző néhány jelenet egyértelművé tette, hogy az univerzumban, ahol minden lehetséges találkozást és minden megnyilatkozást szabályok rendszere határoz meg és ellenőriz, ez a mesterkedés semmi esetre sem ártatlan, s ráadásul a márki a szabályokat a legmagasabb és legérzékenyebb ponton sérti meg: maga a királyné találkozik fogadott fiával, aki egyzersmind volt jegyese és Spanyolország jövőendő királya. Posa várakozásának megfelelően beszélgetésük rendkívüli magasságokba emelkedik, de mindig magán viseli az erőszakos machináció nyomát, amellyel egyáltalán létrejöhetett – s ezt ismét csak a királyné látja át teljesen. Az infáns hirtelen kitör, azt hirdelve, hogy szerelmét szembeállítja az egész világgal: „*Nekem csak az veszett el, aki meghalt*”, mire ő tökéletes méltósággal leplezi le az egyetlen égi-földi törvény szörnyű meggyalázását: „*Remélni mer? Engem remél, az anyját? / Miért ne? Ennél többet is tehet / Az új király – lánggal pusztítja el / Elődjé végrendeletét – ledönti / A szobrait, [...] Ki gátolja abban, hogy a halottat / Nyugvóhelyéről, az Escorialból / Napfényre rántsa, hamvát szélbe szórja, / S végül aztán, méltó befejezésül*” s beszélgetőtársa megrettent tiltakozása ellenére: „*Az Istenért, csak ezt ne mondja végig!*”, igenis befejezi: „*Végül az anyját jegyzi el magának*” (734–45). Emlékeztessünk a találkozás azonnali következményeire. Először is maga után vonja Mondecar márkinő feláldozását, alig húsz sorral azután, hogy Erzsébet fennkölt szavakkal elbúcsúzik Don Carlostól: „*Anyja barátságát [...] És ime, Németalföld könnyeit*” (806–7), a belépő király első szavára az első áldozat örökre elhagyja a színpadot. Másodszor pedig a király megjelenésével különleges konstellációhoz vezet: gondoljunk bármit is az univerzumot megalapozó elvekről, az adott helyzetben, amikor a király számon kéri, miért volt egyedül, kivel találkozott, a király despotikus szavai igazak, és a királyné magasztos szavai hazugak. A kétértelműség annál jellegzetesebb, hogy teljesen hiábavaló. Jóval később ugyanis megtudjuk, hogy éber alattvalók kikémlték a találkozást avégett, hogy a legalkalmasabb pillanatban számolhassanak be róla a királynak, akkor, amikor a legszörnyűbb kételyek gyötrik, mert nem biztos benne, hogy a lánya valóban az övé-e, vagyis még apalétében sem tudja elválasztani az igazat a hamistól. Minden eljövődő intrika és a márki nagy intrikájának előjátékaként ez az első machináció nagy merészségről tanúskodik, de egyzersmind egyfajta dilettantizmusról is árulkodik, amely eleve bukásra ítéli – szívesen írnám, eleve arra ítéli, hogy áldozathozatalban érjen véget.

De hát miért hozza össze a márki a találkozást? Hiszen ő minden, csak nem érzel-

gős. Amikor hosszú idő után viszontlátják egymást, és barátjából kitör a vallomás: „*A fiú szerelmes / Anyjába! [...] Életveszéllyel és halálfélelemmel –, / Hisz látom én, és mégis szeretem*”, válasza nem is lehetne pragmatikusabb: „*S vonzalmát a királyné sejtí-e?*” Mégis erőszakosan megszegi az összes szabályt, és ha persze nem látja is előre a keze alól kicsúszó intrika szélsőséges fordulatát, járatos udvari emberként tisztában kell lennie a hatalmas kockázattal. Indokait egyedül éppen a királynénak tárja fel, és hangvétele nem áll messze az előző pragmatikus replikájától: „*tápláltam e / Szerelmet [...] S korán felismerem reménytelen / Tüzében az arany reménysugárt. / A nagyszerűhöz akartam vezetni*”; s a női méltóságában megsértett királyné megdöbbenéssel összegzi a hallottakat: „*S megtett az ő angyalának / S fegyverzetül erényt adott neki.*” [A fordítást módosítottam – *a ford.*] Tegyük hozzá, hogy már másvalaki is használt hasonló, sőt részben teljesen megegyező szavakat. A Domingo atya és Alba herceg közötti beszélgetés során az előbbi így foglalja össze egyik manipulációját: „*A király szereti Eboli hercegnőt. / Én táplálom ezt a szenvedélyt, amely / A vágyaimnak busás kamatot hajt.*” [A fordítást módosítottam – *a ford.*]

Nem, természetesen nem szabad elfelejteni, hogy a két terv ellentétes irányú, az egyik a szabadság birodalmát akarja megteremteni, a másik a zsarnokságot akarja véglegessé tenni. A darabot ez az alapvető ellentét a legelső jelenettől a legutolsóig élesen és félreérthetetlenül végigkíséri. Ha elfogadnánk a kettős dráma meglehetősen felületes hipotézisét, azt mondanánk, hogy ezen az ellentéten alapul mind a családi, mind a politikai dráma – ahogy ez a zárójelenet beteljesült fátumában végérvényesen megerősítetik. Egyértelmű azonban az is, hogy a dráma igazi konfliktusa nem ebben a manicheus ellentétben keresendő, ami egyáltalán nem magyarázza meg a majdnem 5400 soros szöveg szókincsének sűrű szövedékét a rengeteg utalással és visszajelzéssel, vagyis egyáltalán nem magyarázza meg a dráma igazi egységét. És ugyanígy el kell hátrítanunk e magyarázat finomabb változatát, amelyik a darabban a machiavellizmus és az antimachiavellizmus drámáját véli felfedezni. A magyarázat persze nem alaptalan, hiszen az ellentétnek komoly jelentősége van Schiller gondolkozásában. Ismerjük például Max Piccolomini aforizmáját, amelyben apja és önnön sorsa csapdját összegzi: „*Azt mondd, ő rossz célra tárta fel / Neked szívét, te meg jó célt követsz, / Amikor megcsalod!*” [WALLENSTEIN. A KÉT PICCOLOMINI, Áprily Lajos fordítása – *a ford.*]; s emlékszünk rá, hogy aki e mondatot kimondja, csak a hősi halál, vagyis az önfeláldozás tette révén tud szabadulni a csapdából. Igaz az is, hogy ezt az ellentétet jól alkalmazhatnánk a DON CARLOS bonyodalmainak egy részére: Eboli hercegnő, aki arról beszél, hogy az egyház néha a leányai testét „*felsőbb célok*” érdekében „*használja fel*”, tud erről egyet s mást, a királyné pedig közvetlenül rákérdez, amikor átlátja Posa márki cselszövéseinek egyikét: „*S a jó ügy / A rossz eszközt megszentésíti-e?*” Mégis, elég csak egyetlen pillanatra összevetnünk Schiller dramaturgiai kompozícióját azokkal, amelyek valóban az eszköz és a cél ellentétére épülnek, mint például Corneille CID-je és még inkább a POLYEUCTE, hogy nyilvánvalóvá váljék, mennyire leegyszerűsíti e magyarázat az igazi konfliktust. Maradjunk a kibontakozásnál. A POLYEUCTE, amelynek témája a keresztény áldozathozatal, a mártírium a szó pontos történelmi értelmében, a hatalom összes lépésének igazolásával és nagy kiengesztelődéssel zárul. Ezzel szemben a DON CARLOS egyik pontján, szenvedései közepette maga a király talál kétségbeesett és szélsőséges formulát az igazolhatatlan és kiengesztelhetetlen ellentétre: Alba herceg és Domingo atya házasságtöréssel vádolják a királynét s az infánst, mire azt a kérdést szegezi szembe velük, hajlandók-e vállalni a vádjukkal járó halálos következményeket is: „*Ilyen áldozattal / Akarnak-e igazságot szerezni?*” S persze a zárójelenet konstellációja még kevésbé írható

le vagy éppen oldható meg a machiavellista ellentét kategóriáival: a király megpecsételi önnön sorsát, véghezviszi a főinkvizítor igazságoltárán a gyerek feláldozásának szörnyűségeket, s tetteivel maga is örökre áldozattá lesz.

Idézzük fel még egyszer röviden Posa márki első megjelenését és ennek következményeit. Amikor hosszú távollét után visszatér, megtudja, hogy barátja megszállottan szerelmes („*Liebe*”), noha ez a régebben teljesen legitim szenvedély most már sérti a természet és a társadalom törvényeit: hiszen a szerelem tárgya feláldoztatott az államérdek oltárán, és elfogadta volt jegyese mostohaanyjának szerepét, még keserűbben fogalmazva, tudatosan vállalta, hogy egész életére áldozatává válik egy személycserének. (Emlékszünk rá, hogy milyen empátiával válaszolt, amikor Eboli hercegnő csak kiejtette a „*feláldoztatni*” szót.) Mégis, Posa minden várakozás, minden logika, sőt saját kezdeti megdöbbenése ellenére összehozza a nagyon veszélyes találkozót – s azért, hogy felszítva a szerelmet, aztán valamiféle személytelen vagy éppen össz-személyi lángolássá formálja át; ez utóbbi neologizmussal kísérlem meg megnevezni a szenvedélyt, ami Posa egész létét eltölti: „*Szeretem / Az emberiséget*”, mondja majd a zsarnok-királynak azt magyarázva, miért marad ő „*idegen*” az ő „*teremtésének*” az univerzumában. A terv első következményei csak károsak, az első áldozat eltűnik az univerzumból, és ami talán még súlyosabb, a királyné tökéletesen hazug magatartásra kényszerül. Mégis, a későbbiek során a spekulatív elképzelés mintha sikerrel járna. A lesújtó szavak ellenére, amelyeket annak a szájából kellett hallania, aki királynéja – mostohaanyja – és szerelme hármass szerepét játssza, a beszélgetés végére az infáns szárnyakat kap, s megkísérli pontosan követni (nem hallva a mondat szkeptikus vetületét) a felszólítást, amelyet ugyanaz a száj fogalmaz meg: „*Az ön nagy feladata / A szeretet.*” Lelkesedésében Posa márkit testvérül fogadja: „*Akarsz-e / Testvérem lenni*”, és e testvériség nevében tökéletesen általános, mondhatni tökéletesen össz-személyi harcba indul: „*Veled kar a karban / Nem félek semmitől – bajviadalra / Századomat a sorompóba hívom.*” Fogadalma jegyében aztán az örökké háborgó lelkű Don Carlos megpróbál számító elmévé válni: kikényszeríti, hogy apja, a király fogadja, és az audiencián megpróbálja elnyerni a flandriai küldetést – persze csak azért, hogy a küldetést apja és a birodalom ellen fordíthassa. Az audiencián mégsem változtat egy árnyalatnyit sem beszédének állandó témáján vagy hangnemén: csak az érzéseiről, adott helyzetben a fiú érzéseiről beszél, a kért küldetésnek nem is lenne más a célja, mint hogy ezeket bizonyítsa Isten és a világ előtt; és épp ez az állandóság teszi az audiencia minden szavát áttekinthetetlenül kétértelművé. Mint mindig, Carlos szavai háborgó lelkéből törnek föl, az apa „*szeretetét*” kereső fiú szenvedéseit mondják, így egytől egyig igazak; de az adott szövegekörnyezetben egytől egyig hamisak lesznek, hiszen azért ejti ki őket, hogy kijátssza az apa-despota (jogos) gyanakvását, és megvalósítsa* a tervet, amelyben kétségkívül a legnagyobb emberi eszményeknek kellene megvalósulniuk. Nem arról van szó, hogy a háborgó érzelmű s egyszersmind célirányos szavak kompromittálnák az eszményeket, s fordítva sem igaz: e szavak nem lesznek kevésbé hitelesek attól, hogy egy nagy terv szolgálatában hangzanak el. Mindez a machiavellizmus konfliktusának új változatát jelentené csak, holott a királyné már idézett meglepett formulájára Posa joggal feleli, hogy nemcsak

* Franciául „*mettre en œuvre*”, amiben még jól kivehető a latin „*operare*” („*létrehoz*”) szó. Ezt azért hangsúlyozom, mert a német „*Opfer*” szó is ebből az igéből, illetve ennek a későbbi „*offerere*” („*ajánl*”, „*maritalékul ad*”) alakjából származik, egészen pontosan a „*Gott durch Opfer dienen*” („*Istent áldozattal szolgálni*”) kifejezés közvetítésével.

a céljai jók, hanem az eszközei is: „*Hivebben szolgálom majd, mint ahogy / Rám bízta.*” A schilleri dichotómia ennél sokkal kiélezettebb, az eszmények szavai is és szövegkörnyezetük is tökéletesen igazak és tökéletesen hamisak, amennyiben kölcsönösen tagadják egymást. Idézek egy különösen erős példát éppen abból a beszélgetésből, amelyik a királyné nyugtalan meglepetését is kiváltja, tehát a király és Posa közötti beszélgetésből. Már az infáns is kimondta az „*ember*” („*Mensch*”) szót az audiencia során. A patetikus tiráda tetőpontján, amellyel persze a flandriai küldetést akarja elérni, hangzik el ünnepélyesen a főnév: „*Csak embert kíván, apám, / És ez az, ami Alba sose volt.*” Az infáns közvetlen terve nem sikerül; de amikor Posa ejti ki ugyanezt a szót: „*ön ember maradt*”, már nem téveszt célt, az, aki a király, az apa és a férj hármasszerepét játssza, közvetlenül létében érzi érintve magát, olyannyira, hogy még bátorítja is beszélgetőtársát: „*Istenemre, / Lelkembe vág*”, majd „*Az én szemem előtt ember lehet / Tovább is*”, s valóban, hosszú beszédje során a márki annyit ismétli a szót, míg a végére valóban megteremti közösségüket. Ám a szövegkörnyezetek között szakadáknyi a különbség! Az „*ember*”, akiről Posa beszél, az emberiség része, a birodalom polgára, akinek Isten megadta a gondolat szabadságát, akár a birodalom trónján ül, akár valahol Flandriában él; ezzel szemben mondatai és legfőként a kulcsszó a királyban a magányos és öreg „*embert*” szólítják meg, akit szörnyű féltékenység gyötör. Ez valószínűleg a leglátványosabb példa: amennyire megindító, annyira rövid érvényű – hiszen a király és Posa márki látszólagos közössége csak nagyon rövid ideig tart. Mindenesetre: Posa márki szakítja meg elsőnek. Belekezd utolsó intrikájába, amellyel a legtökéletesebb önfeláldozást szeretné megvalósítani, de az események újra keresztülhúzzák számítását, tökéletesen sikertelen intrika áldozataként fejezi be életét. A királynak pedig meg kell tanulnia, helyesebben újra meg kell tanulnia, hogy a főinkvizítor vak tekintetében az „*ember*” főnévnek nincs értéke, sem abban az értelemben, amit Posa adott neki, hiszen: „*Önnek az emberek / Csak számok, semmi más*”, sem abban az értelemben, ahogyan ő maga érezte, hiszen a panasz: „*Én csak parányi ember vagyok, érzem*”, pusztá képmutatás: „*Átlátok felségeden – / Tőlünk kívánt szökni*”; a kettős kioktatás adja meg a végső lökést, hogy feláldozza azt, aki elsőként ejtette ki az „*ember*” szót a színe előtt: saját fiát.

Láttuk már, hogy az összes többi szent fogalom is végzetes félreértésekkel terhelt, mivel mindegyikük dichotomikus: „*szabadság*”, „*szerelem*”, persze maga az „*áldozat*” szó, s alighanem Carlos és Posa márki is teljesen másra gondolnak abban a magaslatos pillanatban, amikor „*testvérül*” fogadják egymást, az első megértő lelket keres a szenvedésekkel való szembenézéshez, az utóbbi harcostársat az emberiség eljövendő univerzumában. (A „*szabadság*” és a „*testvériség*” kulcsfogalmai nyilvánvalóan a francia forradalomra utalnak vissza. Egy másik, határozottan eszméletörténeti irányultságú cikkben kellene azzal foglalkozni, hogy kétséges értékük is mennyire a francia forradalomra utal vissza; én itt lentebb csak egyetlen, igaz, szokatlanul súlyos idézettel fogom e kérdést érinteni.) Az állítólag széteső jellegű dráma szövege valójában szigorúan egységes, az összes cselekmény és az összes szó kivétel nélkül a konfliktusok egyetlen szövedékébe épül bele, de ez az egység a dichotómiában, hogy a királyné ajkáról elhangzó, helyettesíthetetlenül pontos schilleri formulát idézzük: „*a végzet széttagolása[ban]*” (720) valósul vagy éppen „*magyaráztatik*” meg,* amelyik a „*zárt*” univerzum összes szereplőjét, helyzetét, cselekményét és értékét meghatározza.

* A német szó kettős értelme nyilvánvalóbb, mint a magyaré: szokásos értelemben „*magyarázást*”, etimológiai értelemben „*széttagolást*” jelent. (Vas István fordítása visszaadja a két jelentést: „*boncolgatás*”, de az érvelés világossága kedvéért meg kellett változtatnom.) – *A ford.*

A fiatal Thomas Mann számára az egyszerű mondatban: „*A király sírt*” egy egész birodalom omlott össze, „*mintha szétrobbant volna*”, ahogy ezt alteregójával, Tonio Krögerrel mondatja. Mások, például Brecht követői inkább azokra a keserű kifejezésekre figyelhetnek fel, amelyek éppen a látványos központi jelenetek során térnek vissza: „*bohózat*”, „*maszk*”, „*farsang*”, „*hazugság*”, „*álarc*”, „*bűvészmutatvány*”, „*átközött színjáték*” [a fordítást módosítottam – *a ford.*], „*esetlen bűvészmutatvány*”. A két olvasat között a különbség jelentős, és ismét azt mutatja, milyen széles skálán ábrázolja Schiller a konfliktusrendszert. Végso soron azonban mindketten, az is, amelyik tiszteleg nosztalgiája világának összeomlása előtt és az is, amelyik az idejétmúlt világ kiáltó ellentmondásaira figyel, ugyanarra az eredményre jutnak: arra, hogy a „*szerepek*” és a személyiségek nem találják már egymást – ne feledjük, hogy a „*szerep*” is egyike a szöveg kulcsszavainak, az intrika egyik pontján Carlos tökéletesen értetlenül odáig jut, hogy megkérdezze a barátjától: „*Szerepet cseréltünk?*” Az alapvető konfliktusra gondolva még erősebben is fogalmazhatunk: mindegyikük a létevel testesíti meg a dichotómiát – léten a fogalom általános értelmét értve, amelyben már nem lehetséges semmiféle különbségtétel az úgynevezett társadalom-történelmi és úgynevezett családi vonatkozások között: éppúgy dichotomikus infánsnak és testvérnek lenni, mint királynak és embernek, mint királynénak és anyának, mint hercegnőnek és szeretőnek, sőt az első áldozat sorsa azt példázza, hogy még márkinőnek és alattvalónak lenni is az. A királyné rendkívüli tisztánlátása, amelyről minden megnyilatkozásában tanúságot tesz, éppen abból adódik, hogy ő az egyetlen, aki tökéletesen átlátja és, akármennyire szenvedjen is tőle, vállalja a dichotómiát, amelyből a többiek mindenféle machiavellista terv segítségével menekülni akarnak.

És Posa márki, aki a király előtt mint „*az eljövendő évszázadok polgára*” [a fordítást módosítottam – *a ford.*], majd pedig a királyné előtt mint „*különc*” határozza meg önmagát? Őrá igaz ez a leginkább; és a királyné két súlyos szava, amellyel a büszke önmeghatározásra válaszol: „*kétértelműsködés*” (ezt Posa márki maga ejti ki, de a királyné inspirálására) és „*őszintétlenség*” ismét a rendkívüli tisztánlátásáról tanúskodik: mert Posa márki testesíti meg a rendszer alapvető és legfájdalmasabb dichotómiáját, maguk az eszmék létezésének „*kétértelműségét*” és „*őszintétlenségét*”. Soha sugárzóbb és soha baljósabb hóst! Mindenki a lelke nemes részét szólítja meg, a történelem legnemesebb eszményeinek a hírnöke, a szabadságnak, az észnek, a testvériségnek s persze mindenekfelett az ember és az emberiség magasztos fogalmának, amelynek minden szeretetét szenteli; s szenvedélyét egy pillanatra még a zsarnok-királyra is átviszi – akit mindenesetre egy borzongatóan hideg mondattal ejt el aztán: „*Lemondok a királyról.*” A király csak később érti majd meg, milyen szerepet kellett volna eljátszania a nagy intrikában: „*Ő bálványának, az emberiségnek / Feláldozott.*” Amikor ezt kimondja, már megtörtént az ellenkezője, Posa márkit kivégezték az ő parancsára, vagyis ő áldozta fel igaz vagy hamis barátját; ám ez a késői felismerés nemhogy megingatja, de még inkább megerősíti elhatározásában, hogy véghezvigye a gyerek feláldozásának barbár rítusát. A király persze a márkinak egyértelműen az ellensége; de a terveinek, illetve a nagy tervnek egyáltalán nem ő az egyetlen áldozata. Ellenkezőleg: mindenki áldozattá válhat, és a legtöbben azzá is lesznek. Mindenki a lelke nemes részét megszólítva, egyszermind mindenkit meg is téveszt – kezdve attól, akit testvérének fogadott, Eboli hercegnőn át tulajdonképpen saját magáig, hiszen utolsó intrikájával saját magát akarja elveszejteni, az áldozathozó és az áldozat szerepének tökéletes kétértelműségében. Ekkor már a terv feletti büszkeségét sem leplezi: „*Ó, Carlos, milyen édes pilla-*

nat! / Milyen nagy pillanat! / Elégedett / Vagyok magammal.” (4599–5001.) A királyné azonban, amikor tudomást szerez róla, most is kíméletlen szavakat talál a tervnek és vele együtt mindannak, amit Posa márki megtestesít a „kétértelműségére” és „őszintétlenségére”: „*Őn beleveti magát a tettbe, / És fenségesnek tartja. Ne tagadja. / Ismerem önt, régóta szomjazott rá. / Mit bánja, ha ezer szív megszakad, / Csak büszkeségét jóllakassa. – Most, / Ő most kezdem megérteni. Csupán / a megcsodálatás a szíve vágya.*” (4382–8; NB.: az utolsó ige a németben: „*gebuhlt*”, nemcsak erősen pejoratív, hanem még közönséges konnotációjú is.)

Ne foglalkozunk azzal a kérdéssel, mennyire van Posa márki tisztában az áldozatok szörnyű hiábavalóságával, még élesebben: nem szándékosan hiúsítja-e meg eleve az összes intrikát és a nagy intrikát is, mivel az a valódi célja, hogy jelet hagyjon egy kétségbeejtő korszakról az „*eljövendő századoknak*”? Schiller visszautasította az önkéntes mártíromságra vonatkozó értelmezést,* és ha mondatai nem is megkérdőjelezhetetlenek, ahhoz túl súlyosak, hogy egyszerűen röviden félretoljuk őket. De nem is szükséges szélsőséges értelmezésig jutnunk, hogy felismerjük, mennyire paradox következményekhez vezetnek Posa márki szavai és tettei. Senkihez nem hasonlítónan eszményi hős, s egyszersmind senkihez nem hasonlíthatónan *fabricator doli* is. Szent és sérthetetlen eszméket hirdet, amelyek valóban belevésődnek az „*eljövendő évszázadok*” tudatába, a miénkbe is – de ezek az eszmék az események szintjén csak félreértéshez és értetlenséghez, sőt az alapvető értékek teljes megzavarodásához vezetnek: „*A válaszfal leomlott / A jó s a rossz, igaz s hamis között?*” (5203–4), ezzel a megütődött és felháborodott kérdéssel foglalja össze a főinkvizítor, amit tehetetlenül tudomásul kellett vennie abban az univerzumban, ahol senki és semmi nem menekülhet el vak tekintete elől. A földi paradicsom megteremtésére hivatott nagy intrika, amelyet Posa a minden mértéken felüli machiavellizmus és a minden mértéken felüli dilettantizmus „*kü-lönc*” kettősségében próbál megvalósítani, csak szenvedést és halált hoz a földre. Hangsúlyozom, hogy nem valamiféle filozófiai vagy erkölcsi relativizmusról van szó, Schiller teljesen nyilvánvalóan közli, hogy kiért lelkesedik és kit gyűlöl a két egymáshoz tartozó alak, Posa márki és a főinkvizítor kibékíthetetlen ellentétben. Ebben az ellentétben mégis egy közös, spekulatív konfliktus szélsőséges válaszait testesítik meg – s lehet, hogy éppen ez a közös konfliktus a darab alapvető témája.

Idézem a BOLDOGSÁG (DAS GLÜCK) című vers két sorát, amelyben Schiller a homéroszi alaknak és általánosabban az ihletett istenlátásnak a mítoszára utal vissza: „*Megjelenésükkel nem a látót töltik el üdvvel, / Pompájuk fényét csak maga látja a vak.*” [Devecseri Gábor fordítása; ő a címet A SZERENCSE-nek fordította, én ezt tévesnek tartom. – *A ford.*] A DON CARLOS ennek a paradox tézisnek szélsőségesebb és tragikusan tépett változata. A szerepek és az egyenlőségek dichotómiája, az alapvető értékek tökéletes megzavarodása azon a felismerésen alapszik, hogy az eszmények, sem a Jó, sem a Rossz (már) nem találnak helyet („*nincs egyetlen pont sem*”) az emberi univerzumban. Az a világ, amelyik a tényekben létezik, a főinkvizítor mindenütt jelen lévő vakságában találja meg tökéletes megtestesülését, vagyis nyílt tagadása amaz Örök Igazságnak, amelynek nevében, ahogy a főinkvizítor ünnepélyesen kinyilatkoztatja, „*százezrek*” „*áldoztattak fel*”, újra és újra megismételve e világ megteremtésének alapító áldozatát: „*Az örök igazságot Isten / Fia keresztfán békítette.*” (5269–70.) Az a világ, amelyik a szellem eszményeiben létezik, Posa márki sorsában találja meg tökéletes megtestesülését, aki szent értékeket kíván benne megvalósítani, de csak az alapvető értékek végzetes zavarát éri el,

* LEVELEK A DON CARLOS RÓL, 12. levél.

olyannyira, hogy végül még a gyermek feláldozásának barbár rítusa is megismételtetik. Az univerzum az eszmények és a lét közötti szakadásban teremtetett, s örökké így fogja elszenvedni egyként a Jót és a Rosszat; a hercegi család csoportképének szereplői és mindazok, akik belekeverednek a történetükbe – vagyis az egész emberiség –, ennek a szakadásnak a jegyében áldoznak fel másokat, áldozzák fel önmagukat, és válnak mások áldozatává. A felvilágosodás álma az eszméket megtestesítő ember univerzuma; a DON CARLOS a legpatetikusabb és legfájdalmasabb mű ennek az álomnak a nagyságáról és lehetetlenségéről. Sokan idézik, de itt nekem is idéznem kell Schiller sorait az Augustenburg herceghez írt leveléből. A levél dátuma 1793. július 13., tehát a beköszöntő jakobinus diktatúra éve; és ebben az időben még dolgozott a drámán: „*Ha a tény igaz lenne, ha a rendkívüli eset valóban megtörtént volna, hogy a politikai törvényhozást az értelemre bízzák, hogy az embert mint öncélt tisztelik és kezelik [ez nyilvánvaló Kantparafrázis], a törvényt emelik trónra, és az igazi szabadság lesz az államépület alapzata, akkor én a Múzsáktól örökre búcsút vennék, és minden műalkotások legnagyobbjének, az értelem monarchiájának szentelném minden tevékenységemet. Csakhogy éppen ez a tény az, amiben én kételkedni merészelek. Sőt, nagyon távol vagyok attól, hogy valamilyen politikai újjászületésben higgyek, mivel az idők eseményei minden reményemet évszázadokra elvették.*”

Lezárásul néhány utalással megkísérlem érzékeltetni, hol látom ennek az egyedülálló drámai konstrukciónak a történelmi helyét.

Először is megint egy idézet, most Goethe FAUST-jából, a BOSZORKÁNSZOMBAT-jelenetben mondja Mefisztó: „*Mind felfelé futnak, zihálnak, / vélnéd, taszítasz, de téged taszigálnak.*” [A tragédia első része, Jékely Zoltán fordítása; a német szöveg túl tökéletes ahhoz, hogy ne idézzem: „*Der ganze Strudel strebt nach oben; / Du glaubst zu schieben und du wirst geschoben.*” – A ford.] Nehéz csodálatunkat visszafojtani, csak Goethe tudott ilyen ellenállhatatlan sorokat írni: nyilvánvaló szakzsmussal jeleníti meg a pokoli jelenést, úgy, ahogy ezt az ördögi rendező láttatja, s mégis, a két sor végül megerősíti, hogy a természet nagy törvényei a földön, miként a túlvilágon, szabályozzák az emberi léte. Ezzel szemben Schiller értekezésének közismert kategóriái szerint a modern világ és „szentimentális” művészete „természetellenes”. A darab konfliktusában ez úgy fogalmaztatik meg, hogy a hit is meg az ész is túllép a természet törvényein. „*A vallás / Színe előtt a természet szavának / Érvénye nincs*”, ezzel a végső érvel sikerül meggyőznie a főinkvizitornak a királyt fia feláldozásának szükségességéről; „*Szívemből a természet már kihalt*”: alig hetven sorral később ezzel a mondattal készül Carlos eleget tenni Posa végakaratának, és elhagyva a birodalmat, apja léte ellen törni. A király életben marad, a fiú a halálba megy, de mind a ketten áldozatai annak az univerzumnak, ahol „*természetellenes*” törvények elveszejtik az emberi élet és az emberi halál bármiféle harmóniáját. „*A barátság feláldozza magát, a szerelmet feláldozzák, de az áldozatot nem az egyikért és nem a másikért hozzák meg.*”^{*} Schiller ezzel a formulával összegezte az áldozatok és áldozathozatalok állandó és hiábavaló egymásrakeveredését a darabban. Goethe sorait parafrázálva úgy mondhatnánk, hogy a darab cselekményének mottója: „vélnéd, te áldozol, de téged áldoznak fel”.

A modern irodalom történetében vagy éppen csak a modern történelemben járatos olvasó biztos felismeri, melyik a legbaljóslatúbb epizód az áldozatok és áldozathozatalok szakadatlan sorában. A jelenet az intrika egyik különösen bonyolult pontján játszódik. Eboli hercegnő és Don Carlos másodszor találkoznak, és az infáns arra ké-

* I. m. 6. levél.

ri a hercegnőt, tegye valahogy lehetővé, hogy újra találkozzék a királynéval. Vagyis azt kéri az elutasított szerelmeztől, hogy minden törvény megszegésével hozza össze az azal, aki miatt elutasította. Célja elérése érdekében nem habozik a hercegnő nemeslelkűségére hivatkozni, és (miként ezt már idéztem) arról akarja meggyőzni, hogy nemeslelkűségében vállalnia kell az abszolút áldozat szerepét. A cselekmény úgy alakul, hogy valóban és a lehető legbrutálisabb módon majdnem vállalnia kell: Posa beront a terembe, s attól tartva, hogy Carlos közben már elárulta a nagy intrika titkát, letartóztatja az infánst, és kijelenti, hogy ő maga itt helyben leszúrja a hercegnőt, mert nem tehet mást. A helyzet annál meghökkentőbb, mivel az egyébként mindenféle intrikában vétkes hercegnőt most éppen a semmiért áldozná fel, önhibáján kívül tudta volna meg a titkot, s ráadásul Carlos egy hangot sem mondott róla. Posa azonban veszélyeztetve véli az univerzumot megváltoztatni hivatott intrika megvalósítását, s tömör formulát talál az áldozat igazolására, amelyet meghozni készül: „*Spanyolország / Sorsa és egy nő élete!*” [A fordítást módosítottam – a ford.] A gyilkosság elől végül meghátrál; de a formulát kimondta, s valóban belevéste az „*eljövendő évszázadok*” tudatába. Dosztojevszkij (Schiller szenvedélyes olvasója) emlékezni fog rá, amikor Ivan Karamazov szájába adja a parabolikus kérdést, jogunkban áll-e az emberi boldogság örökkévaló birodalmát egy ártatlan gyerek vére árán felépítenünk? A darab a klasszicizmus fénylő kategóriáin alapszik, de e kategóriák dichotómiáját felismerve, Schiller Dosztojevszkij reménytelen parabolájáig jut el. És akik nem félnek a szöveg környezetén túlmenő párhuzamokat felállítani, még messzebb fognak tekinteni: ez az egyedülálló mű, amelyik egyszerre megindító történelmi portré egy királyi családról és patetikus parabola az emberi univerzum dichotómiájáról, valahol Kant és Brecht, a tiszta észbe vetett bizalom és annak felismerése között helyezkedik el, hogy semmi, még saját konstrukciói sem állnak meg az ész kritikája előtt.

(Már e cikk magyar változatának lezárása után jelent meg Walter Müller-Seidel cikke: DER ZWECK UND DIE MITTEL. ZUM BILD DES HANDELNDEN MENSCHEN IN DON CARLOS, amely sok tekintetben hasonló gondolatokat fejt ki, az „emberáldozat” problémájának külön alfejezetet is szentel. Jahrbuch der deutschen Schiller-Gesellschaft XLIII [1999], 188–221.)

Lackfi János

MENTEM ELÉBB

1

Köröttem porfogó, hófogó,
hangfogó könyvfalak,
nyolcadrétté nyesett,
simogatott, lapjával összetapasztott
világ-úr, és ott az élet az űrben.
Hogy más ment-e elébb, azt nem tudom,

én mentem, ték és cék
 hintaszékeibe fogódzva,
 s azok mindig elringtak markoló
 ujjaim elől, hej, sokszor orra buktam.
 És az ü-k meg az ö-k meg az i-k
 feletti fekete lyukakon átpislogattam
 más, vaksi naprendszerekbe.
 Van-e erősebb nagyítólcencse, mint
 az ó-k, a bék, a dék karikája, mely megmutatja
 közletről levelek rothadását, kaptárak zsbongását,
 s hogy miként csorran a napon a kátrány?
 És van-e kák és hák
 lába közénél izgatóbb szoros?
 Ha zuhanyozni alá beállok, mint göndör,
 porcukrozott daráltmák-tömeg,
 ömlik rám a dömpernyi sódernél
 töményebb betűtenger, csillámszórós
 sok egysejtűje kitölti
 légutaimat, masírozik szürkülő
 ereimben az agy s a szív felé.

2

Én olvasom, csak olvasom,
 piroslik, véres, mint a som,
 a mások sorsa, Anyegin
 a jeges tóban már megint
 derékfájást szerzett, forog
 a regény, mint folyón pirog,
 és benne Súlyomszem vagy épp
 Huckleberry, a tóvidék
 tágul, forgóin turbinák
 pörögnek, mind-mind más világ,
 kikecmeregni nincs se mód,
 se szer, járok katód s anód
 közt té s tova, igaz való
 Ivanhoe kürtje, a faló,
 mert legruhább az álruha,
 Holdra szálló vaskapszula,
 s mint Szindbád mája, nehezül
 bricska-fedél ég-peremül,
 nyakam elalszom, odakinn
 fejet lemetsz a guillotine,
 Valjean mászik börtönfalat:
 mind a tíz körmöm behasad,

vajúdva bennem hentereg
egy nő, megszülni Tristramet,
ha szólok, lüktet a mese
mézgafolyás szájherpesze,
izzik a régi napihír,
jobban, mint mit a lap ma ír:

a világ sehová se vitt,
de a könyv a fájdalomig.

Kántor Péter

EGY RÉGI KÖLTŐ SZÜLETÉSNAPJÁRA

Vörösmarty Mihály, 1800–1855

Az éjjel hazafelé mentem,
J. A. után, 2000-ben,
háltak az utcán, a padokon.
Kedves V. M., emlékszem kérdésedre.
Mi dolgunk a világon? Nem tudom.
Az előszobaszekrényt odaát majd
ha nem is kiüríteni, rendezni csak.
Helyet csinálni az új lomnak.
Válaszolni a levelekre, sat.
Odaát volt, mikor azt hitték, tudják,
mi dolguk. Esméktől hevültek.
Testvérik voltak, számos milliók,
s hogy igazság uralkodjék, azért
fáradoztak e konditeremben.
Kész csoda, hogy megúszták élve.
Én odaát nőttem fel, abban
a lakásban. Most ebben élek.
Ide érkezem haza, miután
két kulccsal kinyitom az ajtót.
Ma ez a divat. Ma olyan is van,
ki otthonában rács mögött él.
Nem elítélt rab, csupán józan.
A mellén széttárta az inget
az a férfi a megállóban,
aki egy cigarettát kért s kapott.

„Nem vagyok bűdös, megszagolhat.”
Nem volt rá válasz, csak bűdös csönd.
Felnőttünk. Idegen anyagban
ismerős részek, részletek.
Ez vagyok én: juh a gyepen,
felfújt gyomor, kíváncsi szem.
Hogy szép legyen, ti. az élet,
ahhoz bizony születni kell.
Csüggedni nem. Szabad. De tartozik
minden tartozáshoz egy követel.
Item, az emészthetetlen dolgokat
vagy kihányom, vagy cipelem,
ámde úgy látszik, meg nem állok,
míg a föld ki nem hal. Mint aki
nem hisz a saját állásában.
Kamaszkoromban felborítottam
az asztalt, minden leesett,
hogy változzon egy keveset.
A nagy része visszapakolva,
újra- meg újracsomagolva
– s hozzá is tesz az emberállat –
szaporítja a példatárat
az utódoknak. Sok törékeny
összetört. Jó, rossz vegyesen.
A szilvakompótot, pedig imádtam,
túl édes, már nem szeretem.
De vannak cserélhetetlen elemek,
van, amit nem pótolhat semmi,
s ezekre vigyázni, ezeket óvni
mindvégig, az utolsó szóig
érdemes. Hogy ne legyen bővli
e multság, melyben a táp
felfalja előbb-utóbb úgyis a juhot.
Megy előbbre, sőt, rohan a világ.

Petőcz András

A KÖNYVTÁRBAN

Annyira akartam ott, ott a könyvtárban.
Ő meg nem, az istennek se. Mindig csak
magyarázta, hogy a könyvek, és hogy ez
egy komoly hely, és hogy hagyjam őt békén,
én meg, hogy nem lát senki, és a sarokban,
a kutatórészben mennyire jól lehet,
és különben is milyen jó buli, és hogy
csak egy kicsit, hogy együtt, csak
finoman, ő meg csak nevetett, én ezt
biztatásnak vettem, és már rendesen
beindultam, és megpróbáltam, amire
váratlanul hozzám vágott egy könyvet.
Épp a Vörösmartyt. Ajjaj, gondoltam,
a mester, és ennyire előnytelen pozícióban,
gatyából ing kilóg, mit gondol majd,
szaladnék el, de késő, már hallok is,
rám szól, hogy *miért e lom? szagáról
ismerem meg az állatember minden bűneit,*
puff neki, gondolom magamban, rólam
beszél, kései és méltatlan utódjáról,
dadogni kezdek, hogy *kedves mester,* erre
legyint, *irtózatossá hazudás mindenütt,*
mondja, és láthatóan dühös. Rendesen
megijedtem, mert hát a mester, ugye, még
elvágom magamat nála, egyszóval, hogy
most mi lesz. Erre kicsit enyhülni kezd,
majd szomorúan azt mondja, hogy
oh nem, nem, amit mondtam, fájdalom volt,
majd azt is hozzát teszi, nem épp kioktatólag,
inkább barátian, hogy *ember vagyunk,*
a föld s az ég fia, és rám mutat, én meg
eközben csak a nadrágomat igazgatom,
tűnnék már a fenébe, kezdem is a manővert,
mire vállon ragad, mélyen a szemembe néz,
és azt kérdi tőlem, *mi dolgunk a világon?*
tárom a karomat széjjel, hogy tudj' isten, haver,
erre azt mondja, *küzdeni erőnk szerint
a legnemesbékért, előttiünk egy nemzetnek
sorsa áll,* és váratlanul a semmibe tűnik.
Erre már köpni meg nyelni se tudok.
Csak báván a hozzám vágott könyvet
szorongatom, és akaratlan is azt lesem,
áll-e még előttem dicső nemzetem.

VISSZAJÁTSZÁS

Gyűrű fut szét a lecsendesült vizen,
kavics fölött összeforr a seb,
és ki nem jön vissza már,
azon a réges-rég készült felvételen
szomorkásan követ hajít,
majd egykedvűen a tó partjára áll,
utána meg a víztől *eltolat*,
egész a *csillaggal* jelölt kapuig,
hol mindenkit hófehér kutya fogad,
majd tovább is, már a tornácon leled,
behátrál a nyugszék óvó ölébe,
magadat – úgy képzeled –
elhelyezheted a közelébe,
de mégsem,
mert a film *visszafelé* pereg,
az idő meg egyre megy *előre*,
és *kizáródik* a tornác ajtaja,
és lassanként a nappaliba *hátrál*,
és eltűnik ott,
úgy sejtéd, örökre.

Nem tudhatod,
mi volt *annak előtte*,
ki, és milyen üzenetet hozott,
telefon csengett,
vagy valakit fogadott,
és ha igen, mit kérdezett,
s ő mit válaszolt,
mit is határozott,
főleg hogyan.

A felvételen
reménytelen,
ma már visszamenni,
visszább lépni ma már
úgysem lehet.

Szétfut a gyűrű *ott*, a tavon,
és *itt* elszakad a film.

Hogy mi történt aztán?
Alig tudom.

Az előréte sem,
az utánát sem tudom.

Rég volt, akkor még nem éltem.

Elvitték, meghalt
Tab községben, Somogy megyében.

Hogy miért úgy történt,
azóta se értem.

Balla D. Károly

EGY SEMMIVEL KI NEM TÜNTETETT HELY

Megszorította a karomat, és sívítva azt suttogta, most löni fognak ránk. Magam sem értettem, miért nem ijeszt meg veszély, miért jut helyette eszembe, hogy az előszobában alighanem elfelejtettem lekapcsolni a villanyt.

Tíz perccel ezelőtt még a szobánkban álltunk némán az ablak előtt. Alkonyodott, a templom fölött még világos volt az ég, de a téren már összesűrűsödött a sötétség, és nem lehetett kivenni azoknak az egyenruhásoknak és civileknek a vonásait, akik követhetetlen útvonalakon haladtak sietve vagy kimért lassúsággal, olykor meg-megálltak, aztán tovairamodtak, néha meg mintha valaminek nekiütköztek volna, hogy elpattanva az ellenkező irányba lóduljanak ismeretlen céljaik felé. Felülről a tér egésze a mikroszkópban megfigyelhető kaotikus mozgás képét idézte: a láthatatlan molekulák látható szemcséket lökdösnek. Álltunk az ablaknál, és a sötétítő függöny résén át figyeltük a téren zajló – illetve éppen hogy nem zajló – eseményeket, és úgy ítéltük meg, talán most lemerészkedhetünk. Láttuk ugyan az egyenruhásokat, de úgy tűnt, nincs parancsuk semmilyen rendcsinálásra, maguk is részesei az általános káosznak: nem sorakoztak fel, nem alkottak semmilyen alakzatot, csapódtak helyről helyre, összegyűltek és elváltak egymástól, minden ésszerűség nélkül időnként futásnak eredtek, hogy aztán tétlenül ácsorogjanak azon a helyen, ahová roppant siettek.

Menjünk el hozzá, mondta, miután reggel óta hiába próbálkozott a telefonnal. Nem láttam semmilyen különleges okot arra, amiért maradnunk kellene. Ha úgy adódik, amúgy is bármikor ránk törhetik az ajtót, gránátot dobhatnak be az ablakon, vagy kifüstölhetnek innen bennünket, a lakásunk semmivel sem biztonságosabb, mint a tér vagy az utcák, ott legalább nem vagyunk egyedül, ott legalább mások szeme láttára történik, ha történik valami.

Kicsit még álltunk az ablaknál, hallgatóztunk, nem érkezik-e valahonnan lövések zaja, nem dübörögnek-e a közelben katonai járművek, nem harsannak-e vezényszaz-

vak – de minden csendes volt, csak a meg-megéledő szél rezegettette meg néha a keretben az üvegtáblát. Felvettem a köpenyemet, és az ajtó felé indultam. Halkan követtem, és amikor a biztonsági láncot akartam kiakasztani a horogból, hátulról vállamra tette a kezét. Megfordultam. Váratlanul megölelt, és hevesen csókolni kezdett, ami meglepett, de jól is esett egyben, annak ellenére, hogy nem találtam rá pontos magyarázatot. Az elmúlt napokban többször is voltunk közvetlen életveszélyben, a tüntetésen a tévé épülete előtt vagy a pogrom éjszakáján, de sem előtte, sem közben, sem utána nem érzékenyültünk el, egyszer sem érezte úgy egyikünk sem, hogy egymás kezét fogva vagy összeölelkezve kellene elviselhetőbbé tenni félelmünket. Nem álltam ellen, visszacsókoltam, és közben éreztem, teste meg-megremeg.

Amilyen hirtelen tört rá az érzelem, el is úgy fojtotta, épp hogy el nem lökött magától, és már nyúlt is a kabátjáért. Kinyitottam az ajtót. Mielőtt kiléptünk, rutinosan lekattintottam a kapcsolót. Nem mintha égett volna a villany az előszobában: hosszabb ideje szünetelt az áramszolgáltatás. A lakás többi kapcsolójához nem is tudom, mikor nyúltunk utoljára: azokban a helyiségekben, amelyeknek ablaka volt, eleve nem gyűjtöttünk fényt esténként, az előszoba kis égőjét viszont bekapcsolva tartottuk, az jelezte, ha vége lett az áramszünetnek, vagy ha egy új elkezdődött.

A lépcsőházban, mielőtt a szabadba kiléptünk volna, újra hallgatóztunk egy keveset, aztán én kilazítottam a szarufát, amellyel minden este betámasztom a bejárati kaput. Azon, hogy a feszítéket most is a helyén találtam, nem csodálkoztam különösebben, úgy látszik, a többi lakó is célszerűnek találta óvintézkedésemet. A további lehetséges következtetéseket, hogy egy teljes nap alatt senki sem hagyta el a házat, vagy hogy már mindenki elmenekült, elvettem mint egyáltalán nem valószínűt. Résnyíre tártam a kaput, épp hogy kiférjünk rajta. Erős szél kapott a köpenyembe, megperdítette az alkonyati fényeket, úgy tűnt, mintha a tér sarkait is egy kicsit felkunkorította volna: a burkolati kockakövek rajzolta perspektíva ellenszegült az euklideszi geometriának, eltorzulva egymásra csúsztak a betüremkedő és feldudorodó síkok.

Az utca, amelyen hozzá indultunk volna, a túldalalon nyílt, így hát el kellett döntenünk, átvágunk-e a nyílt területen vagy az épületek mentén megkerüljük a teret. Az utóbbi mellett döntöttünk, nem sietős, de határozott léptekkel elindultunk karonfogva, szemünk sarkából figyelve a hol közeledő, hol távolodó egyenruhásokat és civileket, akik láthatólag tudomást sem vettek rólunk. Szerettem volna, ha mielőbb a szélő házsor mentén feketéllő tuják takarásába érünk, de alig tettünk pár lépést, amikor megszorította a karomat, és siketítő élességgel azt súgta a fülembe, most lőni fognak ránk. Vajon kikapcsoltam-e a villanyt az előszobában, riadtam meg a gondolatra, de nem tűnődtem azon, most miért éppen ez aggaszt, már vontam is magam mögé inkább önkéntelenül, mint tudatosan, hiszen pontosan tisztában voltam vele, hogy testem aligha védheti meg: fél fejjel alacsonyabb és jóval soványabb vagyok nála, „kilóg” mögülem. Eközben lázasan fürkészni kezdtem a teret: honnan érkezhetsz a támadás, hol lehet az a veszélyforrás, amelyet sem ablakunkból, sem a kapuban vizsgálódva nem láthattunk. Hiába meresztettem a szemem a mindinkább összeálló sötétségben, semmi különösöt nem láttam. Az egyenruhások mindegyikénél volt ugyan fegyver, de közel s távol senki sem akadt, aki leakasztotta volna a válláról géppisztolyát, vagy marokra fogta volna revolverét. Nincs semmi baj, súgtam én is, és meghökkenem azon, hogy az övéhez hasonlóan az én hangom is metszőn sipít bele a csendbe. Megéreztem, hogy egész testemben reszketni kezd, és sejtettem, most már nem sikerülhet megnyugtatnom. Bármivel próbálnám is csillapítani, egy perc múlva hisztériás zokogásba kezd, haját tépi, véresre harapja az ajkát. Szerettem volna mindennek elejét venni, megpróbáltam

hát szembefordulni vele, hogy a levegőbe emeljem és a karomban hazavigyem, de ő görcsösen markolta mindkét kezével derekamon a köpenyemet, és mindenáron a hátam mögött akart maradni. Tettünk néhány idétlen tánc lépést, aztán beláttam, erőlködéssel csak felgyorsítom a folyamatot, inkább megálltam hát, erősen megvetetem a lábamat, és amennyire képes voltam rá, kihúztam magam. Ne félj, súgtam ismét bántó süvöltéssel, majd a lehetetlen helyzetbe beletörődve vártam a fejleményeket. Arra gondoltam, ha a korábbi esetek logikája érvényesül, akkor most a fiunk elfuserált életét fogja zokogva felidézni, nem pedig az elmúlt napok tragédiáit. Amikor elvették a tanszékét, akkor a földrengésben odaveszett barátainkat siratta el, az apja temetésén a megszüntetett tanszék miatt hisztériázott, amikor Dénessel a baj történt, akkor az apja halála miatt jajveszékelt.

Nem tudni, meddig álltunk ott a tér semmivel ki nem tüntetett egyik pontján. Változatlan makacssággal fogódzott hátulról a köpenyembe, és én kezdtem elveszteni a türelmemet. Valahonnan a tarkóm felől érkezett a tehetetlen düh, lassan előntötte az egész koponyámat, elszorította nyakamon az ütőereket, sárral töltötte fel a tüdőmet, ránehezedett a gyomromra, leszívargott a lábamba, hogy én is reszketni kezdjek. Nem tudtam, kire, mire haragszom jobban. Erre a síkjából kifordult ostoba világra, amelyben már soha nem fogom kiismerni magam, vagy a távolban feketéllő tujákra, ahogy elérhetetlen távolból kecsgetettek feketeségükkel. Az áramszünetre, a megzörrenő ablaktáblára vagy magamra-e, aki nem tudom, lekapcsoltam-e a villanyt az előszobában, s akinek most nem kellene itt állnom ezzel az idegen nővel a hátamban, ha megmaradtam volna kis vidéki újságírónak, ha nem hagyom, hogy főszerkesztő urat csináljon belőlem csak azért, hogy egyenrangú legyek vele, hogy ne legyen kisebbségi érzésem, pedig tudhatta, képtelen vagyok elvezetni egy szerkesztőséget, mégis kieszközölte a kinevezésemet, miért is mentem bele, hogy hamarosan megszegyenülve kelljen kérnem, hadd legyek inkább csak helyettes, aztán az újabb megkíséretés, vállaljak néhány órát az egyetemen, adjam a fejem kutatómunkára, írjak tanulmányt, szerezzek tudományos fokozatot, alig tettem le a pontot a disszertációm utolsó mondata végén, már vitte is a kiadóba, hogy könyv alakban is megjelenjen, mindenki megtudhassa, micsoda férje van neki, én meg hagytam, gyöngébb pillanataimban talán magam is elhittem, hogy szerkesztő, előadó, kandidátus vagyok, nem pedig az, aki valójában: vidéki újságírócska, aki nagy lelkesedéssel megírja, ha a helybéli nőegylet összejövetelt tart, vagy a testvérváros tűzoltózenekara térzenét ad valamelyik államünnepen. Vagy mégis rá haragudtam jobban, aki itt reszket a hátam mögött, aki nem engedi el a köpenyemet, és aki azzal, hogy mindenáron magához akart emelni, éppen ezzel tett szorongóvá, komplexusossá, de hogy gondoltam én azelőtt, hogy az egyetemi tanszékvezető külön ember lenne, mint a talpraesett vidéki zszurnaliszta, mindkettő a helyén van, mindkettőt pontosan tudja, mi a dolga, mi a szerepe, és ennek a szerepnek maradéktalanul eleget is tud tenni, nem úgy, mint én szerkesztőként, óraadóként, kutatóként, de hogy voltam képes a titulusaimnak megfelelni, csak bukdácsoltam, vergődtem, és ekkor már valóban érezni kezdtem, hogy hitványabb, tehetségtelenebb vagyok, mint ő, ő, akinek nem én, hanem Edit lehet a méltó társasága, Edit, a jótévőnk, aki addig-addig segítgetett minket magas állami pozíciójából, míg azon vettük észre magukat, hogy már az ő odaírtai pártérdekeit szolgáljuk idehaza, hogy már nem merünk neki ellentmondani, hogy úgy táncolunk, ahogy ő fütyül, mert ha nem, akkor fuccs az akadémiai ösztöndíjnak, az alkotóházi beutalóknak, a jól fizető vendég tanári meghívásoknak, hát szolgáltuk, megtettük hálából és érdekből, Edit csak ideszólt telefonon, és mi már intézkedtünk és nyilatkoztunk és tiltakoztunk és aláírást gyűjtöttünk, mikor

mit kellett, és maradt is volna minden így, hiába fogtam gyanút, hogy másfajta érdekek, másfajta vonzódások is működnek itt, hiába vettem észre, hogy minden hosszabb távolléte után, ha Edittel volt előadókörúton vagy alkotóházban, hazatérve egyre zavartabb, egyre többet iszik, mind gyakrabban tör ki hisztériás zokogásban, és velem szemben is mindig elutasítóbb egy fokkal – elhessegettem a gyanút, mert amit elképzelttem, az elképzeltetetlen volt, és maradt volna minden annyiban, ha egy hajnalon fel nem ver azzal az álmomból, hogy el akar válni tőlem, nem bírja tovább az alakoskodást, és mire kitöröltem a szememből az álmod, már el is mondta, minden igaz, amit Editről meg őrá hallottam, hiába értetlenkedtem, hogy nem hallottam semmit – mert hát valóban nem –, ő már ki is osztott, nálam pipogyább férfit nem ismer, hajlandó lennék rajta egy nővel megosztotni. Vagy mégis Dénesre haragudtam a legjobban, aki reggel óta nem veszi fel a telefont, aki, amikor megtudta, hogy elválunk, és ráadásul mi okból, ki miatt, akkor felforgatta a maga életét, kirúgta az éppen aktuális sokadik nőjét, otthagya az állását, összetörte a kocsiját, aztán részegen kiugrott a légnylakása negyedik emeleti ablakából, alig volt hihető, hogy csak a két lábát törte el, persze az anyja akkor is éppen Edittel volt, rohant haza fejvesztve, felébredt benne az oly sokáig szunnyadó anya, ült napokig a kórházban az ágya szélén, az a hülye kölyök pedig megzsarolta, ígéretét vette, hogy felszámolja azt a kapcsolatot, hogy nem válik el, hogy velem marad, mert én is gyenge vagyok, mint ő, mert mindketten belepusztulunk, ha elhagy minket.

Ahogy az imént még világos ég a fényét, úgy vesztettem el türelmem után a dühömet is, csak álltam valami idétlen terpeszben, mereven, hogy csimpaszkodásával ki ne mozdítson egyensúlyomból, düllesztettem a mellemet, szélesre feszítettem csapott vállamat, hogy eltakarjam a láthatatlan veszély elől, hogy bátornak tessek előtte, és ne féljen, hogy ne kezdjen hisztérikus zokogásba sem a földrengésben odaveszett barátok, sem a felszámolt tanszék, sem az apja halála, sem a fiunk elfuserált élete miatt, és csöndben arra gondoltam, az lenne a legjobb, ha most valóban lőnének ránk, akkor végre okom lenne összeroskadni, ráborulni a tér hűvös kövére, nem kellene ebben a lehetetlen pózban feszítenem, hátamban a görcsösen köpenyembe kapaszkodó idegen nővel, az egyetlen emberi teremtménnyel, akinek az idegenségéhez közöm lehetett, aki kibérelte velem született magányomat, aki többnek gondolt, mint ami vagyok, s akit emiatt egyformán szeretnem és gyűlölnöm olyan természetes volt, mint más számára az, hogy a tűz mellett melegedjen, a vízben pedig megfürödjön, és ne latolgassa azt, mi égethetné halálra, és mibe fulladhatna bele.

Megpróbáltam hátranyúlni, megfogni a kezét, lefeszíteni a köpenyemről, hogy végre szembefordulhassak vele, de nem sikerült.

Ekkor valahol eldőrdült egy fegyver. Nem lehetett megállapítani, a közelben csattant-e vagy távol, a sötétség hozta-e mellénk vagy a szél vitte messzire, a szemközti homlokzatok verték-e vissza vagy a síkjukból kiemelkedő kockaköveken pattogott-e idáig, netán a tuják súlyos gomolyai szívták magukba napokkal ezelőtt, és most jött el az ideje, hogy beleleheljék az estébe.

Hirtelen elengedett, és én igazán nem tudhattam, nem azért-e, mert találat érte. Mielőtt hátrafordulhattam volna, ő került meg engem, már szemben állt, és ijedten fürkészte az arcomat. Megráztam a fejemet, nem, nem esett bajom. Menjünk haza, mondta suttogás nélkül, mégis alig hallottam a hangját, inkább csak a szájáról olvastam le a szavakat. Bólintottam. Elindultunk úgy, ahogy jöttünk, karonfogva, határozott, de nem siető léptekkel.

Besurrantunk a kapun, én a szálfával belülről kitámasztottam, aztán felbotorkáltunk a lépcsőn: itt már szurkosan sűrű volt a sötétség. A kulccsal sokáig bajlódtam a lakásunk ajtajában, míg végre betaláltam a zárba.

Alighogy beléptünk, azonnal a telefonhoz ment, kitapogatta a számokat, de most is hiába próbálkozott. Felkattintottam az előszobában a villanykapcsolót – nem történt semmi, de elégedetten nyugtáztam, hogy távozásunkkor nem felejtkeztem meg róla –, aztán a szobában az ablakhoz léptem, hogy a sötétítő függönyt ellenőrizzem, mielőtt gyertyát gyújtok. Előbb persze kinéztem. Homlokomat a hűvös üveghez kellett tapasztanom, hogy valamit is lássak. A téren talán valamivel kevesebben voltak, és most már nem lehetett az egyenruhásokat a civilektől megkülönböztetni. Ugyanakkor úgy tűnt – aligha tudtam volna megmondani, ezt mire alapozom –, hogy a korábbi kaotikus mozgás rendezettebbé vált. Továbbra sem sorakoztak sehol, nem álltak alakzatba az emberek, nem épültek ki észrevehető útvonalak, egyik irány, oldal vagy hely sem kapott kitüntetett szerepet, mégis mintha most értelmet nyert volna a sok helyváltoztatás, mintha létezett volna valami titkos, számomra kiismerhetetlen tervrajz, amelynek vonalai mentén haladnak, csomópontjaiban pedig megállnak a sötét foltok, elfogadván és beteljesítvén egy roppant struktúra érvényességét. Ehhez a meg nem ragadható rejtett hálózathoz képzett háttérrel a mögülem folyamatosan érkező hang: a kifutott telefonhívás vég nélkül ismétlődő bűgásai.

Gondosan összehúztam a függönyt, indultam, hogy gyertyát gyújtsak. Már az előszobában voltam, kotorászva kerestem a gyufát a tükör alatti polcon, amikor megértettem, hiába eresztette el a köpenyemet ott a téren, hiába jöttünk vissza a lakásba, hiába támasztottam ki a kaput a szarufával, akasztottam be a biztonsági láncot, húztam össze a sötétítő függönyt – most mégis ki fog rajta törni a hisztéria, szinte láttam, ahogy kezében a telefonkagylóval előbb reszketni kezd, aztán hangos zokogásban tör ki, haját tépi, ajkát harapja, és én tehetetlen leszek, mert sem elvinni, sem marasztalni nem tudom, mert nem látom a megoldást, nem ismerek távlatokat, járható kiutat, nem találok a rejtőzködő veszélyt, nem olvastam a forgatókönyvet, nem találtam meg a kellő paragrafust, nincs mentelmi jogom, diplomata-útlevellem, titkos bankszámlám, golyóálló mellényem, páncélautóm, mentőcsónakom, biztonsági övem, önvédelmi fegyverem, alvilági kapcsolatom, nem oltottak be a fertőzések ellen, nem nyílik az ejtóernyő, nem kaptam kiképzést, nincs túlélőcsomagom, oxigénpalackom, nem ültettek méregkapszulát a fogamba, nem, nem vagyok felkészítve erre az egészre, vidéki újságíró vagyok, aki elvesztette a fonalat, aki megfeneklett a zátonyon, akinek nincsenek kilátásai, mert kibillent térből és időből, aláhullott a semmibe, beszippantotta a fekete lyuk, és visszaköhhögte a nirvána ide, egy semmivel ki nem tüntetett helyre, ebbe a lakásba, az egyenruhások és civilek járta tér fölé, az elsötétítésbe, a világvége fővárosába, e mellé a hisztériás nő mellé, aki most jajveszékélni fog a földrengésben elvesztett barátok vagy a megszüntetett tanszék miatt, elsiratja halott apját és a fia elfuserált életét, vergődve felidézni a tüntetést a tévé épülete előtt, a pogrom éjszakáját, az eldördült fegyvert pár lépésre a tujáktól – nem, nem akartam hallani, nem akartam tudni róla, minden porcikám tiltakozott ellene, az egész ellen, ami körbevesz, ami vagyok és ami történik velem.

Ekkor hirtelen felgyulladt a hátam mögött a villanygő. Vége az áramszünetnek. Megfordultam, hunyorogva belenéztem a fénybe. Aztán odanyúltam a kapcsolóhoz, és azzal az illúzióval, hogy megfontoltan cselekszem, magamra kattintottam a sötétséget.

Vasadi Péter

KINT IS, BENT IS A VILÁGOSSÁG

I

Hosszan fejtegetem előtted,
miért
jött el, hová igyekezett,
hogyan földte föl kreol
arcát s szólalt meg soha
nem hallott nyelven, s el-
jött-e egyáltalán, az volt-e,
akinek
mondta magát, s mutatta meg
a tájat, mintha egy függőnyt
húzna félre lassan s egyen-
letesen, sziklák benne, vörös
fény, feketébe mélyülő kékes
árnyalatok, kopár sík s a nap
pázmájában a virágok
sokadalma: mikor így feszegetem
a dolgot, megszegve rég fogadott
hallgatásomat, azt mondod:
Csönd legyen... Belém fojtod
a szót, én meg fölnevetek;
csakugyan. Minek ennyi? Teremt
ez a tiltás: legyen csönd.
Szálazza magát, szellőzködjék,
szakadjon ki a falból bármi,
nem új.
Mindig a csönd a legújabb.
Elágazik, mint kezdetben a
csillag s elered, mint az
ősi eső.
Legjobb szándékomat töri
ketté ez a cezúra, mégis
a metszés ment meg a szét-
hullástól.
Elporlaszt, megüresít, földarabol,
aki biztat a szóra. Te letakarod
kendővel
a szülést. Én kiárusítom.

II

Utcasaroktól lépegetek utcasarokig,
amíg végiggondolom s ki is ejtem
félhangosan mondatodat, egy
talponálló kocsmazajongásában,
mely a kivágódó ajtók közül
dől a nyakamba, mint lavór
mosdóvíz jobbról, balról
az elsüvítő autók gumija
serceg, ácsszekeerce üt tíz-
centis szögeket a gerendába
főnt;
kutya visít a kerítés rácsa
mögött, s ebben a hang-mocsárban
aranyislóként kígyóznak
szavaid, Edith, akit kőnek,
Steinneke nevezett el angyalod,
holott puha vagy; ha nem volna
oly kegyetlen, azt kellene
mondani rólad: izzó kemencében
kisütött kenyérünk vagy te.
Micsoda éle a szellemnek.
Szelídsége az értelemnek.
Engedelmesség a tudásban.
Ha több fényt akarok, írod,
válasszam a sötétséget –
magamat.
Minthogy hamarabb követem el
a rosszat, mint megfoganom,
nyugalomhoz is csak viharon
át juthatok el; bennem van a
Világosság.
Legyen bár keskeny, mint padlás-
réseken besütő napfény.
Belülről kifelé elborít aztán.

Fábri Péter

NINCS

Nincs mit. Nincs miért. Nincs kinek.
De van tudás. De van hogyan.
Ha megpiszkálom a szavak
titokzatos lelőhelyét,
a hangyaboly megnyílik, és
száz hangya működésre kész,
cipelik osztott terhüket,
és mind konok, vak és süket.

Nincs mit. Nincs miért. Nincs kinek.
De vannak tájak, életek.
Születés, halál, fájdalom,
öröm, vannak hegyoldalak
az üres, kéklő ég alatt,
vannak fények, vannak színek,
van forróság és van hideg,
van minden, ami volt, csak a
vers, a szavak lélegzete
akadozik, hazug, üres:
nincs mit. Nincs miért. Nincs kinek.

De van hogyan. Van zenekar
– hát a karmester mit akar?
Van brácsa, cselló, hegedű
– miért marad mind egyedül?
Miért nem szólal meg a dallam,
amely mindig van, amíg hallom,
és elvész, ha megszólalok?

Megvan a kottázás mikéntje,
megvan a rajzpapír négy széle,
a jambus és a daktilus,
az őz és a krokodilus,
vannak szélviharok és szellők,
s talán kentaurusok és sellők
is vannak, csak én nem tudom,
vannak-e még. Ezernyi nyom
mutatja, hogy mozognak, élnek,
de fényképeken el nem férnek,
s tévéképernyőn láthatatlan
mindjük, mert minden pillanatban

másképp mozognak, és nem tudja
elénk rajzolni őket az
elektronpont, amelynek útja
változatlan és ugyanaz.

A reklámfotókon a testek,
a gyönyörű fiatalok,
miért üresek, s miért szebbek
náluk bumfordi angyalok,
kiket ügyetlen kézzel festett
valami buta művész régen,
ki azt sem tudta, hogy nincs Isten
a csillaggal teliszórt égben?

Nincs mit. Nincs miért. Nincs kinek.
De van tudás. De van hogyan.
Van ez a rohadt know-how,
melyet szemétre kéne dobni.
Van a forma, a lukas zokni,
mit nem lehet foltozni már!
Működik tovább az enyészet,
és mint az otffelejttett gépek,
ha magam már oda se nézek,
ő akkor is verset csinál,
hímzett köntöst a semminek.
Mert van tudás. Mert van hogyan.
S nincs mit, nincs miért, nincs kinek.

Kukorelly Endre

ÜTKÖZÉSEK

Jorgos Alevrasnak

*„Igen gyakran elfojtják bennem a gazdasági paraszt ve-
sződségek az egyébként is nagyon szunyáta írásöszlönt.”
(Berzsenyi Dániel Bajza Józsefhez)*

(1)

Kissé oldalra hajtott fej, az ismert
sápadt arc, hosszú, lobogó hajzat, jobb
kéz a mell előtt, majdnem összeütközünk,
mosolyog, ugyanaz a tartás, a bal
keze azonban testének nem ama lágy
részén nyugszik, mint a híres festményen,

hanem, szemmel láthatólag jól begyakorolt mozdulattal,
oldalt, nagyjából combmagasságban egy közönséges kézításkát
szorít magához, pont ahogy női magazinokban
csinálják. Itt él, ebből a szétrohadt
kapualjból lépett ki, kristályokkal borított, partra mosott
kagyló, összes titok ő, és nem

a nem létező, hullámokat kelt, és
cs cs cs csobogást, olyan álom
és vizsgatolás, női tartozékok helye, eleve
megszakított előadás éneklő angyalok körében. Feltehetően
a teljesség ábrázolásával van megbízva, szóval
azzal, hogy ne a valóságból vegyem

a motívumaimat. Most az jön, hogy
változtatok kissé a rutinomon, és nem
teszek különbséget volt és lesz között,
festett alak és túlzottan erős, de
csak közepesen rossz parfümszag között. Egy
zsúfolásig sötét kapualj. Mindabból, ami végképp

áthalad itt, meg is marad valami.
Olyan magazin, szép színes, itt rávesznek
téged arra, hogy változtasd meg életfeltételeid.

(2)

A legszebb Vivaldi alatt, Piango, gemo,
sospiro, idős férfi lépett a terembe,
épp amikor elől, a második vagy
harmadik sorban fölállt egy öregasszony, és
elindult kifelé. Szemben a férfival, aki
a másik oldal felé igyekezett, két

széksor között. Abban a sorban, ami
valamivel szélesebbre volt hagyva. Pont középen
találkoztak, de rögtön látszott, hogy nem
férnek el, és tényleg nem fértek
el egymás mellett, vagyis egy darabig
úgy tűnt, hogy nem férnek el,

de aztán valahogy megoldódott, mégiscsak elfértek.

(3)

Egy-két, mondjuk így, erős dolog.
Nagyon erősek vagy eléggé erősek. Például
a bukszusbokor szaga, egészen messziről érezni.

Egy kör alakú, kibetonozott terecske szélén
két nagy testű rovar, ovális, feketén csillogó
páncélú, talán nőstény szarvasbogár, meg egy

imádkozó sáska, hosszúkás, átható zöld. Valahogy
összeütköztek, egymásba akadtak, a sáska potroha
meg a páncélos bogár lábai, de
mintha nem is látnák egymást, valami
láthatatlan akadályba ütközve, egymástól félig elfordulva
állnak. Kicsit sárgálló falevelek. Bukszusillat van.

Néhány fűszál egy fölolvadt kátránycsöppbe ragadva.

(4)

Megvártam, amíg abbamarad az eső, és
elindultam hazafelé. Fizettem, aztán *nekünk mindenféle
színű frissítőre van engedélyünk* visszaültem még,
de nem kellett sokat várnom, gyorsan
elállt. Csak a valóban visszatérő, lényegében
ismétlődő dolgok mellett érdemes kitartani. Tegnap

este hazafelé menet megálltam egy szokatlanul
erősen kivilágított ablaknál, de mielőtt még
belestem volna a szobába, ahogy körbenéztem,
hogy nem figyel-e engem is valaki,
megpillantottam a járdán az árnyékomat. Olyan
volt, mint egy eldőlt, a talapzatáról

levett szobor. Egy ledöntött szobor a
kékes holdfényben. Olyan, mint valami egészen
biztosan rossz jel. Jelenet vagy jel.
Aztán fönről, nyilván az egyik emeleti
ablakból, de olyan volt inkább, mintha
az égből jönne, nevetést hallottam. Nevetgélnek

a felhőtlen égiek. A vihar után
mélykékre tisztult égből. Mutogatnak is, összevissza
mutogatnak, az egyik épp rám mutat.
A valóság kicsit most szépen összeáll,
aztán lassacskán megint szétszalazódik, de ez
is igencsak szép. Mint amikor egy

jól sikerült estélyen váratlanul kellemetlen hír
terjed el a vendégek között, egyik
a másik után búcsúzni kezd a
házigazdától, és egyszerre, noha fogalmad sincs
arról, hogy mi történt, a legszívesebben
te is menekülnél már onnan, mint

valami elátkozott helyről, mégis inkább odalépsz
a szoba közepén kétségbeesetten álldogáló házigazdához,
aki láthatóan egyáltalán nem érti, mi
okozta a hirtelen változást, és kijelented,
hogy nyugodjon meg, te itt maradsz,
számíthat rád. Mi mindenre képes egy

kis nyárközépi viharzás. Aztán majd valaki
úgyis elmeséli, egyszer, hogy mi volt.
Mi van ott olyan erősen kivilágítva.
Valaki mondja el már végre, miről
van szó. Gondoljak végre valami ennél
sokkal esélyesebbre. Gondoljak hát valami másra.

(5)

Túlságosan is sokat látjuk magunk körül
a szomorú, kiábrándító valóságot, minden ütközést
óvatosan kerülő kialakulatlan féljellemekek elviselhetetlen
langymelegét,
erények és bűnök vázlateit, határozatlan szerelmet
és mérsékelt gyűlöletet, pislákoló barátságot, tanítás
és tanító változásait, csökkenő hűséget, elpárolgó

véleményeket: hadd álmodjunk arról, hogy néha
találkozunk erősebb és nagyobb emberekkel is,
akik elszántabban tudnak jók vagy rosszak
lenni – ez jót tesz majd nekünk.

KOVÁCS GYÖRGY, AZ ORVOS ÉS ÍRÓ (1900–1965)

Százéves lenne már a csendes, fanyar humorú Kovács Gyuri is, akárcsak apám és baráti körük számos más tagja. Ma már ez a generáció is a múlté, inkább csak néhány kiemelkedő képviselőjét tartja számon az értelmiségi közvélemény. Pedig Kovács Györgyöt, legalábbis mint belvárosi fogorvost (rendelője egy ideig a Gresham-palotában, később a Váci utcában volt), a Központi Stomatológiai Intézet

főorvosát és az *Orvosok Lapja* szerkesztőjét a század középső évtizedeiben sokan ismerték Budapesten. Az orvosi tevékenység azonban, bár igen lelkiismeretesen és magas színvonalon művelte, életének csupán egyik szférája volt, nem utolsósorban a független egzisztenciát biztosító foglalkozás. Mellette egész életében intenzív szellemi és közéleti, elsősorban írói tevékenységet is folytatott, átvéve az egykor

Madzsar József, ugyancsak fogorvos, közíró, szerkesztő és politikus által kialakított életmodellt.

Szellemi tevékenységre predesztinálta egész családi háttere és neveltetése. „*Bár polgári jómódba születtem bele, de már korán ki-kivetett az élet a bohém szegénység kopár szigeteire is*” – írja itt közölt önéletrajzi elbeszélésének elején. Apja, Kovács Adolf vasútépítő mérnök, gazdag és előkelő úr volt, akiről fia barátai igen keveset tudtak, mivel a szülők válása után ő anyjával, Balogh Vilmával és annak élettársával, Bánóczi László rendezővel, a nevezetes Thália Társaság alapítójával maradt. Kovács György szófukar, keveset mesélő emberként nemigen emlegette apját, időskorában tudtuk meg azt is, hogy van egy Ákos nevű bátyja, akivel alig tartott kapcsolatot. Késői elbeszélésével talán éppen apja iránti tartozását akarta törleszteni.

Jóval többet tudhattunk anyjáról, aki szalont vitt a század eleji Budapesten, s műkedvelő színésznőként lépett fel a Thália előadásain, majd műfordítói és újságíró-riporter tevékenységet is folytatott. (A leírások alapján igazi kékharisnya lehetett.) Az elbeszélésből kiderül, hogy a gyermek Gyurika is kapott időnként szerepeket, s akkoriban nagyon élvezte a színházi világot. Anyja szalonjában megismerhette Adyt, aki kedvesen játszott vele (!), Kosztolányit, aki a legvonzóbb, lelegegánsabb volt az odalátogatók közül, és a modern irodalom és művészet más nagyjait. A fiatal, nála csak tizenhat évvel idősebb Bánóczi László lett legfőbb szellemi nevelője. Úgy látszik, a folyton változó életmód és a gyakori költözködés sem törte meg a nevelődésnek és művelődésnek ezt a később pótolhatatlan folyamatát, amelyben nagy szerepet játszottak a farsori Evangélikus Gimnáziumban töltött évek. Osztálytársai közül szoros barátságba került a későbbi kommunista főfunkcionárius Berei Andorral és a konzervatív filozófussá lett Kolnai Auréllal. Ez utóbbi

barátság Kolnai emigrálása ellenére élethossziglan tartott, s mindvégig megőrizte diákkoruk bizarr humorát is.

1918–19-ben, éppen az érettségi után, barátaihoz és sok kortársához hasonlóan lelkesen támogatta a forradalmat. Az orvosi egyetemet – megint csak sok kortársához hasonlóan – így csak emigránsként, Bécsben és Prágában végezhetette el. A húszas évek közepén az osztrák szocialista diákszervezet magyar titkára volt, s időnként tárcái jelentek meg bécsi műemlékekről és műtárgyakról a helyi sajtóban. Amint a Szabolcsi Miklós által szerkesztett JÓZSEF ATTILA-EMLEKKÖNYV (1957) számára írt visszaemlékezésében elmondja, itt ismerte meg a húszéves József Attilát, aki anyja ajánlásával – egy-két alkalommal felolvasott verseiből Balogh Vilma szalonjában – a bécsi hajóállomásról gyalogosan, ócska kofferjét cipelve egyenesen hozzá érkezett, valamilyen munkásotthoni szálláslehetőségben bízva. Ilyet azonban Kovács sem tudott neki szerezni, ezért egy ideig ott tartotta saját albérlésében. Megismertette a régi Béccsel, együtt jártak az *Arbeiter Kammer* könyvtárába, éjszakába nyúló vitákat folytattak a kávéházakban. József Attila egyszer a sógora, Makai Ödön szerkesztette MAGYAR KOMPASZ mintájára, közös vállalkozásukként, egy BÉCSI KOMPASZ-t akart összeállítani, s mindketten nekiindultak, hogy megnyerjék a bécsi cég támogatását. Kiderült, hogy erre az ügynöki feladatra, más-más módon, de egyaránt alkalmatlanok.

Kovács leírja, hogy egy alkalommal elmentek egy baloldali weimari-német film bemutatójára, amely leleplezte a nácik illegális fegyverkezését. A moziba náci tüntetők rontottak be, azonban Kovács kezdeményezésére a közönség heves és sikeres baloldali ellentüntetésbe kezdett. József Attila, mint írja, el volt ragadtatva: koruk Horthy-Magyarországnak elképzelhetetlen volt, hogy a baloldal ilyen nyílt fellépéssel mutassa meg erejét. Barátság-

guk később Budapesten is folytatódott, noha kevésbé intenzív formában, hiszen Kovács ekkor már megnősült, és fogorvosi praxist kezdett, József Attilán pedig mindinkább kiütözköztek a betegség tünetei. Hol Lesznai Anna barátságos körében találkoztak, hol sakkoztak, hol a József Attilára ekkoriban jellemző végtelen – és természetlen – éjszakai vitákat folytatták. Eltávolodásuk akkor kezdődött, amikor az egyre zavartabb és zaklatottabb József Attila mindenáron fizetni akart neki a fogkezelésért. (Egyébként József Attila munkatársa volt, Füst Milán, Nagy Lajos, Déry Tibor, Kodolányi János, Lesznai Anna, Komlós Aladár és mások mellett a *Kékmadár* című irodalmi folyóiratnak, amelynek szerkesztését 1923-ban – Hajdu Henrikkel – Balogh Vilma, Kovács György anyja vette át. Itt jelent meg a LÁZADÓ KRISZTUS.)

Érdekes módon a szófukar és nem éppen barátságos modorú Kovács György és Prágából jött, a magyart bájos akcentussal beszélő felesége, Szofika (Wolff Zsófia ortopéd orvos) a tőlük elválaszthatatlan Scheiber házaspárral együtt egy széles értelmiségi kör egyik központjává lettek. Ide tartozott a Fejtő házaspár, Bálint György és felesége, Csillag Vera, Németh Andor, Káldor György, Schöpflin Gyula és felesége, Detre Pál építész, később a náluk fiatalabb Örkény István és még többen, akik természetesen más társaságokhoz is kapcsolódtak, így például a Vágó Márta visszaemlékezésében szépen leírt ürmhegyi kirándulókhoz vagy Lesznai Anna köréhez, amelynek tagjai, mint Kovácsék is, nyaranta a szlovákiai Körtvélyesen még meglévő vendégszerető Lesznai-házban és -kertben találkoztak. Színezetére nézve az egész társaság erősen baloldali volt, zömmel szociáldemokrata vagy polgári radikális, helyenként kommunista beütésekkel.

Maga Kovács György egy levelében 1918-ra vezeti vissza a szociáldemokráciához való tartozását. Egy 1930 körüli má-

sik levelében, amelyet Prittynek, azaz Kálmán Klára grafikusnak, a későbbi Scheibernének írt, rövid beszámolót ad egy akkori mozgalmi élményéről: „*Tegnap este Kispesten tartottam előadást ifjűmunkásoknak. Az előadás vége felé berohan 6-7 pasas – kommunisták? –, és egy pillanat alatt olyan verekedés támadt, amelyet még életemben nem láttam. Dorongokkal, gumibotokkal ütöttek egymást és késelték úgy, hogy nagy nehezen menekültem meg egy kitört ablakon keresztül. A párttitkár és egyéb elvtársak hisztériás rohamban szaladgáltak ide-oda, olyan volt az egész, mint egy lázalom.*”

Íróként ebben az időben, a harmincas évek elején bontakozott ki. Regényes életrajzot készített Rákóczi Ferencről, s 1933-ban jelent meg legsikeresebb munkája, a Juhász Vilmossal közösen írt kétkötetes HŐSÖK, TUDÓSOK, EMBEREK. AZ UTOLSÓ HETVEN ÉV TÖRTÉNETE, 1860–1930, amely a korszak nagy egyéniségeinek középpontba állításával mutatja be a főbb társadalmi folyamatokat, politikai irányzatokat és szellemi áramlatokat. Ebből Kovács írta a XIX. század első felét összefoglaló bevezetést, a Marxról és a szocializmusról, a Darwinról, Pasteurról, Edisonról és az új természettudományokról, a gyarmati konfliktusokról és az európai hatalmi versengésről szóló fejezeteket. Élvezetes, fordulatos, jó stílusban. Az évtized második felében – ki tudja, miért – már csak fordításai jelentek meg, többek között Eric Knight LÉGY HŰ ÖNMAGADHOZ című regénye. A nyarakat rendszerint a Dunakanyarban, a szépséges Lepencén töltötte, a baráti kör által látogatott Szegvári panzióban, s a sors úgy hozta, hogy a háborús években munkaszolgálatos orvosként is a szomszédos Gizella-telepen létesített hadikórházban dolgozott.

A háború után nagy reményekkel kapcsolódott be a demokratikusnak induló közéletbe. Elemző-ismertető füzetet publikált a Népszava kiadónál MI A FASIZMUS? címmel, egyik vezetője lett az orvosszak-

szervezetnek, s első szerkesztője az 1945-ben induló színvonalas szakmai hetilapnak, az *Orvosok Lapjának*. Ebben a minőségében, amint levelezéséből kiderül, kapcsolatot létesített a British Councillal és az International Association of Medical Press-szel – ami néhány évvel később már vádanyagul is szolgálhatott ellene. A Szociáldemokrata Párt az orvosszakszervezet vezetőségébe kívánta delegálni, ám az őt erről értesítő Presser István, az SZDP értelmiségi titkára közölte, „a többi most már az orvosszakszervezet kommunista csoportján, illetve dr. Weil Emilen múlik” (Weil képviselte – szinte teljhatalommal – az egészségügy területén az MKP politikáját és célkitűzéseit). „*Enyhén szólva furcsa* – válaszolta erre Kovács –, *hogy az én vezetőségi tagságom, mint író, a Kommunista Párton és dr. Weil Emilen, nem pedig a Szociáldemokrata Párton múlik, amelynek 28 éve vagyok tagja, amelynek eszméiért ismételten súlyos üldözöttségben volt részem, amelynek eszméiért az elmúlt időkből a Kommunista Párttal is nem egy összeütközésem volt, amely Szociáldemokrata Pártnak a felszabadulás óta több fontos funkcióját töltöttem és töltöm még be, s amely jelenleg is tárgyalásokat folytat velem országos, sőt nemzetközi jelentőségű politikai pozíció betöltése érdekében.*”

Nem tudható, mi lett volna ez a pozíció, de Kovács hangvételeből nyilvánvaló, mi volt a véleménye az MKP-nak mindinkább alárendelődő szociáldemokrata politikáról, később pedig a kommunista szálamitaktikáról. Mint Kéthly Anna és más régi vezetők barátja, ő is inkább „jobboldalinak” számított, s az SZDP lenyeletése után szókimondása, hazai és külföldi kapcsolatai miatt alighanem komoly veszély fenyegette. Képtelen volt a „kívánalmakhoz” alkalmazkodni, polgári értelmiségi maradt. Váci utcai lakásuk és a rendelő háztartási teendőit rendhagyó módon nem női, hanem férfi alkalmazott, az egykor arisztokrata családoknál szolgált Mi-

hály látta el. Egy ízben ő vette fel a telefon, amikor „Kovács elvtársat” a pártközpont káderosztályáról keresték. – A doktor úr nincs itthon – közölte. – És a felesége? – A nagyságos asszony sincs. – És ön kicsoda? – Az inas. – Nem tudható, hogy a feje felett lebegő letartóztatási veszélyt egykori osztálytársa és barátja, a nagy hatalmú Berei Andor hátrította-e el, avagy a kiváló fogorvoshoz ragaszkodó más vezetők védték-e meg.

A *Holmi* főszerkesztőjével egyformán emlékszünk arra a beszédére, amellyel vele egykorú barátját, Káldor Györgyöt búcsúztatta 1957-ben, nem sokkal a forradalom véres leverése után. – Nemrégiben még moziban voltunk együtt, az EMBEREK ÉS ÖRMESTEREK című olasz filmet láttuk – mondta –, most arra kell gondolnom, hogy Káldor esetében is az örmesterek győztek az ember fölött. Mert meggyilkolták! – jelentette ki, és felidézte Káldor 1956 előtti elhurcoltatását és börtöneit, egyik lányának, Verának és férjének, Gáli Józsefnek letartóztatását, másik lányának és férjének, a felkelő parancsnok Csongovai Per Olafnak kalandos kimenekülését. Dermesztő beszéd volt, s a temetésen jelen voltak sokáig félítették őt a következményektől, amelyek, szerencsére, ezúttal is elmaradtak. De az örmesterek világában leélt évtizedek nem maradtak következmények nélkül. Egy lábón kihordott szívinfarktus után egészsége már nem tudott helyreállni. A baltonfüredi szívkórházban láttuk utoljára harmincöt évvel ezelőtt, 1965 nyarán, röviddel a halála előtt.

Gyermekkoráról szóló elbeszélése, amelyet valószínűleg utolsó éveiben írt, majd javíthatott és stilizált, felesége, Szofika halála után került hozzám. Születése centenáriuma úgy vélem, hogy az írás és szerzőjének emléke is megérdemli, hogy kiemeljük a feledésből.

Litván György

Kovács György

FESTÉK ÉS FÉLELMEK

– Gyurika, a színpadra!

Kitárt karral, nevető arccal kellett a színre törnöm. Ma pedig amúgy is percek óta az öklömet harapdáltam, hogy hangosan el ne nevessem magam. Mert Bánóczi Laci, aki a Thália Társaság elnöke, rendezője, pénztári főnöke, dramaturgja, fordítója, meggy-mása, ma este pedig ügyelője is volt, s akinek fogai közül a sziszegő parancs kiröppent, oldalvást állt felém, a díszletek részén át mereven figyelte a színt, miközben jobbójában, melyet izgalmában vállmagasságban kifeszítve tartott, s amely remegett, halkan meg-megszólalt az ügyelői csengettyű. Ekkor baljával dühödten hátraintett: – *Psz!* *psz!* Nem tudta, hogy önmagát akarja elhallgattatni.

Feltaszítottam az álszoba áljtaját, s már ez a mozdulat is megjátszott volt. Megtá-nultam, hogy a lendületet fel kell keltenem és éreznem kell magamban, de ugyanak-kor mérsékletet és ellenőrzést kell gyakorolnom, hogy a gyengécske ajtó ki ne szakad-jon, és az álszoba fala hamis képeivel és festett könyvsoraival meg ne inogjon. Hatéves voltam. Laci huszonegy.

Pontosan tudtam, hogy játék folyik. De nem tudtam, hogy nem ez a játék-e a valósá-g. Gyakran éreztem úgy, hogy otthon vagy az utcán tettetjük magunkat, és egy vég-telenül hosszú színdarab unalmas és értelmetlen szerepeit játsszuk, de a színpad az *igazi*. A sűgő néni hol kedvesen szelíd, hol ráncolt homlokú, szigorú arca egy ragyo-góan világos kör központja volt, s a Várszínház számomra óriási nézőtere, amely elő-zékeny homályba süllyedt, e forró körön és szenvedélyemen kívül hevert. A színész kapcsolata a nézőtérrel csak később fejlődik ki. A gyerekszínész a tökéletes színész. Már korrumpáltak, de még megmaradt a szüzessége.

A színpadon anyám karjába rohantam, ölelgettük és csókoltuk egymást. Balogh Vil-ma ezen az estén Nórát játszotta, és én voltam a gyerekei. Ibsen szerint három gyere-ke volt, de a Tháliának csak egyre futotta. Majd a művészszo-ba közepén álló asztal ter-ritője alá bújtam, ahonnan Nóra elővonszolt. Újabb csókolózások között elmondtam a megtanult szavakat (helyesebben elordítottam azokat, mindég a közönség felé for-dulva, miként oktattak), és Nóra már ki is tuszkolt a szobából, ahol megjelent a gonosz zsaroló, aki fordulatot adott szellőtől is védett életének.

A színpad mögött Kürthy Jóska hátba vágott, Forgács Rózsi megsimogatta a feje-met, Riza pedig lesminkelt.

Itt voltam én otthon igazában. Nem is a színpadon – mert Strindberg, Goethe, Gor-kij, Courteline, Wedekind és a többiek nemigen írtak nekem alkalmas szerepet –, ha-nem az orrot csiklandozó szagúra mázolt színpadok mögött s a szűk öltözőkben, melye-ket betöltött az arcfestékek édes illata.

Itt minden és mindenki folyton változott. Törzs Jenő tegnap tűhegyes cipőt hor-dott, és arca a sárga festéktől olyan volt, mintha kriptából bújt volna ki, ma halászcsiz-mában lépkedett, és képe a durranóan piros festéktől közelről cirkuszi bohócként ha-tott rám. Judik Etel holtan rogyott össze a nézők előtt, akik tapsviharban törtek ki, majd a színpadok mögött néhány perc múlva lihegve levetette magát egy simára csiszo-lódott barna lócára, s remegő ujjal gyűjtött rá egy Hölgyre (e cigarettanév immár so-

sem fog visszatérni). Ilyenkor az aranyozott pléhsisakot hordó tűzoltó, akiről sokáig azt hittem, hogy a társulat tagja, tapintatosan elődalgott.

Mindenki ideges, lelkes és összetartozó volt. Persze *felnőtt*, mégis gátlástalan és korlátok nélküli kapcsolatban éreztem magamat velük. Volt ebben az érzésben egy nagy adag gyermeki tévedés. A gyerek gyorsan rájön, hogy a felnőttek hazudnak, ami azonnal elveszejteti a bizalmát. De a színész hivatásszerűen mindég hazudik, vagyis sosem, hiszen a hazug és festékes játék az igaz élete. Azután a gyerek szemében minden felnőtt – felnőtt. Csak amikor már maga is felnőtt, tudja meg, hogy más a huszonöt, mint a hatvanöt éves. De a Tháliában mindenki fiatal volt. És végül – bármilyen apró, de magam is „kolléga” voltam. Már megjelölt, ha nem is megpecsételt.

A színházban azért is boldog voltam, mert ott biztonságban éreztem magam. Sosem féltem. Az aggodalmak, félelmek és szorongások, miként sok embernek, nekem is élettársaimmá szegődtek, de talán korábban, mint másnak. Különösen kettőtől féltem, a félelmek két köznapi tárgyától – attól, hogy bántani fognak, és a szegénységtől. Az a furcsa, hogy nemhogy senki sem bántott akkor, hanem inkább dédelgettek, magyarul mondva: kényeztettek, legalább ez volt a látszat. Szegények pedig nem voltunk. Legalább ez volt a látszat. Később, mikor a félelmek valóra váltak, sokat gondolkodtam azon, hogy talán én előre felépítettem magamban valamit, ami – miként a valóra vált jóslatok – befolyásolta az életemet.

De ebben nem nagyon hiszek, inkább úgy vélem, hogy a félelmek valóságos élményekből fakadtak, amelyeket nagyrészt sikerült elfelejtenem – úgy is mondják: elfojtatom –, úgyhogy, miként sokszor van az életben, csak az okozat maradt meg és fejlődött önállóan tovább, az ok azonban elmerült.

Én nem voltam sosem analízisben, amelynek az lenne a célja s egyúttal értelme is, hogy a sötét vízfénkről felvontassa azokat a roncsokat, amelyek felhasíthatják a béke-síkló hajó hasát. De – miközben a gyerekkori félelmek gyökereit kutattam – néhánynak borzongatón tekergő emlékképe fel-felmerült. Vajon ezek gáncsoltak el újra meg újra, miközben végigbotladoztam köztük az életem?

Ennek az életnek első emlékképe nagyon bizonytalan. Meztelenül lebegek a levegőben, sírok és kapálózom. Helyesebben nem is lebegek, mert egy nagy kéz, amelynek tenyerében hátamon fekszem, nagyon biztosan tart. Egy másik alakzat – nyilván egy másik nagy kéz – közeledik felém. Vége. A kép fényszegény, inkább homályos. Fogalmam sincs, hogy mikorról származhat. Talán emlékezethamisítás az egész? Annyi bizonyos, hogy érzelmileg erősen kötődöm hozzá. Ha felmerül bennem, felizgat. Most, hogy leírtam, kimerített.

A második emlék (vagy talán helyesebb így: az első biztos emlék) már hosszabb jelenet. Körültekintő nyomozással megállapítottam, hogy abban az időben, amelyből származik, betöltöttem harmadik életévemet. Mintha egy évekig feketén futott filmzalagon hirtelen megvilágosodnának a filmkockák, hogy néhány perc múltán ismét sötéten siessenek tovább.

Podmaniczky (most Rudas László) utcai ötszobás úri lakásunk nagy fogadószobája. Sarokszoba sok ablakkal. Az egyik sarokban mennyezetig érő karácsonyfa. Mély benyomásom: a bútorokról és a velencei csillárról levették a portól védő vászonhuzatokat. Minden ragyog. De a háttérben egy férfi és egy nő figurája színtelen. Apám vagy karon fogja anyámat, vagy átkarolja vállát. Anyám – ki kissé alacsonyabb – feléje fordul, és felnéz az arcába. a férfi sehová sem néz. Mintha nem lenne szeme, csak nagy,

pedrett bajusza. Mozdulatlanok, szirupos szoborcsoportozat. Az emlékbem közömbös – később az alávaló polgári színlelés szimbólumává dagadt előttem.

De az emlékjelenet lényege körülöttem és bennem játszódik le. A karácsonyfa előtt ülök egy puha perzsán, amelynek a mintájára és a színére is emlékezni vélek. Furcsa, hogy mindenféle meleg ruhadarabba vagyok bugyolálva, pedig a szobában meleg van. Még valami főkötőszerű horgolt sapka is van rajtam, úgyhogy alig marad más szabadon, mint a szemem, az orrom és a szám. Szétszórva sok játék. A szoba közepén körvasút, alagúttal és szemaforral.

Még valami, amit nem értek. Pontosán látom magamat. Például parányi orromat, és ahogyan esetenül ülök, mint egy bábu. Hogy lehet ez? Hiszen én akkor nem láttam önmagamat. Igaz, az álmokképekben is így van. De ez nem álom, hanem emlékezés. Vagy mindnyájan ama pásztornak, Narcissusnak ivadékai vagyunk, s a pusztá emlékezet már képmásunkat is felidézi? Már a háromévesben is? Vagy csak bennem?

Elég az hozzá, hogy a sok játék között csak egy ragadott meg. Egy kis ló. Lovacska. Hozzám képest is kicsike. Kissé szétterpesztett lábbal áll. A szőrzete puhácska, alig érezni finomka faidomait. Nyaka egyenesen előreáll, mintha éppen le akarná horgaszteni. És a fejét kissé félrefordítja, a szeme pedig felnéz az én szemembe. Nagy, bánatos szeme van. Magamhoz szorítom. Az enyém. De csak néhány percig. A bátyám – négy évvel idősebb, ő is a szőnyegen – meglátja a kezemben. Rajta matróruha van. Végtelenül fürgé, ügyes és erős. Most két szempár mered rám. A lovacskaé és az övé. Az övé csillan egyet, és átfúr, leszegez. A keze a lovacskán, és már el is vette. Kiszáll belőlem az élet. Moccanni nem tudok, sírni sem merek. Valami elveszett, ami az enyém, testemnek egy része volt. A jelenet befejeződött, a film feketén fut tovább. Az előtte és mögötte felvett képkockákat sem magamnak, sem senkinek nem sikerült előhívnia.

De lassanként magától kivilágosodik. Immár nem feketén fut, s csupán egy-két szakasza őrzi meg az expozíció nyomát, hanem fordítva: a jelenetek sorozatát szegényíti el kopás, szakadás, érthetetlen hiány.

Újabb képsorozat. Ló és bátyám szerepel benne megint. A ló én vagyok. Ugyanis sokszor játszottunk lovacskajátékot. A hám, szügyelő és gyeplő szerepét egy kikopott s kidobott hálóköntös hosszú derékkötője töltötte be, amelyet megmentettünk magunknak, s melynek két végén tarka bojt fityegett. Ákos ezt vetette a nyakamba és húzta át a hónom alatt. A ló ugyanis kivétel nélkül és mindég én voltam, ő pedig a kocsis. Ez engem nem bántott, jobb szerettem lovacska lenni. Néha „magamtól” nagyokat fújtam, és ha megálltunk, az egyik lábammal a földet kapartam, ahogyan az utcán a lovaktól láttam. A kocsis kezében ostor is volt, amint illik. Bikacsók szolgálta ezt a célt, melyet a bosnyáktól lehetett vásárolni. A bosnyákok fezen, nyakukban hihetetlenül nagy kosárral jártak a városban. A kosárban minden volt, egyszerűen minden. Cukorka és trombita, aszalt szilva celofánban és súp, mintás zsebkendő és leveskocka, kétoldalt pedig hosszú tárgyak lógtak, köztük a sűrke bőrből font, hegyes végű, hajlékony, méteres bikacsekek. Komoly ütést sosem kaptam vele, Ákos inkább csak suhogtatta.

Hazaérkezünk a sétatocsikázásból. Persze nem a lakás lépcsőházi főbejárójánál állunk, hanem a melléklépcsőn feljőve a konyhai bemenet előtt. Az úri házak kapujában nagy betűs tábla volt a falon: „Cselédeknek a főlépcsőn közlekedni szigorúan tilos!” Ez olyan természetes volt, hogy mint ló és kocsis illendőbbnek véltük a cselédlépcsőt használni.

Bátyám bement a konyhába, de előbb engem megkötött. A konyhabejáratok előtt „gang” húzódott végig, amely minden emeleten megismétlődő, sivár keretbe foglalta

a kietlen udvart. A gang szélén vaskorlát. Erre támaszkodtak a cselédlányok, miközben az udvarba vetődött vándorverkli hangján elandalodtak, hogy aztán boldogan dobják le krajcárocskáikat, amelyeket előbb papírdarabba csomagoltak, hogy a zenesz úr könnyebben megtalálhassa azokat a kövön.

Ehhez a korláthoz kötöttek tehát. Jóindulatú maflaszágomban, de egyúttal – úgy gondolom – ellentmondást eleve kizáró megfélemlítettségemben is némán, csaknem szívesen! szenvedtem. Igaz, így még nem kötöttek meg lovat. Inkább Szent Sebestyént köthették így a fához, mielőtt a nyilak véglegesen odaszegezték. De – ismétlem – ha nem a gangon történik, semmiféle *emlék* nem lett volna belőle. Így azonban komplexussá vált. Ugyanis egyik pillanatról a másikra felnőtt alakok és hangzavar vett körül. – *Szegény anygalkám!* (Ez nekem szólt.) – *Haszontalan kölyök, az isten verne meg!* (Ez Ákosnak.) – *Belevág a kis karjába!* – *Fáj, drágám?* És hasonlók. Elkötöttek. Én pedig mint a folyó, amelynek sikerült áttörnie a sziklafalat, bögttem, mint a zuhatag. Nem fájt semmi. De a konyhaszágú, gangi megaláztatás és szégyen! A botrány, amelytől azóta is rettegek!

Betámolyogtam a lakásba. Minden porcikám a mamát várta, kívánta. Vigasztalás kellett és védelem, nem is tudom pontosan, hogy mi ellen. Nem volt otthon. Próbán volt. Riza átölelt.

Úgy tudom, hogy anyám nem volt valami nagy színésznő. Pedig a temperamentuma, értelme és megjelenése megvolt hozzá. Persze a Thália maga megkövetelt egy bizonyos színvonalat, amelyet azonban éppen csak hogy elért. Benedek Marcell, Hevesi Sándor, Lukács György és Bánóczy Laci vezetése nem tűrt meg tehetségtelenséget vagy ripacsságot a színpadon, amelynek az volt az új, mondhatni: forradalmi eszméje – s ez a színházi forradalom Oroszországtól Londonig végigfutott a kontinensen –, hogy emberek és ne teátrális bábok mozogjanak és beszéljenek a színpadokon. De Balogh Vilmában – mondták – mindég megmaradt valami „műkedvelői”. Többet ért mint műfordító és – később – újságíró. Valószínűleg így igaz. Sőt én kegyetlenül mindent bírállok, amit életében csinált, ami nem volt kevés. Úgy vélem, hogy semminek sem tudta magát teljesen, százszázalékosan, gátlásmentesen és maradéktalanul odaadni. Az életnek túlságosan sok oldalát ismerte meg, túlságosan sok rétegén ment keresztül, úgyhogy túlságosan sok kritika maradt benne minden új fordulat után ahhoz, hogy újból és újból át tudjon lényegülni. Az úttörők közé tartozott, ez kétségtelen, és ez nagyon sok. Az ostrom alatt halt meg egyedül, ismeretlenül és kínlódva egy szűkségkórházban. Mindenki elhagyta. Én is. Sorsa szívszaggató. S azoké is, kikre e sors saját magán kívül ránehezedett.

A *Nóra* után Riza kísért haza. Eredetileg anyám komornája volt. Időnként mindegyese és rabszolgája. Szerintem gyönyörű volt. Sosem hallottam nevetni. Sosem szólalt meg, csak válaszolt. Néha rám mosolygott. Ha otthon vagy az öltözőben anyám haját fésülte, finom és gyengéd keze járása elállította a lélegzetemet. Jóban-rosszban kitarított Vilma mellett (vagy mellettem?), és rajta keresztül tudtam meg, hogy mi a szegénység. Félelmeim másik tárgya.

Riza származásáról mindaddig nem tudtam semmit, míg egy napon apja meg nem látogatta. Az öreg valamelyik Tiszán inneni nagybirtokon – úgy rémlik, a Kohner báróné – volt béres. Műtét miatt került Pestre, és a kórházban meg is halt. Egy órácskát töltött nálunk a konyhában, ahová, meghallván, hogy itt van, valamilyen ürüggyel kilopakodtam. Magasra nőtt paraszt volt, és Riza tőle örökölhette pofacsontos arcát és varázslatos barna-zöld szemét.

Repedezett, napsütötte bőre úgy feszült a csontjain, mintha a kettő között harma-

dik réteg nem is volna. Sokkal később, mikor Derkovits a Dózsa-sorozatát mutogatta, egy-két paraszti hőse újból szívdobogatóan eszembe juttatta. Mintha minden görcsös tagját törötté és ferdére rugdosták volna. A betegség aláhúzhatta nyomorát, de háta hajlása, nyaka csuklása, a rongyok, amelyeket hordott, valamilyen hallgatagság, amely megolvaszthatatlanul körülvette, és egy sovány, kopott tarisznya, amely csüggedten lógott a válláról, rémulten azt suttogták bennem, hogy ennél szegényebb nyomorult nincs a földön. Ma már régen nem lehet látni ilyen képet, és a mai nemzedék, amelynek egészen másfajta vértanúi vannak, alighanem el sem tudja képzelni. Látott-e ez a nemzedék nagyon sovány és nagyon sápadt kisfiút az esti szürkületben a külső Thököly úton mezítláb? Nem nyáron, hanem novemberi latyakban? Én láttam. Vagy négytagú családot egy Géza utcai kétemeletes ház udvarán, szemerkélő esőben, néhány bútordarab között? Két órával előbb lakoltatták ki őket. A szülők meghökkenve néztek egymásra, hogy talán a kapubejárat alá kellene húzódnok. Én láttam. Mocskos, nagyon hosszú köntösbe bújt hülye, öreg papát is láttam, aki megbabonázva meredt a mellékutca szűk fűszerboltjának kirakatában étvágyrontóan pilledő töpörtyűre. És jött idő, amikor magam is többször voltam éhes, mint jóllakott, s egyszer Prágában összeestem az utcán, s a klinikán, ahová a mentők vittek, harmadnapra azt állapították meg, hogy ennem kellene.

A lesújtó látomás a konyhában azonban most mélypontját érte el. Ez a kétszáz éves roncs – a valóságban negyvenhét esztendő számlált – felállt előttem, és tisztességtudóan meghajolt kissé a nyolc éves „ifjú” előtt. Sokszor ért életemben szegény, de ez megsemmisített. Zavaromban motyogni is alig tudtam, és hogy miként kerültem ki a konyhából, nem emlékszem, csak arra, hogy Riza segítségével.

Nagyon sok emésztő szegénységet lehetett akkor látni Pesten és vidéken egyaránt. De miért jött a szegénység olyan közel hozzám, s fitogtatta fenyegetően előttem megsemmisítő következményeit? Hiszen apám nagyon jól kereső mérnök volt, aki az Államvasutaktól húzott fizetésén kívül, amely a szokásosnál magasabb volt, mert pályát épített, magánvasutaktól (voltak ilyenek) szakértőként kapott komoly összegeket. Igaz, annak nagy része, ami befolyt, Vilma kezén át megint kifolyt, mégpedig nemcsak kalapra és konflisra, hanem nemesebb célokra is, mint például a Thália támogatása, de bőven maradt arra, amivel egy fiatal, de már családos, törekvő diplomásnak Ferencz József apánk alatt reprezentálnia kellett. Sőt maradt elég néhány kötvényre és bankbetétkönyvre is. A kötvények közül, melyeket apám néha büszkélkedve megmutogattott, nekem az első világháború hadikölcsönkötvényei és azok tetszetek legjobban, amelyeket a Bazilika alapkövetétele alkalmából bocsátottak ki. Amikor szegény elhalálozott, mindez együttvéve annyit ért, mint egy villamos-átszállójegy.

A valóság azonban az volt, hogy bár polgári jómódba születtem bele, de már korán ki-kivetett az élet a bohém szegénység kopár szigeteire is, amelyeket később még kopárabbak követtek. Otthoni életem erősen emlékeztetett a színházbéltre. Abban is, hogy folyton változtatta színhelyét. A Tháliánál ennek oka Budapest főkapitánya – Boda Dezső – volt, aki úgyszólván minden előadás után megvonta a színháztól a játsszási engedélyt. Miután tehát sikerült egy estére kibérelni a Várszínházat, a következő héten délutáni előadást tartottunk a Folies Caprices-ben (ahol este malac kabaréműsor kezdődött), majd az új Omnia mozi nagyterme következett, esetleg a Zeneakadémia kisterme, sőt a szünetet tartó Királysínház is, vagy a Rottenbiller utcai Feld-féle gyermekszínház és így tovább. A haladóbb szellemű sajtó többször kipellengérezte, hogy miért *nem* tűzveszélyes a kétkarzatos, vasfüggönyös Királysínház, amely akkor

sem önálló épület, ha operettet játszanak benne (azóta lebontották, és a Király utcát Majakovszkij utcának hívják), de tüstént tűzveszélyes lesz, ha Hauptmann *Henschel fuvarosát* vagy *A bundáját* adják.

Sokan voltak azonban, akik jól tudták, hogy miért. Türelmesen kivárták a legközelebbi falragaszt vagy újsághirdetményt, és eladatlan jegy nem maradt. De egyrészt a jegyek nem voltak drágák – a Tháliának komoly munkásközössége volt –, másrészt az örökös hajsza és bizonytalanság ráfizetéshez vezetett, amelyet csak „a Thália Társaság pártoló tagjai”, derék és főleg gazdag széplelkek, felesleges mondanom, hogy köztük apám is, tudtak kiegyensúlyozni.

Részben a főkapitányt illeti a köszönet azért, hogy a Thália, amikor sehol sem kapott helyet, nyakába vette az országot. Ilyenkor derült ki, hogy a vidéket a kultúra utáni szomjazás talán még jobban emészti, mint a fővárost.

A színházhoz hasonlóan otthonom is állandóan költözködött. Annyira, hogy sokáig természetes állapotnak vettem, hogy az ember nem sokáig lakik ugyanabban a lakásban. A szállítómunkások közül, akik a hurcolkodást kiviteleztek, egyesek ismerőseimmé váltak. Roppantul imponáltak nekem. Voltak közöttük olyan magasak, mint egy hegy, de mindnyájan olyan dagadó izmokkal, hogy szerintem nemcsak a zongorát, hanem a házat is el tudták volna mozdítani. Öntudatosak és vidámak. Mindnek állandóan cigarettá lógott a szájában, kivéve egyet, akinek három ember számára is elegendő mellkasából vékonyka hang tört elő, amelyen nagy röhögést keltő komolysággal magyarázta a dohányzás ártalmát. Utóbbi szerinte főként „nervázus izgatottságban” nyilvánul.

A zárt, színes és vastagon kipárnázott bútorszállító kocsit néha három, sőt síkos időben négy ló is húzta. Még a söröskocsik lovainál is hatalmasabbak voltak. Néha sikerült elérnem, hogy a kocsis mellé ülhessek, és úgy topogjak végig a kocsival a városon, mint egy igazi király.

Ez talán annál is több volt, hogy az omnibusz kocsisa mellé ülhettem, ami ritkán sikerült, mert nagy kitarásra és könyörgésre volt hozzá szükség. Rendszerint az Állatkertnél kezdtem az utazást, és az Alagútban, végighaladván a Krisztina téren, ahol a csere alá kerülő omnibuszlovak nyitott jászolokban ropogtatták az abrakot, végeztem, hogy mindjárt vissza is induljak lehetőleg emeletes omnibuszon, ahol a kocsis és egyetlen társa magasabban ülnek. Az út legizgalmasabb szakasza a Lánchíd pesti hídfőjénél volt. Itt – a Venezia kávéház előtt – egyenruhás ember állt, s egy lovat tartott kötőféken. Miközben az omnibusz a híd felé kocogott, a Társaság alkalmazottja és a ló futólépésben a kocsi mellett termett, és a férfiú menet közben, néhány gyakorlott mozdulattal befogta a lovat harmadiknak a kettő mellé. Ez vadnyugati cirkuszi mutatvány volt a szememben, amely megérte a végtelenül hosszú utat. De az magában is bővelkedett érdekességekben, különösen a megállások, az indulások, valamint az úrlovas hölgyek és urak az Andrassy út (ma Népköztársaság útja) külső harmadában a most aszfaltozott, de egykor gereblyézett, finom, sárga homokkal fedett kétoldali lovagló-sávokon. A harmadik omnibuszlónak az volt a feladata, hogy a híd emelkedőjén és a lejtős Krisztinában segítségére legyen a kettőnek. Később vitát olvastam a *Magyar Nyelvtörben*, hogy a *szélhámos* kifejezésnek mi az eredete. Egyik nyelvészünk szerint az a szélhámos, aki „a szelet fogja a hámjába”, míg a másik amellett tört lándzsát, hogy a szélére harmadiknak fogott ló sosem dolgozik igazában. Alapos tapasztalataim alapján az utóbbi felfogás mellett szavazok.

A Podmaniczky utcai nagy lakás után egyszeriben egy Nefelejcs utcai kétszobás, cseleldszobásban találtam magam. Kevesebben is voltunk: Vilma, Riza meg én. Annak a vá-

rosrésznek, ahol a Nefelejcs utca húzódott, akkor Csikágó volt a népszerű neve, mert állítólag olyan gyorsan épült fel. Az olcsó anyagból, városfejlesztési koncepcióktól mentesen, részben izléstelen szecessziós, részben pedig a legcsekélyebb fantáziának híjával lévő „építómester-stílusban” épült házak elkészülésük után hamarosan már vastagon kormosak lettek, mint minden a Keleti pályaudvar közelében, és elavultnak hatottak.

Régi utcánk házfrontja ugyancsak lapos és kedvet szegő volt, de ablakomból legalább egy szép kő-Venusra esett a pillantásom, aki a Ferdinánd híd alatt nyíló alagút bejáratát őrizte. Még egy fügefalevelet sem hordott magán, ami számomra még vonzóbbá tette. A régi Pest egyben-másban jóval liberálisabb volt, mint később, az ellenforradalom alatt, amikor is a polgármester köténykét faragtatott a kedves nő szemérme elé.

A növekedő Budapest úgyszólván korlátolatlan telek- és bérház-spekulációján időnként ismétlődő „lakáskrach” ejtett súlyos sebeket. Az új lakásokra égetően szükség volt, de a lakójelöltek képtelenek voltak kifizetni a lakbért. Budapest népének egy része hatod-, heted-, sőt tizedmagával lakott egy szobában, vagy ágyra járt, odúkbán, barlangokban húzta meg magát, és ugyanakkor voltak utcák, amelyekben minden második vagy akár minden ház kapuján tábla lógott, és azt hirdette, hogy ebben a házban egy vagy több ilyen-olyan számú szobából álló lakás kiadó. Ez a mai lakásra váróknak úgy tűnik, mint mese, pedig valóság. A háziúrral alkudni lehetett a lakás béréről, és az a lakójelölt, aki fizetőképességgel vagy más jó tulajdonságokkal is kecsegtetett, feltételeket szabhatott arra az esetre, ha valóban kiveszi a lakást. Az iparos vagy orvos például kiköthette, hogy a házban nem adnak helyet más, vele azonos foglalkozású lakónak, hogy a lépcsőt borító gumiszőnyeglapokat egy emelettel feljebb viszik egészen az ő bejáratáig és így tovább.

Bátyám néha megjelent az új, rövid életű lakásban, és játszadozásainkat ugyanúgy folytattuk, mintha mi sem történt volna. Izgalmasabb volt apám megjelenése. Többnyire délelőtt jött, előzetes bejelentkezés után. Anyám – érkezése előtt – gyakran elment hazulról, de előfordult, hogy megvárta, s ilyenkor Riza vagy kivitt magához a konyhába, vagy többször is benézett hozzám, aki bénultan figyeltem a szomszéd szobában folyó izgalmas beszélgetések beszűrődő foszlányaira.

Apám hangja mindég csendes, rábeszélő, kérlelő volt, anyámé többnyire ideges vagy éppen felcsattanó.

Eveken át tartó új korszak kezdődött. Lassan muladozó gyermekkoromra egyre mélyebb és mélyebb árnyakat vetett a szülők nehéz válása. Két emberé, akik egykor a legszorosabban összetartoztak, engem tudatos elhatározással az életbe hívtak, majd az egyik, aki nem ismerte sem önmagát, sem a világot, tudatára ébred annak, hogy néki más élet kell, és nem bírja elviselni a régit, a másik pedig megváltozni nem tud – miként is tudna? –, és ólomsúlyal húzza vissza gyötrődő társát, akinek úgy kell a szabadság, mint a fuldoklónak a levegő.

Csakhogy a gyerek ugyanolyan önző, mint a nagy. Jobban mondva sokkal, sokkal önzőbb, csupán kevesebb dologra az, minthogy még szűkebb és szegényebb a világa. S ha önző, akkor még kegyetlenebbül és lelketlenebbül védi azt, ami az övé, vagy amiről azt hiszi, hogy az övé. Tudom, hogy vannak cinikus vagy idegronccsá silányult egyéniségek, akik számára egy sikertelen házasság elavult és tragikomikus intézményének szétvágása (helyesebben szétvagdosása, hiszen sok víz lefolyik a folyón, míg végre a híd le nem omlik) nem okoz nehezen elviselhető emóciókat. De olyan gyerek nincs, aki jól viselné. Ugyanis nem olyasmit vesznek el tőle, amit maga szerzett magának, hanem olyat vesznek *vissza*, amit már megkapott. Állítom, hogy az utóbbi a súlyosabb injúria.

Eleinte talán nem értettem, miről is van szó. De – miként sok gyerek – hamar rájöttem, hogy miért különbözik az én életem minden más gyerek életétől, és miért hiányzik nekem mindenféle kincs, aminek birtoklását mások természetesnek tekintik.

Sokan nem fogják fel, hogy miként képes a gyerek egy helyzetet tökéletesen megérteni, amelyben semmi szerepe sincs, és amelynek elemei saját életében még ismeretlenek. Valahogy olyan talán a gyerek, mint valaki, aki azzal a furcsa hibával van megverve, hogy mindennek csak az árnyékát látja. Így is meg lehet ismerni a világot. Árnyékvilág, igaz, mégis kerek egész, és később fokozatosan testet, idomokat ölt, amelyek már maguk vetnek árnyékot.

Bensőmben egyre türelmetlenebb és dacosabb lettem. Úgy éreztem, hogy súlyos igazságtalanság történik velem, és a főszereplők szenvedését feledve vagy néha tudatosan félreseperve, magam számára követeltem a tövisszorosít s persze a megváltást is. De – ismétlem – ez csak bensőmben volt így. Kifelé ijedtebb, félénkebb és visszahúzódóbb fiúcska lettem. A báránka bőre azonban egyre vicsorgatóbb kis farkast takart. A gyermeklélektan jóval bonyolultabb, mint művelői akkor általában gondolták.

Mindebből arra lehetne következtetni, hogy a válás kezdeményezője ellen fordultam magamban, aki nyilvánvalóan anyám volt. Ennek pontosan az ellenkezője történt, s ez tovább bonyolítja a dolgokat. A csapás, amely felforgatta életünket, dacot szült bennem, ez a dac pedig egy új érzést, amely nagyon mélyre eresztette gyökereit – szolidaritást.

Vajon valóban ilyen úton és módon alakul ki egy személyiség?

Bánóczy Laci egyre fontosabb szerepet kapott ebben a folyamatban. Őt sosem éreztem felnőttnek. Többnek is, kevesebbnek is. Az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy ő mindent tud a világról és az életről.

Lassanként elérkeztem az olvasás korszakának küszöbére. Ez, miként a következő hosszú évtizedekben, nemcsak menekülés volt a való világ elől, hanem olthatatlan kíváncsiságból is fakadt, amelyet soha többé nem sikerült kielégítenem. Már régen aludnom kellett volna, amikor még a szomszéd szobába nyíló ajtó előtt hasaltam, mert az ajtó alsó széle alatt beszűremkedő világosság csíkjába fektetve a könyvet, folytatni tudtam a betűk falását.

Szerencsére többé-kevésbé módszeresen olvastam. Néha elővettük a Magyar Könyvtár, az Olcsó Könyvtár, a Reclam's Universalbibliothek vagy más sorozatos kiadványok könyvjegyzékét, és Laci egy vagy két csillaggal megjelölte, amit elolvasni érdemes vagy kell. Ennek indokát is röviden megmagyarázta, szempontokat is adott, maga is hozott könyveket, és utólag néha a tartalmat is megtárgyaltuk. Bátorította önálló olvasási kísérleteimet és kritikámat. Ugyanez állt képzőművészeti nevelésemre is.

De ugyanakkor hiányzott belőle a felnőttek nagyképűsége, magaálcázása és erőszaka. Úgy éreztem, hogy őszinte hozzám és respektál. E bölcs módszer természetes spontaneitással hatott rám. Azt hiszem, soha senki iránt sem éreztem olyan ragaszkodást, mint iránta. Órákon át ültünk egymás mellett egy óriási karosszékben, melyben mindketten bőven megfértünk, és én megbabonázva tudtam elmerülni a nyúlánk és izmos fiatal férfi hullámos hajának, hol tanítósan komoly, hol hirtelen fiúsan vidámmá alakuló arcjátékának bámulatában. Arra vágyakoztam, hogy olyan szimpla keménygallért hordhassak, mint az övé, amelynek elöl háromszögletűen oldalra kihajlott a felső szöglete. Szorosan anyámhoz kapcsolt ebben a kritikus időszakban az a tudat, hogy mindketten szeretjük.

A szolidaritás romantikus szenvedélyének azonban más forrása is volt. Szűk, gyermeki látókörömben a világ két táborra oszolt: akik anyám és Laci ellen fordultak, és

akik megértették őket. Előbbiek alkották apám kiterjedt családi és baráti körét, de őt magát kivéve, aki, úgy vélem, mindvégig szerelmes maradt volt feleségébe, s amit az jelképezett előtte. Utóbbiak pedig írókból, művészekből, női és férfiúi forradalmárok tarka sokaságából álltak, amely fölényesen túltette magát a családi problémákon, és magától értetődőnek találta, hogy Balogh Vilma melyik világba tartozik.

Amiként bátyám ellátogatott hozzánk, nekem is kötelességem volt apámat fel-felkeresni. Mindég igyekezett a kedvemben járni. Gyakran elvitt moziba. Pesten filmet nyilvánosan először egy kávéházban lehetett látni. A kávéház az első emeleten volt, a Rákóczi út páratlan oldalán, közel a Kelethez. Felettből másodrangú lokál volt, és érdekes módon az új találmány, amely a szemem előtt vált magas művészetté és óriási üzletté, nem keltett különösebb izgalmat. Sokan egy idő múlva levették a képről a szemüket, és kávéjukra fordították a figyelmet. A filmek rövidek és rezgősek voltak. Rendszerint csupán egyetlen jelenetet ábrázoltak, például valaki feldönt egy létrát az utcán, mire a fejére dől egy dézsa víz, többen elesnek, leesnek, és a hasra borult kövér nő alsószoknyájának egy pillanatra kivillan a csipkés szegélye. Gyermekeivel együtt faképnél hagyott fiatal anyát, kinek hosszú bontott haja válla elé hullik, legalább négyet láttam a különböző műsorokban, de emlékezetem szerint mindnyájuk sorsa megoldódott.

Hamarosan önálló „mozgófényképszínház” is épült fehérre meszelt fából, kürtőt fújó angyalt és ágaskodó paripát ábrázoló gipszszobrokkal a kassza felett. Így hívták: The Royal Vio.

E palota a Városliget bejáratában emelkedett, az Állatkert kapuján túl, de ha az ember továbbhatolt a vurstli csengő-bongó dzsungeljébe, három nagy sátrat is talált, amely előtt kikiáltó ecsetelte a sátorban pergő filmek vonzerejét. A sulykolt földre állított, szálkás kerti székek helyére olcsó volt, úgyhogy takarékos apámmal gyakran a sátrak egyikében ültük végig a műsort. Utóbbi rendszerint nyolc filmből állt – négy a szünet előtt, négy pedig utána –, amelyek között az első mindég „természeti” film volt efféle címmel: *Utazás a Vögézekben* vagy *Szalámigyártás Oregonban*. Elmaradhatatlan volt egy eredeti Wild West-szám, amely kivétel nélkül mindég a sátoros kocsi hősei és a kegyetlen indiánok közötti harcot ábrázolta, melyben szintén kivétel nélkül mindég az indiánok voltak az agresszorok, Roberto vagy Max humoros története, amelynek többnyire az volt a csúcsa, hogy a szereplők – köztük darázsderekű (vagy ami akkor annak számított) nők is – habos tortákat vágtak egymás képibe. Apám ilyenkor nagyokat nevetett, de én blazírtan bezárkóztam.

Környezetem és irányított olvasmányaim hatása alatt kezdtem olyan beállítottságot elfoglalni az én másik – polgári és kispolgári – környezetemmel szemben, amelyet ma csak azzal a szóval tudok jellemezni, hogy: pimasz. Milyen jogen néztem én le – taknyos kölyök – és vettem meg mindenkit, aki az én szememben műveletlen, selejtes ízlésű vagy talán csupán közömbös volt a Magyarországon akkor csak kibontakozóban lévő és csupán egy vékony intellektuális rétegre szorító kultúrális újjászületéssel szemben, de – legalábbis az akkori társadalmi erkölcsi felfogás értelmében – tisztességes, szorgalmas és produktív polgára volt honának?

„Világézetem”, amely úgy lógott rajtam, mint egy mértéktelenül bőre és hosszúra szabott kabát, amelybe csak évek múltán fogok belenőni, később igazolódott ugyan, de akkor undort keltően éretlennek kellett hatnia, ha – szerencsére – féltékenységem és hallgatagságom nem leplezte volna. Ellenségeskedésemet sokszor tévesen ama szolidaritás számlájára írták, amelyet magasra szítottak az elfogott szánakozó pillantások vagy a suttozva kiejtett szavak, mint „könnyelmű”, „felelőtlen”, sőt „céda”, amiket nem értettem pontosan, csak azt tudtam, hogy megalázók és rosszindulatúak.

Ha vasárnap apámmal voltam, a délutánt gyakran a már említett, rokoni tulajdonban álló, vendégektől hemzsegó Venezia kávéházban töltöttük, amelynek zegzugos alaprajza, tükörablakai, káprázatos kristálycsillogása és hajbókoló pincérserege közönséges, de dúskáló világ képzetét keltették bennem; miközben a zsúfolt és hangos családi nagyszal egyik sarkában mohón töttem magamba az óriási habos kávé és kuglófokat. Akkor már előfordult, hogy otthon időnként úgy volt, mint a gyönyörű régi népeinkben: „...keskeny az asztal, rövid az abrosz, kevés a vacsora”.

De ha vacsorára nem, költözködésre mindég volt pénz. Sőt ezekben az időnként ínséggé váló időkben új életforma kezdődött, amelyet mai szemmel ugyancsak nehéz megérteni – a penziókban és szállodákban való lakás. Riza sokáig kitartott, de végül el kellett távoznia. Soha többé nem hallottam róla, csupán boldog, fátyolos emléke maradt meg számomra.

Pest akkor tele volt olcsó és jó családi penziókkal, és sok szálloda is szívesen fogadott be úgynevezett állandó lakókat, hogy üres szobáinak számát csökkentse. Az állandó vendégek jelentékeny árkedvezményt kaptak a hoteltulajdonostól, úgyhogy Krúdy Gyula, Bródy Sándor, Szép Ernő, Fényes László és sokan mások, köztük Balogh Vilma is, ily módon szabadították fel magukat a háztartás gondjai alól, s tettek szert olyan kényelemre, amelyet egy főbérleti lakás e vándormadár természeteknek sosem tudott nyújtani. Az is felettébb vonzó volt, hogy az előre lenyögendő félévi vagy évi lakbér tekintélyes summája helyett így csupán rövid időszakokban ugyan, de kis összegeket kellett utólag kifizetni. Míg a Venezia törzsvendégeit és a hozzájuk hasonlókat csaknem egyedül „a család jövője” kötötte le, addig azok, akik között magam – mint úgyszólván egyetlen gyerek – lassan növekedtem, ugyancsak a jövőre függesztették szemüket, de e ködös jövő valami egészen mást jelentett számukra, mint saját biztonságukat – mindenesetre valami gyökeresen újat annak elpusztulása árán, amit éppen folytattak. Vagy egyszerűen a jelennek éltek, s alkotó szellemi munkájukban elmerülten nem sokat törődtek azzal, ami következik. Maguk választotta, kérdőjelektől szegélyezett útra léptek, amely csak veszélyeket rejthetett magában annak számára, aki éppen hogy elindult azon.

A Thália Társaság, amely 1904 novemberétől 1908. december végéig összesen több mint 140 előadást tartott, nem bírta tovább a küzdelmet. A tízes és húszas években Új Színpad, Forgács Rózi Kamaraszínháza, Parnasszus és más néven fel-feltámadt ugyan egy-egy próbálkozás, amely a Thália hagyományait ápolta tovább, de rövid ideig, néha csak hetekig tartották életben magukat. Laci egy időn át a Vígszínház rendezője volt, művészeti és szociálpolitikai cikkeket írt, tisztviselő lett, anyám pedig fordított – főként németből és franciából –, majd újságíró lett. Válásá végül befejeződött, és férjhez ment Lacihoz.

A szállodák mind érdekesek és izgalmasak voltak, de jelentőségében messze kimagasló közülük a legkisebb és legolcsóbb. Így hívták: Pálmakert. Egyemeletes ház az Aréna (most Dózsa György) úton, amely ma is áll, de más célt szolgál. Frontján nagy terasz aránytalanul nagy dór oszlopok között, mögötte egy nagyobacska és egy kis szoba. Ez a mi bérleményünk. Bútor alig volt, de ez előny, mert anyám amúgy is ki szokta rakatni a sablonos berendezést, hogy egyéni darabjaival, szőnyegeivel otthonossá tegye az uniformizált szállodai lakhelyet. A tulaj bánatos képű melák, akinek két szenvedélye volt: a bohémek és a virágok. Előbbiekre ráfizetett, utóbbiakkal teleszórta a kertet, és üvegházat is épített számukra. Innen a szálló neve. Kevés szoba volt, amelyeket pártában maradt, ugyancsak bánatos lánya rendben tartott, és aki, ha nálunk „fogadás” volt, szendvicseket csinált (tea szünet nélkül főtt a szobában), s a hozzánk

vezető parányi előtérben ajtót nyitott és ruhatároskodott. Ünnepe volt ez az ő számára, hiszen Vilma és vendégei jelentették neki a nagyvilágot s azt a nagystílusú művészetet, aminek a valóságban semmi realitása sem volt, csupán az ő bánatos agyacská-jában élt.

A kitzűzött fogadónapoknak (kétszer hetenként), amelyeket Laci ötölt ki, az lett volna a céljuk, hogy enyhítsék az állandó megszállást. Valaki így is ült mindég Vilmánál, vagy új versét olvasta fel, vagy a nagy- és kisbirtok termelékenységé közötti különbséget magyarázta, vagy korát megelőzve azt fejtegette, hogy az irodalom eljutott közlőképességének végső határáig, és meg kell szűnnie. Ez végtelenül megdöbbenett, és nem értettem. Miközben a sarokban meghúzódva figyeltem, azon töprengtem, hogy a felnőttek világa mégiscsak egészen más és idegen tőlem, másként gondolkoznak, és titkokat tudnak, hiszen számomra nemcsak az irodalom ezerfélesége, hanem ezerféle lehetősége a probléma, amelyet senki sohasem oldhat meg.

Csáth Géza, aki ennek az extremista nézetnek gazdája volt, különben is félelmet keltett bennem. Jól tudom, hogy nagyszerű novelláival rácsáfolt saját magára, de ez az ijesztő, öngyilkos felfogás több mint félszáz év múltán megint kísért, például Beckett-nél és tanítványainál.

Csáthtal egyébként sem sikerült „jóban lennem”. Cigarettahamuját oda szórta, ahová éppen esett, és vagy már némileg becsipetten jött, vagy minden szeszt megivott, amit talált. Biztosan tudom, hogy ugyanúgy félt tőlem, mint én tőle, pedig össze kellett volna tartanunk, mert az élettől mindketten egyformán féltünk. Furcsa szálak köthetnek össze és idegeníthetnek egyúttal el egymástól egy felnőttet és egy gyereket.

Annál nagyobb barátságban álltam Adyval. Az volt a szokása, hogy mindég előbb nyitott be a kis szobába, amely az én külön birodalmam volt, mint a nagyba. Nem tagadom, hogy ez hízelgett nekem, nem azért, mert a beszélgetésekből gyakran kivettem, hogy őt általában valami vezérnek és mindenki közül kimagaslónak tartják, hanem megéreztem a barátságát és szeretetét. Ha a földön játszottam, az egész padlót beborító zöld filcszőnyegen, mindjárt mellém telepedett, és valósággal elmerült nagy vasútjátékomban, amely már nem az volt, mint ama karácsonyestén, hiszen vasutas apám évente szívesen ajándékozott meg egyre bonyolultabbakkal.

Azt az Adyt, akit én, a gyerek ismertem, valahogy sehol sem találok meg a sok leírásban, amelyet életem folyamán olvastam róla, de még a fényképeiben sem. Kissé úgy éreztem magamat a közelében, mint Lacival. Nagy fiú, óriási szemmel, homlokába hulló dús hajjal, mindég jókedvű, beszédes is, minden játék érdekli, a vasút különösen. Ha kimelegedett, levetette a kiskabátját, s előfordult, hogy vagy egyszerűen megfeledkezett arról, hogy voltaképpen nem hozzám jött látogatóba, vagy – mint igazi nagyúr, aki volt – azt csinálta, amihez kedve támadt, például a játékot váltót állítgatta, és váratta a társaságot. Gyakran vittük ki egymás kezéből a különböző alkatrészeket, ami nem ment némi erőszak nélkül, és előfordult, hogy anyám vagy Laci akkor szereztek tudomást jelenlétéről, mikor véletlenül benyitottak a szobámba.

A nagy szobában Ady alaposan megváltozott. Vagy azt a benyomást keltette, hogy unatkozik, szótlannul ingatva keresztbe vetett lábát és a semmibe nézve, vagy felvéve egy könyvet vagy újságot az asztalról, amelybe némi lapozgatás után teljesen el tudott merülni.

Abban az időben szinte nem múlt el nap, hogy Ady neve valamilyen viszonylatban szóba ne került volna. Ma is jól meg lehet ítélni jelentőségét a magyar életben, sőt talán még áttekinthetőbben és a tömeg számára is hozzáférhetőbben, de akkor úgyszólván érezni lehetett, hogy Ady versei és cikkei olyanok, mint a szélvihar vagy mint a vil-

lamosság vagy mint az égitestek befolyásolhatatlan járása, amelyek áttételek útján vagy közvetlenül, közelről vagy távolról mindenre kihatnak a „magyar glóbuszon”.

Emlékszem egy jelenetre a zugligeti Disznófő nagy kerti éttermében, ahol baráti házaspárral vacsoráztunk a nyárfák alatt. A férfi állatorvos volt, az asszony pedig orvosnő. Mindketten haladó, művelt irodalombarátok. Én egy képes újságban merültem el, és nem figyeltem a társalgásra. Egyszerre azonban éles, hangos, haragos szavakat hallok. Felkaptam a fejem: az állatorvos öklével úgy kezdte verni az asztalt, hogy a sörös-üveg felborult, arca vérvörös volt, és a finom szavú Laci felborzolt tollazatú kakassá változott. A nők is kikeltek magukból. Arról folyt a vita, hogy *A fekete zongora* érthető-e vagy sem, és lírai versről van-e szó vagy perfid világbecsapásról. Az ilyesmi mindennapos volt a társaságokban. Adyt – aki legnagyobb hazafias költőink közé tartozik – vérbe borult szemű kispolgárok, akik között ugyanúgy akadt költő, politikus és lapszerkesztő, mint női divatárus és redőnygyáros, hazaárulással és azzal vádolták, hogy „saját fészkébe piszkít”, és elveszejtí a nemzetet.

Akkor már Ady több versét olvastam, hallottam. Egy részüket kéziratból, mert egy-egy jó időn át körözött baráti körben, amíg meg nem jelent. Nem vitás, hogy sok mindent nem éreztem át, és a szerelmes sorok nem tudtak áttüzesíteni. De sosem éreztem, hogy mit lehet belőlük *nem* megérteni. Expresszionizmusuk és szimbolizmusuk – különösen a politikai versekben – ugyanolyan átlátható és megfejthető volt, mint ma. Igaz, ugyanannak a problematikának a légkörében növekedtem fel, amelyben ezek az új hangú versekbe szabott szózatok, fájdalomkitörések és átkok kinyíltak. De ma már biztosan tudom, nem is az érthetőségükkel volt a baj. Úgy vélem, hogy Ady is tudta ezt. Mindent megváltoztatott, felforgatott, mindennek más irányt adott. Ady nyomán másként kellett szeretni, hinni, eszmélkedni, átértékelődtek az erények s a vétkek, és kongóvá váltak a régi jelszavak, hogy nemhogy érthetetlen, hanem nagyon is érthető, de húsba-vérbe vágó új parancsok lépjenek a helyükbe. Tanúja lettem, hogy mint burkolózik esztétikai és filológiai ürügyek köntösébe az elkeseredett ellenállás az új emberi erkölcs és világnézet ellen. De az ellenállók dühe csak fokozta a mellé állók lendületét. Ady már nemcsak nagy költő, hanem lobogó zászló lett és maradt haláláig. Amikor 1919-ben eltemették, én is a Nemzeti Múzeum előtt összegyűlt tömegben szorongtam, és rémülten kérdeztem magamban: Hát nem győzött a forradalom? Hiszen csaknem megütközött egymással az erejét és hűségét mutatni akaró tömeg és a komor tömeget hajtó, a rendcsinálás régi eszközeihez szokott tanácstalan rendőrség. A gyász szertartásához méltatlan jelenetekre került sor. De méltók voltak a halotthoz.

A Pálmakert egy másik gyakori vendége, Balázs Béla is mély vonzalmat keltett bennem. Részemre túlságosan finomkodók voltak gyorsan népszerűvé vált novellái és jelenetei, de azt senki sem gondolta akkor, hogy mint filmesztéta válik világhírűvé. A finom átmeneteket, pasztellszíneket, ellágyított körvonalakat kedvelő művész *világnéze-te* (ebben az időben nagyon sokat használták ezt a szót) kemény és élesen elhatárolt volt. Leginkább ő volt, akire azt lehetne mondani, hogy kommunista. Igaz, hogy a társadalmi reformerek sokárnyalatú tömegében ez a fogalom csak sokkal később telt meg tartalommal. Végtelenül szerény és halk volt, de ugyanakkor konok és kitartó is. Meghatóan naiv és visszarettenő szemmel tudott nézni. Nyilván ilyen lett volna, ha akkor azt ígértek neki, hogy utcát fognak elnevezni róla a fővárosban.

Kosztolányi Dezső volt a legegzésebb és legegzésebb fiatal férfi. Néha úgy érzem, hogy az irodalomtörténeti elismerés ellenére még mindég nem értékeli elég magasra Kosztolányit. Minden nemzet irodalmában van ilyen példa. Nem is egy, hanem több. Próbáltam analógiákat keresni, de nem könnyű. Nem arról van szó, hogy

valakit nem ismernek, egyáltalában nem méltányolnak. Ez más téma, és sokszor könnyen megfejthető. Hanem hogy ismerik is, méltányolják is, de nem eléggé. Valami visszatart sok embert. Én azt hiszem, hogy egy végtelenül csekélyke gunyorosság, vagy ami ugyanaz lehet: krakélereskedés, az egyik szájszöglet parányi elhúzása, egy alig észrevehető fensőségeség riasztja meg a kritikusokat. Kosztolányi szerintem az emberi lélek egyik legérzékenyebben reagáló ismerője és a nyelv egyik legnagyobb művésze a magyar irodalomban. Társaságban ugyanúgy tudott kimérv és szertartásos lenni, mint túláradóan vidám, és – ha kipécézett valakit – kegyetlenül leleplező és felültető. Ez egyébként még a *Négy fal között* és *A szegény kisgyermek panasza* írója volt, akinek írói pályája később még sokkal magasabbra ívelt, de én megéreztem benne a szegények és megalázottak barátját és sorstársát, a később megismert klasszikus orosz regényirodalom magyar képviselőjét. Hadd mondjak el egy jelenetet, amely évekre felkavart, és sosem múlik el belőlem. Egy alkalommal „műsoron kívül” jött, és én egyedül voltam otthon. Cigaretta lógott a szájában, mint csaknem mindég, megsimította a vállamat, és egyedül beült a nagyszobába. Egy idő múlva a csukott ajtón át sírás hangját hallottam. Félénken résre nyitottam az ajtót. Nem sírt, hanem arcát kezébe rejtve kétségbeesetten zokogott. Rémülten visszahúzódtam, és szorongva figyeltem. Lélegzeni is alig mertem. Nem emlékszem, meddig tartott. Aztán abbamaradt a zokogás. Hallottam, hogy felkel és elmegy. Úgy féltem és annyira együtt éreztem vele, hogy sosem mondtam el senkinek. Másnap fogadónap volt. Kosztolányi végig szóval tartotta a társaságot, talán sosem láttam ilyen szabadnak és sziporkázóan jókedvűnek.

Nemcsak írók és költők, hanem alkotó és reprodukív művészek hosszú sora fut végig emlékezetemben, akik megjelentek az Aréna úti kis hotelben, és később örökre beírták nevüket a magyar művészet és kultúra történetébe. Inkább csak megjelenésükre, egy-egy fintorukra emlékszem. Még néhány név, aki azonban mélyebb benyomást hagyott bennem.

Lányi Dezső szobrász, súlyos testű, lomha, hallgatag, lehulló szemhéjú férfi volt, szénfekete bajusszal és bozontos szemöldökkel. Mint művésznövendék egész Európát bejárta, és hihetetlenül művelt volt, de ezt csak kevesek előtt, nehezen fedte fel. Rodin hatása alatt eleinte impresszionista volt, később – ha jól ítélem meg – a realizmus egyik első és kimagasló képviselője a szobrászatban. Forradalmár szocialista, aki osztálytudatos munkásnak tartotta magát. Mogorva, büszke ember. Az Építőmunkások Szakszervezete székháza, mely a szomszédunkban nyílt meg, és a Thália utolsó évében egyszer-kétszer otthont nyújtott a társulatnak, szobrot rendelt tőle a bejárathoz. Ez nagy esemény volt, mert mindenki a szakszervezeteiktől várta, hogy felkarolja az új művészetet, amelyet a hivatalos Magyarország nemcsak elhanyagolt, hanem egyenesen gáncsolt vagy éppen üldözött. Lányi is örömben úszott, és megalkotta *Az építőmunkás című művét*, amelynek kedvéért sokan kijöttek az Aréna útra. Ma is ott áll, de néhány házzal odább, az új szakszervezeti palota sarkán. Ma is megdobban a szívem a szép szobor láttán, ha arra járok, kevés köztéri emlék van, amely olyan szorosan köti össze számomra a múltat a jelenel.

Félig komikus emlék a Feld család. A papa – Zsigmond – óriási orral és állal nevetésg tárgy volt a városban. Előbb fa-, majd kőszínházat épített a Városligetben. Ez a „városligeti műintézet” – amint gúnyosan nevezték – a „lízse” közönsége számára játszott. Én kétszer láttam benne előadást, *A peleskei nótáriust*, amelyben a jegyző sujtásos ruhájában és görbe kardjával a nézőtérről megy fel a színre, mert azt hiszi, hogy igaz, amit játszanak, és rendet akar csinálni, valamint a németből adaptált *Molnár és gyermekét*, amelyben a halál időnként olyanokat huhog, hogy sokáig borsózott a hátam. De

Zsiga bácsi érdekes munkát végzett a főváros magyarosításában, mert az őelőtte németül játszó színházat magyarrá tette, és előadásainak színvonala meghaladta azt, amit a ligeti fák között várni lehetett.

Zsiga bácsi volt az egyetlen öregúr a fogadónapok néhányán, és a „kollégák” értékelni tudták egzotikusnak számító személyét. Félig zsidó zsargonban előadott életbölcseiségeire mindég akadt hallgató. Fia, Mátyás, már nemcsak a Feld-színház igazgatója, hanem színműíró is volt. Minden évben írt egy bohózatot saját színháza részére. Kettőnek emlékszem a címére: *A bús özvegy* (énekes bohózat), *Ócska brigadéros* (bohózat). Nézetei teljesen olyanok voltak, mint a papáé, de ő maga karcsú volt és elegáns. Húga, Irén fiziognómiája sem tagadta meg a családot. De Irén már teljes egészében „hozzánk” tartozott. Rajongott Ibsenért, és mindenáron fel akarta támasztani a Tháliát. Egy-két előadást sikerült is létrehoznia saját rezsijében a Zeneakadémia kiszínpadán. Emlékszem, amint az egyik próba alatt a színpad sarkán ültem. Irén a festett ablakhoz támasztotta profilját, és elkínözva, sóvárogva suttogetta a felhőkhöz, melyeket csak ő láthatott lelki szemeivel: – Fehér paripák, vágató fehér paripák... Ekkor hirtelen a fejére esett a felvont színpalak és függönyök magasságából egy kis papírcsomag, amely gipszporral öntötte el. Azt hiszem, ez volt az a pillanat, amikor eltávolodtam Ibsentől...

De az én igazi szívbeli barátom és eszményem, akihez a felszabadulás után bekövetkezett haláláig mindvégig hű maradtam, az akkor harminc és negyven között jár, tehát „vén” tanár volt: Horvát Henrik. Jobb szívű, melegebb kedélyű, a konvenciókra kevesebbet adó, megnyerőbb embert talán nem is ismertem életemben. Maréknyi német vers maradt utána, melyet akkor is, most is kevesen ismernek, pedig végtelenül finom, egyéni, édesbús lírai alkotások. Nagyobb híre van, mint a modern magyar líra németre fordítójának. Münchenben 1918-ban megjelent *Neue Ungarische Lyrik*je harmincöt magyar költőt szólaltat meg. Ady és Kiss József tizenhárom-tizenhárom, Babits és Kosztolányi tizenöt-tizenöt verssel szerepel ebben a páratlan értékű antológiában, amelyben bőven jut hely Lesznai Annának, Juhász Gyulának, a szintén méltatlanul elfelejtett Szilágyi Gézának és a többieknek, akik újjáformálták a magyar lírai költészetet. Nem is fordítások, hanem átköltések (Nachdichtungen) egyedülálló gyűjteménye ez a két és fél száz oldalas könyv, amelynek úgyszólván minden oldala emlék számomra. Horvát néha hetekig képes volt formálni, latolgatni, igazítgatni az új német verset, hogy az eredeti magyar hangulatát minél hiánytalanabban visszaadja.

Eleinte anyja volt a legmélyebbre hatoló bírálója és egyúttal segítőtársa. Az alacsony növésű, élénk szemű, álmodozó fiával ellentétben nagyon határozott fellépésű öreg hölgynek német volt az anyanyelve, amelyet csodálatos tisztasággal és szépséggel használt. Amíg élt, ő volt a központ, ha megjelent nálunk. Gunyoros kritikája mindenről és mindenkiről megvesztegethetetlen volt, és ki is mondta. Henrik csak hosszú-hosszú évek múltán tudott megvizsgálatódní a nagy Medgyaszay Vilmával kötött késői házasságában.

A bájos, idős házaspárnak volt egy kis foxija. Ha gazdáik elindultak hazulról, és nem óhajtották magukkal vinni, ezt mondták: – Most a kutyus *sajnos, sajnos* itthon marad. – Az addig csaholva ugrándozó kutyus azonnal lehasalt, és szomorú pofával nyugton maradt. De ha a *sajnos* szó nem szerepelt kétszer a mondatban, vagy nem kellő nyomatékkal, akkor tovább követelte a sétához való jogát. Arra betanították, hogy az orrára helyezett kockacukrot mindaddig tűrte az orrocskáján, amíg engedélyt nem adtak neki, hogy kapja be. Ha viszont ezt mondták: – A cukor a Hitleré! – akkor vicsorogva azonnal feldobta, és bőszen elropogtatta.

Horvát egy időben az egyik brassói gimnáziumban, majd a pesti Kereskedelmi Főiskolán tanított; de velem inkább úgy viselkedett, mintha a nebulópajtásom volna. Ma is őrzöm egy levelét, amelyben nincs egyéb, mint egy újságból kivágott hirdetés, melyen egy ökör feje látható, és a szöveg a Kvizda-féle marhatápsó fogyasztására hívja fel az olvasót, illetve szarvasmarháit. Sokat sétáltunk, és látogattuk a múzeumokat, ő pedig beszélt, magyarázott, én meg hallgattam. Lacin kívül senki sem befolyásolta a nevelte úgy ízlésemet, mint a kissé pocakos, kissé félreCAPOTT kalapban járó, kissé gigerlis, de ugyanakkor kissé elhanyagolt, száját takaró franciabajuszos drága Henrik, aki nek kedvenc mulatsága volt kecskerímeket gyártani. Íme, egy mestermű mutatóba:

*„Intelem egy zsidó hitből kitérni készülöhöz:
Ne tedd magad túl korán,
Az ősi zsidó kultúrán!”*

E dupla találatú kis remekműre egyébként Kosztolányi ezzel tromfolt vissza:

*„Rajtam rémes zergekabát,
Ettem krémes kerge zabát.”*

Szerintem eredeti elgondolás, de meg sem közelíti az előbbit.

Mielőtt elhagynám a Pálmakertet, hadd mondjak el egy az eddigiektől gyökeresen különböző élményt, amely hosszú időn át fejtörést okozott nekem, mígnem rájöttem nagyon egyszerű nyitjára. A hotel egyik földszinti szobájának karcsú, vonzó lány volt a lakója. Haját regényesen kibontva hordta, meleg időben kivágott, ujjatlan színes ruhában járt, amit akkor ritkán lehetett látni az utcán, és jólesett, ha egyszer-egyszer a kapubejáratnál vagy a kertben néhány röpke szót váltott velem, mert dallamos hangja és kissé anyáskodó modora kedvemre volt. Ilonka... Sosem értettem, hogy miért ejtik ki a nevét egy árnyalattal másként, mint más neveket, és miért kíséri a nevet egy enyhécske, de elmaradhatatlan mosoly. Azt sem, hogy miért alszik mindég legalább délig, és miért fogadja vendégeit mindég egyenként, de sosem társaságban, úgy, mint mi. A délutáni és esti vendégek mindég férfiak voltak. Gyerekfejjel sok mindent hallottam és olvastam ugyan, de képzelőerőm ebben az esetben csődöt mondott, és sehogy sem tudtam magamban összeállítani a tapasztalatok apró kövecskéiből a mozaikot.

Egyszer torokgyulladás miatt ágyban fekvő voltam. Délben felszaladt, hogy valamilyen konyhai tárgyat kölcsönkérjen. Mikor meghallotta, hogy beteg vagyok, már be is perdült hozzám, és olyan odaadó, tragikus kijelentést adott le, hogy semmilyen színpadon sem lehetett volna jobbat – gondoltam magamban lázasan. Majd leült az ágyam szélére, megtörölte a homlokomat, felém hajolt, és a kibomló pongyola edgész testét megmutatta. Olyan izgalom fogott el, amelyet később sokszor átéltem, de addig még soha.

Egy meleg nyári kora éjszakán megint egyszer egyedül voltam otthon. Utcai zajra felébredtem, és kiültem a teraszra. Leláttam Ilona tárva álló, kertre pillantó ablakára. Éppen csak az ablak keretét láthattam, és hogy a szobából fény ömlik ki, amely megvilágítja a kert darabját. Ebben a pillanatban fémesen megcsikordult a rácskerítés ajtaja, és egy fiatal férfi lépett be a csendesen bóbiskoló Aréna útról. Izgatottan ismertem fel a fogadónapok egyik gyakori vendégét. A pálya kezdetén álló író és költő volt, majd a magyar irodalom egyik nagy alakja lett. Régen meghalt. Elképedve és zavartan készültem a fogadására, és nem értettem, hogy miért e szokatlan órában jön. Még zavarodot-

tabban állapítottam meg, hogy nem is jön. Nem lépett be a szálloda kapuján, hanem balra kanyarodott, megkerülte a ház sarkát, és hosszú lábával már át is lépte a megvilágított ablak alacsony küszöbét. Az ablak becsukódott, és valaki leengedte a redőnyt. A fénysáv elsötétedett. Én maflán bámultam magam elé. Hosszú évek múltán egy társaságban találkoztam a nagy íróval és feleségével. A férfi néhány mosolygós szóval leszögezte, hogy jól ismert mint gyereket, úgyhogy felesleges bemutatkoznunk. A feleség kezét nyújtotta, és ugyancsak elmosolyodott. Én egy pillanatig tanácstalan voltam, aztán kezét csókoltam neki, és bemutatkoztam. Ilona szeme kedvesen csillant egyet.

Sokat utazó család voltunk. Anyám – miután a Thália országjárása megszűnt – riporterként járt ide-oda, gyakran határon túlra is. Apám vasutakat épített, és a Nemzetközi Vasutasszövetség kitüntetésként olyan tiszteletjegyet adományozott neki, amellyel ingyen beutazhatta egész Európát. Hol Moszkvából, hol Londonból írt képeslapokat, amelyeknek szűkre szabott szövegében az állami hivatalnokok kalligrafikus írásával mindég kiemelte az élvezett menük érdekesebb fogásait, és sorait mindég így fejezte be: „Jó magaviseletre int szerető Atyád.” Laci pedig annak a Munkás Betegségélyező Pénztárnak volt egyik vezetője, amely már a múlt században alakult meg szocialista munkások kezdeményezésére. Akkoriban egy új törvény a biztosítást balesetekre is kiterjesztette, és néki a munkások jogainak védelmében szervezési és ellenőrzési feladatokat kellett megoldania az ország minden megyéjében.

Ha mindenki úton volt, előfordult, hogy akár két héten át is egyedül laktam valamelyik penzióban vagy szállóban, amit felettébb élveztem, mert a háziszolgák, szobalányok és pincérek valósággal versengtek, hogy miként kényeztessenek el. Első osztályos gimnazistaként a Royal Szálloda (ugyanott volt, ahol ma) írószobájában éppen házi feladatot írtam, amikor váratlanul meglátogatót fiatal osztályfőnököm, akinek akkor már neve volt mint néhány kitűnő novella szerzőjének, majd később a *Fekete kolostor* című remekművével új műfajt és új hangot vezetett be a magyar irodalomba. Felmentünk a szobámba, és szó szót követve két teljes órát töltött ott, miközben úgy elmagyarázta a francia irodalom fő vonásait és jelentőségét, hogy ez vezérfonalként szolgált egész életemre. Miután az első világháború befejeztével francia fogságból hazatért, az *Aurora* című folyóirat szerkesztője lett, amelynek Babits, Csécsy Imre, Tóth Árpád, Vámbéry Ruzstem és más haladó szellemek voltak munkatársai. A folyóiratcím megválasztásában Vámbéryvel folytatott levelezésben akkor Bécsből magam is részt vettem. A régi *Aurora*, amelyet 1832-ig Kisfaludy Károly szerkesztett, irodalmi zsebkönyv volt, s az évek során a nemzeti ellenállás fóruma lett. Hasábjain jelent meg a *Szózat* és a *Himnusz*. Ezt akartuk volna kifejezésre juttatni a „nemzeti” jelszót állandóan szajkózó, de valójában nemzetietlen Horthy-rendszerrel szemben.

Nekem is volt első osztályra szóló szabadjegyem. Akkor a vasutakon három osztály volt, a nép a harmadikon utazott, az úri közönség pedig a másodikon, az igazi urak azonban az elsőt használták, de ezeknek többségükben szabadjegyük volt. Évente egyszer hajón utaztam le Dunaföldvárra, ahol egyik nagybátyámnak szállodája, kukoricása és szőlője volt. Rengeteget dolgozó, szép szál, izmos, nagy bajuszú, csizmás ember volt, aki népszerűségben úszott a környéken adakozó és mulatók természete miatt. Engem tejből-vajból fűrésztött, és ha kihajtott a határba, foghattam egy ideig a lovak gyeplőjét.

Én azonban félős maradtam Földváron is. Félttem a komondortól, ha láncra kötöték is, az éjszaka szokatlan hangjaitól, a sístergő karbidlámpa természetellenes, vakí-

tó sugaraitól, a kondás reggeli kürtjének vérborzongató hangjától, az esti sötétben hazacsellengő állatoktól és a parasztgyerekektől. Hát még a tűzvész és Jenő nagybátyám későbbi sorsa...

A tűz a szomszédos Madocsán tört ki, és az egész falut elpusztította. Már sötétedett, mire a vész hír hozzánk ért. A hintó kereke eltört, úgyhogy Jenő széleseben maga fogott be a szekérbe. Öreg néniként élt Madocsán, annak kellett segítségére sietni. Sejtettem, hogy szörnyűségbe megyünk, de kíváncsiságom erősebb volt, mint a félelmem. Nagybátyám egy pillanatig habozott, aztán gyorsan maga mellé ültetett a bakra, és már el is vágattunk. Görcsösen kapaszkodtam a támaszba. Hirtelen kanyarodott a rögs út, amelyen a szekér ide-oda vetődött, és vagy három kilométernyire előttünk téglavörösen fénylett fel az égbolt, szinte szabályos kör alakban, amelyen szabálytalan fekete csíkok vonaglottak. Jenő megsuhogtatta az ostort, a lovak horkadozva repültek. Fura, keserű szag borzolta fel az idegeiket és a miénket is.

Beértünk. Mintha falon hatoltunk volna át, amely sötéten gomolygó füstökből, kavargó foszlányokból, jajveszékelésből és barmok vészes bögéséből épült. De kapuja is volt, két ropogva lángoló jegenye volt a félfája. Mintha a falu pánikjának csúcspontjára érkeztünk volna. Balról egyetlen lángnyelv szúrt az égbe, hogy a következő pillanatban már ki is hunyjon, jobbról, háttal az útnak, sístergő tűzfalnak fordulva, meztelen felsőtéttel, bő, fehér gatyájában torzonborz üstökű férfi állt mozdulatlanul és mereven széttárt karral. Mintha óriási fújtatóból pernyét és kormot zúdítottak volna az arcomba. Egy asszony bugyborékoló torokhangon kiáltozott, és öklével verte egy teljes egészében apró lángokban álló kunyhó zárt ajtaját. Egy másik ház négy sarkából egy-egy füstoszlop gomolygott méltóságteljes lassúsággal felfelé, a tető közepén pedig a kémény szikrát okádott. Körös-körülöttem szinte a sakktábla szabályosságával váltogatták egymást sötét és világos mezők, és futásuk közben hol elmerültek, hol újból megvilágosodtak bennük az emberek. A távolban egy kút parázsló gémjének koloncos fele olyan hirtelen esett le, mintha láthatatlan balta egyetlen csapása érte volna, és nyomában milliárd picis fény ugrott a légből. Rettegésemben a számra borítottam tenyereim, úgy éreztem, hogy ha megmukkanok, minden elsüllyed a semmiben, és ugyanakkor egy színházi hang ezt mondta bennem: – Micsoda rendezés!

Nem is éreztem, de, mintegy a hangzavartól teljesen függetlenül, hallottam a katasztrófát okozó szél egyenletes, diadalmas zúgását. Néha felkapott egy lángoló szalmacsomót vagy mit, átrepítette a fejünk felett. Nagybátyám most hirtelen lefékezte sírva nyihogó lovainkat. Ahhoz a helyhez értünk, ahol Juli néni kis háza állt. Valóban csak állt, mert már alig volt belőle több, mint a füstös kéményfal, amelynek tövében egy kecske felhúzott automata játék gyanánt egy helyben bakugrándozott, Juli néni pedig a háza előtti virágoskertecskéje mentén húzódó árokba hanyatlott, és félig ülő helyzetben bámulta a zsaratnok halmazékát. Jenő nem hagyhatta ott a bakot, mert a lovak azonnal kitörtek volna, és egy erélyes parancsal engem küldött a nénikéért. Lekászálódtam, és hozzá futottam. Mintha meg sem lepődött volna, átöleltük egymást, majd megfordult, és meglátta a szekeret. Hang nélkül felkapaszkodott, és Jenő nem csekély mesterkedéssel megfordította a kocsit az ide-oda kábuló kis állatok között. Sosem tudtam, hogy kutya, macska, baromfi efféle hangokat tud létrehozni magában. Újból áthajtottunk a poklokra, és néhány perc múltán béke és nyugalom vett körül. Juli néni nek most indultak meg a könnyei. Könyörögni kezdett, hogy forduljunk vissza, de Jenő elhallgattatta. – Ne törődj most semmivel, majd én visszajövök. Földváríg mindhárman némák maradtunk.

Számomra ez a behajítás a csendbe és a mozdulatlan éjszakába volt a legmaradan-

dóbb élmény. Miként lehet, hogy néhány száz méternyire minden inog, robban, szenved és elpusztul, itt meg csupán a fák ágai hajladoznak, por fúj, de a végtelen táj monumentálisan közömbös. Helyes ez így?

Azóta sokszor zavarodtam meg e megfejthetetlen ellentétben, és sokszor tettem fel magamban ezt a kérdést, amely a madocsai tűzvészkor született meg bennem.

Hadd mondjam el mindjárt Jenő élete végét. Jó tíz évvel később, a proletárdiktatúra bukása után darutollas tisztí különítmény szállta meg Földvárt. A direktórium néhány tagját sikerült kézre keríteniök. Őket azon nyomban lekasabolták, lelőtték. Egy fehér kesztyűs hóhér egy szegény parasztasszonynak elsőb bicskával kivágta a szemét. Jenőnek annyi köze volt a kommünhöz, hogy várta a végét, miként a „pógárok” általában. A diktatúra alatt fogadóját becsukták, illetve a szobákat hivatalos személyeknek utalták ki, ha érkeztek, és a direktórium ott tartotta az üléseit. Ezért letartóztatták, és bezárták a faskamrájába. Másnap reggel a katolikus pap – gyerekkora óta cimborája – magasra tartott kereszttel ment a különítmény főhadiszállására, hogy kiszabadítsa. A papot összeverték és kirúgták. Délre néptörvényszéket hívtak össze a fogadó udvarán. Ez volt akkor a banditák szokása országsherte. Megjelent a tisztek egy része. A községhől senki sem volt jelen. A fejüket sem merték kidugni az emberek. Az „ügyész” feltette a kérdést, hogy mi történjék a destruktív és nemzetrontó zsidóval. A jelzőknek az volt a jelentőségük, hogy a különítményben volt egy zsidó tiszt is (méghozzá monoklivál), aki iránti tapintatból meg kellett indokolni, hogy nem azért, mert zsidó, hanem hogy *milyen* zsidó. – Halál! – mennydörgött a „népítélet”. Azon nyomban ki is hozták a sufniból őt magát és egy ott heverő kötelet is. Hurkot dobtak a nyakába, és három pribék felhúzta. Ekkor a foszladozó kötél elszakadt Jenő súlya alatt. Már kinn is volt a kapun. Utánalóttak, de nem találták el. Nyomába eredtek, de egerutat nyert. Sikerült elérnie a kukoricást, ahol bottal üthették a nyomát.

Felbujdosott Pestre. Világa összeomlott. Más ember lett, szótlan, magányos. Megszerettem. A Köröndön vett ki kis földszintes lakást, mert a lépcsőjárás nehezeére esett. Sosem utazott le Földvára, ügyvéddel intéztette ottani dolgait. Sokszor meglátogattam, és a Liget felé sétáltunk, de láttam rajta, hogy az én személyemen kívül idegen és terhes neki minden. Két év múlva meghalt szívrohamban.

Egy másik apai nagybátyám is némileg hasonló véget ért. Liftgyáros volt, és a Rózsa (most Rózsa Ferenc) utcában lakott nagy lakásban apai nagyanyámmal. Utóbbival semmi kapcsolatomb sem tudott kialakulni. Fejkendő öregasszony volt, aki alighanem gyűlölte anyámat. Naphosszat a szobájában ült, és konokul őrizte szenilis gyűjtési mániájának leltárát, ronggyá vált konyharuhák, üres skatulyák és új korukban is hasznaltalan bazárárúk tömegét. Férje, tehát apai nagyapám, akinek munkakönyvét egyszer megleltem, vándor szabólegény volt Komáromból. Ez a nagymama begyökeresedett szegény volt, aki nem tudott beleszokni törekvő fiainak jólétébe.

Ernő nagybátyám is telezsúfolta lakását csodálatos tárgyakkal. Az ezerfiókos kínai szekrény, amely egy erre specializálódott morva bútorgyárból származhatott, hagyján. De az aranyozott és plüssel bevont óriási s ugyanakkor mesterien kényelmetlenné varázsolt baldachinos, „valódi perzsa” karosszéképtmény, amely sápadt szőnyeggel borított dobogón állt, már alkalmas volt rá, hogy egy ifjút forradalmárrá tegyen.

E szegény Ernő a proletárdiktatúra után lelkes látogatója lett az Erzsébetvárosi Körnek, ahol cilinderben és hasát átfogó óralánccal jelent meg. Ez nem volt politikai párt, de Rassay Károly, a pesti kispolgárság egy részét képviselő politikus uszályához tartozott. Rassay bátran szembeszállt a fehérterrorral. Egyik beszéde alatt, amelyet a Körben tartott, bomba robbant, amelyet az Ébredő Magyarok Egyesületének tagjai helyez-

tek el a teremben, ahol több halott maradt. Ernő bal lábát tőből tépte le a merénylet. Másnap fél percre beengedtek betegszobájába a Pajor-szanatóriumban (ma Vas utcai kórház). Miután megrendülten kiléptem onnan a folyosóra, amelyen könnyező családtagok és barátok álldogáltak, két bajuszos, kampós botos férfi félrevont az egyik ablakmélyedésbe. Nem volt vitás, hogy titkosrendőrök. Szemükkel majdnem átszúrtak, és arról faggattak, hogy mit mondott a beteg, nem szidta-e a kormányzó urat, nem tett-e politikai kijelentéseket. Én elborzadva bámultam vissza. A beteg nemcsak kijelentéseket nem tett, hanem a szemét sem nyitotta fel. Félrelöktek, és visszasiettek a betegszoba ajtaja elé. Később közelebből megismertem őket. Ernő pedig két napra rá vérmérgezésben meghalt. Temetésén sok cilindert és rendőrsapkát lehetett látni. Rendzavarás nem történt, írták az újságok.

Két nagybátyám halála azonban jó néhány évvel előrerepített a jövőbe. Egyelőre, a tízes évek első felében, a humanista gimnázium tárgyainak és fegyelmének malomkövei között őrlődtem. Néha úgy éreztem, hogy sötét kriptában töltöm délelőttjeimet, és az iskola kőlapokat fektet le a fejem felett, hogy soha többé ne tudjak előbújni onnan. Úgy megszoktam volt a felnőttek társaságát, hogy a korombéliek hajkurászása és csínyjei nem tudtak lekötni, tanáraimmal szemben pedig nem a tisztelet, hanem a sajnálat érzése töltött el, hogy miként tudják e félrekapott cipőjű s ritkult hajú családapák a meg nem értésnek azt a sorvasztó légkörét elviselni, amelyet kéttucatnyi kamasz ellenségessége áraszt feléjük. Mint a hegyes fűszálak és a gaz a kőlapok illesztékei közül, úgy tört ki belőlem a dac.

Jó tanuló voltam, de rossz magaviseletű. Egyszer a fekete táblára torzképet rajzoltam jószágos természetrajztanárunkról, akinek óriási uborkaorra és ősz bajusza volt, és aláírtam egy Ady-vers három sorát:

„Áldott csodáknak
Tükre a szemed,
Mert engem nézett.”

Majdnem kicsaptak, de anyám, akit levélben felkértek, hogy „fia érdekében” fáradjon az iskolába, ujsa köré csavarta a tantestületet, és „még az egyszer” megbocsátottak.

Ez idő tájt a Margitszigeti Nagyszállóban laktam anyámmal, aki Sinaiába utazott, hogy interjút csináljon Carmen Sylva román királynővel, számos érzelmes, magasztalt, de sebesen elfelejtett regény szerzőjével. Anyám, akinek akkor már neve volt mint nemzetközi újságírónőnek, előzőleg levélben előadta kérését, amelyet az uralkodónő kegyesen teljesített. Akkor még nem léteztek olyan protokoll-előírások, hogy a felteendő kérdéseket előre be kell nyújtani, és az interjú szövegét előbb kell látnia a nyilatkozónak, mint a szerkesztőségnek. Többé-kevésbé szabad társalgás folyt a bukaresi író-királyasszony és a budapesti úrihölgy között, amiből anyám annyit és úgy írt meg, amennyit és ahogyan jónak látta. Délkelet-Európában azonban állandóan érzékenységgel vibrált a politikai levegőben, amelynek gyökerei a szultán – „a beteg ember” – birodalmának változásaiból, Bosznia megszállásából, a különféle balkáni háborúkból és nem utolsósorban abból az állandó uszításból fakadtak, amelyet a magyar mágnások és a román bojárók egyforma heveséggel folytattak egymás ellen, s amelyet bombák robbanása, csendőrszuronyok és rendőrkarok csillogása kísért. Minthogy pedig a román királynő a magyar újságírónőnek adott interjújába néhány, egyébként teljesen jelentéktelen politikai közhelyet is belefecsegett, a világsajtó java része is átvette a szenzációs riportot, ha nem is másnap, hanem néhány nap elteltével, amikor Carmen Sylva

elküldte a maga dörgedelmes cáfolatát, hogy ő sehonnan senkivel semmit sem beszélt. Minthogy azonban a fogadásra vonatkozó írásos engedély még megvolt, utóbbi a magyar hírlapban a cáfolattal együtt megjelent fakszimilében, és a cikk tartalmának, valamint a román udvar cáfolatainak hitelességéről mindenki azt gondolhatta magában, ami jólesett. De az biztos marad, hogy egy ilyen kaland általában – legalábbis ebben az esetben, akkor – a méltánytalanul meghazudtolt újságírónak használ a legtöbbet.

Egy másik „szenzációs” interjú gróf Tisza Istvánnal történt, aki akkor a parlament elnöke volt. A parlament előtti Országház téren (ma Kossuth Lajos tér) állandóak voltak a rendőrbotrányok – Tisza rendőrökkel vezettette ki az ellenzéki képviselőket az épületből. Egy képviselő egyszer nyílt ülésen rálőtt Tiszára, de az sértetlen maradt, és tovább vezette az ülést. Balogh Vilma megtudta, hogy a félelmetes házelnök a hétvégét balatoni villájában fogja tölteni. Leutazott ő is, és benyitott a parkba, majd senkivel sem találkozáván felment a verandára, és kinyitotta a lakásba vezető szobaajtót. A szobában a pápaszemes, szakállas gróf, akit Ady így aposztrofált: *a geszti bitang*, újságot olvasott. – Maga kicsoda? – kérdezte. Anyám bemutatkozott, és elmondta, hogy mit óhajt. – De hát ki engedte be magát? – kérdezte Tisza felháborodottan. – Senki. De senki sem akadályozott meg. Egyetlen rendőr sincs a kertben. – Tisza hosszan, elképedve nézte a váratlan látogatót. Végül olyan nyilatkozatot adott, hogy az akkor legfontosabb kérdésekre is válaszolt. Egy idő múlva hirtelen maga elé kapta az újságját, és felkiabált: – Most már hagyjon békét, és menjen innen! A nyilatkozatot az egész sajtó átvette. Tisza nem cáfolt.

Míg anyám távol volt, apám vendége voltam. Nehezen vonszoltam az iskola és a házi feladatok súlyos kövekkel megrakott szekerét, és ideges féltékenységgel kuporgattam minden szabad percemet, hogy tovább olvashassam Gottfried Keller regényét, a *Zöld Henriket*, amelyről úgy éreztem, hogy mindent megmagyaráz a világról, amit addig nem sikerült megértenem, és döntő kihatással lesz sorsomra. Angolul is tanultam, és ráadásul meleg tavaszi idő járta, az év első füledt, vihar előtti napja volt. Minden összemomlással fenyegetett és megoldhatatlanul összekuszálódott körülöttem. A rám tört válság elvette étvágyamat, és figyelmetlenül turkáltam a finom falatok között, amelyeket a körüti vendéglőben, ahová apám vacsorázni vitt, elém raktak. Rakoncátlan lónak éreztem magam, amelynek szét kell harapnia az istrángját, és futni, futni, amíg az eszmélete bírja. Ehelyett lassú léptekkel haladtam apám oldalán a lakása felé.

Fogamat összeszorítva vártam, hogy a kapuhoz érve rövid programot fog elmondani, hogy még mi történjék alvás előtt. Ez szokása volt, de míg máskor csak unalmat vagy gúnyolódást keltett ezzel, ma azért sült el másként, mert most valóban szükségem lett volna tanácsra, útmutatásra, megnyugtatóra, programra. Ehhez azonban ismerni kellett volna feldúlt lelkivilágomat, koraérett éretlenségemből fakadó özönviharhangulatomat, de miként érthesse meg apa a fiát, méghozzá azt, akit elvettek tőle?

Pontosan a kapubejáratban valóban felhangzott: – Mielőtt nyugovóra térünk, hadd beszéljessünk el a főgimnáziumban viselt dolgairól.

Minden elveszett. Mintha minden szó a nyakamat tekerte volna. Nem akarok nyugovóra térni. Egyáltalában sosem szoktam nyugovóra térni, hanem lefeküdni. Elbeszélgetni sem! És a „viselt dolgaim” az enyéme és nem a tiéd! De a kegyelemdöfés a főgimnázium volt. Valóban úgy hívták az intézményt, és ez volt kiírva a bejárat felett. De ezt a szót a kopasz, félrecsavart fejű és orrhangon beszélő igazgatón kívül még soha senki nem ejtette ki. Hogyan lehet gimnázium helyett azt mondani, hogy főgimnázium! Máskor azonnal az tódult volna az agyamba, hogy algimnázium, de most

könnyek jöttek a szemembe. – Nem – kiáltottam fel –, nekem még tanulnom kell. (Ó, hol van a *Zöld Henrik*! És a szótáramat is a Szigeten felejtettem!) – Utána még tanulhatsz is, de ilyen elfoglaltság mellett jobban kellene táplálkoznod. – Túlérzékeny lelkem számára ez újabb késszúrás volt. Folyton hallottam, hogy – Sovány vagy! – és – Többet kellene enned! – amit szemrehányó bírálatnak éreztem arról az életmódról, amelyet „anyád és te folytattok”.

Már a lépcsőn jártunk. Lecövekeltem magam a korlát mellett. – Nem – kiáltottam el magam. – Még haza kell mennem. – Apám is idegesebb lehetett vendéglőbeli viselkedésem, oktalan sírásom és túl hangos szavaim miatt. Megfogta a karomat. – Egyelőre gyere. A többit odafenn. – Ebből valami fenyegetésszerű hangzott ki. – Neeem! – harsogtam, és kitéptem magam a kezéből. A ház visszhangzott a kiáltásomtól. Farkaszemet néztünk. Apám, aki ugyanúgy gyűlölte a botrányt, mint én, értetlenül meredt rám. Alighanem csecsemőkorom óta nem látott ilyennek. Valahol egy ajtó nyílt óvatosan. Egy előszobalámpa kigyúlt. Én pedig kaptam egy pofont.

Ha kemény, fájó pofon lett volna, talán hatással van. De alig volt több, mint egy legyintés. Inkább figyelmeztetés, hogy hol vagyunk, hogy rangsorok vannak és nemzedékek, társadalmi szokások, melyeket törvénné avattak. Felrobbantam: – Megütött! – éreztem magamban teljes pánikban. Szülői ütést addig nem kaptam soha. Mint aki elvesztette az eszét, rohantam le a lépcsőn, ki a kapun, a Sziget irányában.

Mire a Körútra jutottam, megindult a zápor. A járda kiürült. Most aztán futhattam. Percek alatt tönkreáztam. Néha elordítottam magam. Egy kocsis visszarántotta a lovait, és utánam csapott az ostorával. A sustorgó esővíz összekeveredett rajtam könnyeimmel és veritékemmel. Judit – a *Zöld Henrik*ből – olyan élesen, mintha mellettem rohant volna, eltorzult arccal sziszegte a fülemben: „...magamnak is penitenciát kell tennem...”, ami sehogy sem vágott ide, de folyvást ismétlődött a Margit hídig. Lábam repülve csapott bele a gyorsan képződő tócsákba, és az a néhány ember, aki maga is szaladt, elképedve meredt rám. Hirtelen eszembe jutott, hogy egyetlen fillér sincs nálam, pedig a hídfőnél hídpénzt és a Szigetnél szigeti belépődíjat kell fizetnem. Máskor a szegénytől föld alá bújtam volna ebben a helyzetben, most diadalmas ordítással vágtattam el a fedél alá húzódó jegyszedők előtt, oda is kiáltottam valami cifrát, és ha tudtam volna, tüzet fújtam volna rájuk ziháló tüdőmből. A Szigeten még járt a lóvonat, amely sínen siklott a sziget déli és északi csúcsa között. A személyzetet, valamint a sűrke és a pettyes lovat jól ismertem – Ilonka és Sári –, de a vászonlapoktól védett kocsira nem mertem pénz nélkül felszállni. Tovább rohantam, immár roskadozva, a vízszagú, lomb-suhogással teli, szélverte Margitszigeten. A hátsó bejáraton át lopakodtam a Nagyszálóba. Csak a fél fejemet dugtam be a portás kisajtáján, és a kulcsomat kértem tőle. Odaadta, és miután mosolyt erőltettem magamra, gyanakvó arca szintén mosolygósra fordult. Szerencsére a házban nem találkoztam senkivel. Percek alatt az ágyban voltam. Nemcsak hogy nem sírtam, hanem érthetetlen vidámság kerekedett bennem. A vihar hűvösséget hozott a szobámba, melynek ablakát kitérta. Valahogy úgy éreztem magam, mint aki félig-meddig felnőtt. Később mindég úgy neveztem magamban ezt a győzedelmes élményt: a futás éjszakája. Pedig nem volt éjszaka, csak este. A sötétséget a felhők, az eső és az én háborgó szívem borította rám.

1913-ban a Damjanich utcában laktunk, egy alacsony, kávébarnára mázolt házban, amely még a régi Pesten is vidékiesen hatott. A bolthajtásos bejáratot kétszárnyú tölgyfa kapu takarta el, amelyet nyilvánvalóan fogatok ki-be járására méreteztek, a lakók utólag beléje vágott kisajtón át közlekedtek. A tekintélyt árasztó, óriási, de diszkréten

cifrázott kapukulcs, melyet a barátságos házmester bácsi – nyugalomba vonult bodnár – állandóan fényesre pucolt, mindég benne volt a zárban, mintegy készen arra, hogy ki lehessen tární a kaput a magas uraság hintaja és hajdúi részére, vagy hogy bevonulhasson rajta egy egész ármádia. Helye lett volna, mert a repedezett aszfalittal borított tágas udvarnak nem volt hátsó fala, hanem a telek nagy, elhanyagolt kertbe ment át, amelyen most sokemeletes bérház emelkedik, de akkor a burjánzó füvektől körülvetten néhány vadcserezsnye- és almafa álldogált benne, egyetlen szál komor fenyő meredt az égnek, és a csiricsáré, lágy szárú burján közül meglepő módon dugta ki fejét a tárnics néhány azúrkék virága, mintegy maga is tartózkodó módon, csodálkozóan, hogy miként került ide. Ablakaink erre a kertre és a csendes udvarra néztek, amelynek közepén sosem használt kút szolgált talapzatul egy derekát sután csavargató kősellőnek, aki szemérmesen somolygott, mintegy szégyenkezve azon, hogy egyik kacsója és hajfürtje letört.

Egy reggel sikoltásra és kiáltásokra ébredtem. Távolból üveg csörömpölt, majd mintha lőttek volna. Percek alatt a kapun kívül voltam, de csak a fejem dugtam ki a bolthajlás alól. Az utca lazán tele volt emberekkel, főleg férfiakkal, de csak a következő ház túlsó sarkáig. Ott mintha zsinórt feszítettek volna ki keresztbe, s ezen a vonalon túl, egészen a következő keresztutcaig üres volt az úttest s a gyalogjáró egyaránt. A keresztutca magasságában pedig szakadozott rendőrlánc húzódtott az egyik oldaltól a másikig.

A rendőregyenruhához akkor nem ellenzős sapka, hanem fekete keménykalap tartozott, amelynek egyik oldalán árvalányhaj bokréta konyult. Az enyhe reggeli szél, amely végig-végig szaladt a negyvennyolcas szabadsághősről elnevezett utcán, megfodrozta a bokrétasort, úgyhogy a szemben álló front fejmagasságban nyugtalanul vibrált. De nem ez tette idegenné számomra a rendőröket, hanem – most fedeztem csak fel – hogy mindegyiknél puska van, amit még sosem láttam. És nem is a vállán hordja, hanem kézben tartja. Jobb hónuk alatt tartották az agyát, a csöve pedig előreirányult, rendetlenül, hol ferdén a kövezet felé, hol kihívóan szembenézett a tömeggel.

Nem tudtam, hogy mi játszódott le megelőzően, de ennek a képnek már története volt. Éreztem, hogy a hevültség már magasabb, mint egy jelenet kezdetén lehetséges. Mintha a tömeg, amely a Rottenbiller utca felől állandóan erősítést kapott, visszavonulóban lenne, de éppen most megállapodott. Feltűnő csend honolt. És ekkor végre megpillantottam, hogy az első sorban három eltorzult arcú férfi végtelen lassúsággal hátrálva egy tetemet visz. Kiléptem a kapu alól, és közelebb sündörögtem. Még sosem láttam halottat, de biztosan tudtam, hogy halott. Kevés habos nyál ült a szája szögletén. Nyitott, merev és kidülledt szeme az égre bámult, amelyen apró felhők osontak. Kabátja két szárnya a földet seperve feltárta gyűrött ingét, amelyen rozsdaveres folt terjeszkedett. És most tudatára ébredtem, hogy amit csendnek véltem, igazában állandó zümmögés, amely láthatatlan kárpitként lebeg a tömeg felett.

A látványtól és a kárpit zümmögésétől úgy összeszorult a torkom, hogy felkiáltottam, ha nem előztek volna meg. Tomboló zsvajjá növekvő ezerhangú felhördülés vezette le az elviselhetetlen feszültséget, és miközben az emberek utat nyitottak a hátrafelé lebegő tetemnek, amely, mintha késlekednék, fokozatosan eltűnt a szemem elől, a tömeg utánalendült a hangorkánnak, melyet előrebocsátott magából. Még láttam, amint a rendőrlánc gyorsan összefűz, a rendőrök vállukra vetik puskájukat, és futólépésben tünedeznek el a keresztutcában. Alig tudtam kikeveredni a tömegeből, amely diadalmaskodó felkiáltások közepette már valósággal rohant a Városliget távoli fái felé.

Domokos Mátyás

LEVÉL A GYÚJTÓFOGHÁZBA

Illyés Gyula levele Déry Tibornak

Kedves Tibor,

vasárnap szerettem volna kimenni, sajnálom, hogy nem lehetett. Most vasárnap okvetlenül kimegyek. Addig is szórakoztatásul szeretnék írni egy-két sort –, mert hír nemigen van. Ügyedben változatlanul folyik az utánjárás, van akadály, de van remény is. Egy-két nap múlva többet tudunk.

Szórakoztatásul, vigaszul csak azt írhatom, hogy itt kint sem töltenéd vidámabban az időt. Lóg az orrunk; barátaink közül szinte senki sem dolgozik. Magam olyan lelkiállapotban vagyok, hogy elsősorban azért szeretnék látni, hogy te vigasztalj meg egy kicsit. Önzésből megyek el hozzád, hiányzik a heti együtt-sóhajtozás.

Hogy a lélekkel komolyabb baj van, az abból látszik legjobban, hogy már verset sem olvasok szívesen. Az ifjak most adják ki pedig, szinte rohamszerűen, könyveiket. Radnótié már megjelent, most jön Vasé, Weöresé s másoké –; most vizsgálják ez a nemzedék. Alig hiszem, hogy nemzedéki szerepet be tudnak tölteni: nem okosítanak meg, nem derítenek fel, nem magyaráznak meg nagy dolgot. Jó költők, nyelvük már fel van vágva, de lelkük még nem. Kívánom nekik, meg nem is. Az irodalom hasznát látná, ők személyesen szenvednének. Talán a mi érthetetlen szenvedésünknek is ez lesz a magyarázata? Erre gondolj, efelé koncentrálj magad.

Georges mondta, hogy könyveket szeretnél. Azóta bizonyosan már megkaptál egy-kettőt. Gondoltam, hogy szerzek újabban megjelent műveket –, az ördög vigye, érdeklődésem e téren sem fog. A prózában is az volna a baj, ami a költészetben? Vagy mi várunk túlságosan sokat az irodalomtól? Akkor nekünk is kell e várakozásból valamit teljesítenünk.

Szeretettel öllelek,
Gyula

1938. dec. 14.

*

Ez a levél Déry Tibornak a Petőfi Irodalmi Múzeum kezelésében zárolt s nemrégiben részlegesen felszabadított hagyatékában őrződött meg. – Ismeretes, hogy Déry Tibor a Cserépfalvi Könyvkiadó megbízásából lefordította André Gide útirajzát, melyben a Szovjetunióban szerzett benyomásait örökítette meg, ahová a szovjet írószövetség meghívására látogatott el 1936. június 17-én, és augusztus 22-én tért haza Párisba. Könyvét a Gallimard Könyvkiadó jelentette meg 1936-ban; Déry Tibor fordítása 1937-ben látott napvilágot, a magyar nyelvű kiadást azonban három nappal a megjelenése után elkobozták, az ügyészség pedig eljárást kezdeményezett a fordító ellen „az állam és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló, sajtó útján elkövetett izgatás vétsége miatt”. Ezt a könyvet „a fasiszta Olaszországban antikommunista műként szabadon forgalmazták, Franciaországban szerzőjét a sztálinisták támadták” – emlékezett vissza három évtizeddel később ÍTÉLET NINCS című önéletrajzi regényében Déry Tibor –, „Magyarországon épp ellenkezőleg, fordítóját kommunista propagandáért elítélték”. Kéthavi fogházbüntetésre, ame-

lyet 1938. november 30-án kezdett meg a budapesti Gyűjtőfogházban, s 1939. január 31-én szabadult. (Egyébként Déry is megírta „fogságom naplójá”-t EMLÉKEK A GYŰJTŐFOGHÁZBÓL címmel. In: Déry Tibor: KÉT EMLÉK. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955, illetve: BOTLADOZÁS 1–2. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.)

Illyés Gyula, aki több levelet is írt a Gyűjtőben raboskodó Déry Tibornak (közülük egyet, 1938. december 20. táján keltezéssel teljes terjedelmében már korábban közölt Ungvári Tamás az ARCOK ÉS VALLOMÁSOK sorozatban 1973-ban megjelent DÉRY TIBOR-könyvében; egy másikat pedig, az 1938. december 6-i keltezésűt Botka Ferenc a Petőfi Irodalmi Múzeum „KÖLTŐ, FELELJ!” TANULMÁNYOK ILLYÉS GYULÁRÓL, 1993 című kiadványban). „Egyetlen íróhoz sem fűzött olyan régi s olyan nyílt hangú kapcsolat, mint hozzá – olvasható Illyés Gyulának A DÉRY DOSSZIÉ, VAGY AZ ÁLRUHÁS KÖLTŐ című visszaemlékezésében (Kortárs, 1974. október). – Még a húszas évek elején ismerkedtünk össze Párisban, közvetlenül az ő kiérkezése után. [Déry Tibor 1923-ban érkezett ki Párisba, ahol volt napszámos, bolti szolga, raktárnok, németnyelv-tanár, bélyegkereskedő, majd csődbe ment, maradék pénzét pedig eljátszotta Monte-Carlóban. – DM.] Nem a lakásán, ahogy ő emlékszik, hanem – az én emlékezetem szerint – valamelyik montparnasse-i kávéházban. Rögtön neki is ültünk, ami végett találkoznánk volt, azt hiszem, Bölöni (vagy Tihanyi) közvetítésével. Én készítettem el egyik hosszú versének – A NAGY TEHÉN-nek – francia nyersfordítását.” Kettejük barátsága halálig kitartott, kisebb-nagyobb nézeteltérések, viták ellenére, de ahogy Illyés írta, mindig „figyelemmel, teljes jóhiszeműséggel egymás iránt”. S éppen a harmincas évek második felében volt – lehetett – a legszorosabb a kapcsolat közöttük, hiszen jóformán naponta találkoztak egymással: „A Florenzben [egy Szabadság téri, azóta megszűnt kávéházban – DM.], ahol naponta egymás mellett dolgoztunk. Igen jó viszonyban voltunk. Alig volt elkészült írásunk, amit nem mutattunk meg egymásnak, azon melegében. A Florenz délelőttönként szinte puszta üres volt, délutáni és esti kártyások fészkeinek készült... Dél felé a terem egy messzibb asztalánál Sándor Kálmán terített papírt maga elé. Benyitott – mindig kicsattanó arccal, mindig csillogó szemmel, mindig lázas novellatervvel – Gelléri Andor Endre.” A DÉRY DOSSZIÉ-ban megemlítődik, hogy Déry 1924-től fogva jól ismerte Illyés akkoriban a Lehel úton élő édesanyját is; szinte naponként látta. A visszaemlékezés még azt a groteszk tény is rögzíti, hogy Karinthy Frigyes és Déry Tibor párbaja során Illyés volt az egyik párbajsegéd, s hogy közvetlenül a háború után, 1945-ben együtt látogattak el Illyés szülőföldjére, a pusztára, Rácegresre, ahol a jó légkörű látogatás végeztével Déry azért megjegyezte: – Nem gondoltam, hogy ilyen sivár! Sár bokáig, bűz, még itt a szőlőnél is.

Ez a levél jellemző dokumentuma annak, hogy a két háború közötti magyar irodalmi életet mennyire áthatotta a nemzedéki szemlélet, de legfőképpen annak, hogy a hivatalos Magyarországgal szemben álló, haladó szellemű magyar irodalmat bizonyos mértékig megosztó népi-urbánus ellentét ellenére is milyen magától értetődő szolidaritásérzés fűzte össze az írókat, költőket egymással.

Jegyzetek

„Ügyedben változatlanul folyik az utánjárás” – Illyés Gyula Bethlen Margit grófnőt és Hegedüs Lórántot igyekezett rávenni, hogy Herczeg Ferencsel együtt járjanak el Déry Tibor érdekében. Az 1938. december 20. táján keltezésű s az Ungvári Tamás könyvében közreadott levélben erre nyílt célzás olvasható.

„most vizsgáljuk ez a nemzedék” – az ún. „harmadik nemzedék” költőiről van szó. Radnóti Miklós kötete, a MEREDEK ÚT 1938-ban jelent meg; Vas Istváné, a MENEKÜLŐ MŰZSA ugyancsak 1938-

ban, Weöres Sándoré, A TEREMTÉS DICSERETE úgyszintén. Ez idő tájt megjelent további kötetek a harmadik nemzedékhez sorolt költőktől: Berczeli Anzelm Károly: JÚLIUS, 1938; Csorba Győző: MOZDULATLANSÁG, 1938; Dsida Jenő: ANGYALOK CITERÁJÁN, 1938; Forgács Antal: IDŐM TÖRVÉNYE SZERINT, 1938; Hajnal Anna: HIMNUSZOK ÉS ÉNEKEK, 1938; Kiss Tamás: RÉGI REGGELEK, 1938; Jankovich Ferenc: A VIHARHOZ, 1939; Jékely Zoltán: ÚJ ÉVEZRED FELÉ, 1939; Kálnoky László: AZ ÁRNYAK KERTJE, 1939; Szabédi László: ALKOTÓ SZEGÉNYSÉG, 1939; Takáts Gyula: MÁJUS, 1939.

„Georges mondta” – Déry Tibor öccse, György.

(A *Páris* helynév ortográfiáját, ellentétben az akadémiai helyesírási szabályzat előírásával, megtartottuk abban a formában, ahogy korábban általánosan használták, annál is inkább, mivel Illyés Gyula haláláig következetesen ezt az alakot használta, amit meg is indokolt, egyebek között azzal, hogy Ady, Petőfi, Batsányi verseiben így fordul elő, s „*az én szerény tollam – a nagyok nyomán – szintén Páriszt vet lankadatlanul papírra. Am nyomtatásban rendületlenül Páriszt olvasok a saját szövégemben is*”. Lásd: MÁS GOND HÍJÁN. In: Illyés Gyula: NAPLÓJEGYZETEK, 1961–1972. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.)

Schein Gábor

(SEMMIÉRT SEM KÁRPÓTLÁSUL)

Hatvan évvel ezelőtt mit mondhattam volna annak a kislánynak, aki túlméretezett biciklijén, ahogy a kép mutatja, éppen a malom felé tart, végigzötyögött a döngölt úton, a nemrég lerakott macskaköveken, közben talán megállt az órásműhely előtt, lement az egyik nagybácsihoz, hogy pénzt kérjen, vajon mit értett volna meg, ha miután csilingelve becsukódik az ajtó, és ő odalép a biciklihez, megszólítottam volna, hogy elmondjam neki, egy év múlva hogyan viszik el az apját, és miért nem lesz szabad a nevét évtizedekig kiejteni, miként fogynak el körülötte a nagybácsik, a nagynénik, és ő, aki életben marad, miért választja majd mindig a megdönthetetlenül biztosat, férjben, munkában, hogy hatvan év múltán igazi könnyekkel sírva tudjon olyasmin töprengeni, hogy „mi lett volna, ha”, és folyton bocsánatot akarjon kérni tőlem, aki későn, semmiért sem kárpótlásul megszülettem, és a fényképen annyit nézegettem azt a kislányt, aki előbb nővérem lett, aztán hosszú copfba kötött barna hajával, sosem változó húgom.

Sáry Gyula

A HOMÁLY DICSÉRETE

A két Nobel-díjas író foglalkozik műveiben a vaksággal. Saramago elképzeli, milyen indulatokat szabadít fel a látás elvesztése, Borges átéli a világtalanság szellemi horizontot a végtelenig kitágító hatását. Mindkét állapot „emberi, nagyon is emberi”. A vakság azonos szellemi közegbe, az emlékezet és fantázia közegébe emel minden jelenséget.

Könyvtárszobám ablakai keletre néznek. Kora reggel a nap friss sugarai először csak belopóznak a könyvekhez. Aztán a ragyogó fényár lángba borítja a szobát. Felragyognak a könyvek színes gerincei, ragyog a mélyfekete zongora, csak a sárgás elefántcsont billentyűk sora csillog fehéren. A könyvtár ilyenkor esztétikai látvány.

Ahol az ugrókötés domborulatai összeérnek, a súroló fény élesen elválasztja egymástól még az egyszínű köteteket is. Izzanak a sárga, narancs-, vörös színű védőborítók, elmélyül a nemes szürke gerinc, még elegánsabb lesz a kék. A fekete kötések az arannyal nyomott cím tündököl. Ebben az időpontban szinte lehetetlen olvasni. A fény elválaszt, a hibákat nyilvánvalóvá teszi, a gyatraságokat elének tárja, az ellentéteket kiélezi, a lappangó indulatokat felszínre hozza. A szellem ez esetben valahogy visszavonul önmagába, mert nem kedveli a reális, kisarkított élményt. Ilyenkor leveszem a szükséges kötetet, és átviszem a nyugati szobába. Ott olvasom.

Délben a nap ahogy elhagyja a zenitet, megszűnik a könyörtelen fény, a könyvtár lassan szellemdússá válik. Ilyenkor a nagy színekülönbségek megszűnnek, és előtérbe kerül a tartalom. A könyvek belülről kapnak fényt, ami az olvasólámpa bekapcsolásakor szellemi izgalomban csúcsonodik. Térdemen a felütött olvasnivaló, a fénykép csak az oldalakat világítja meg. A sorokat bebarangoló szellem hol itt, hol ott talál összefüggést előző olvasmányokkal, amit azonnal tisztázni lehet az illető kötet leemelésével. Ez a titkos kalandozások ideje. Ez éltette Borgest. A szellemi ember éjszaka él, túllépi testi korlátait, irracionális tetté válik a haladása is. Nincs előre és hátra, nincsenek nyomasztó kitérések, szabaddá válik a fantázia.

Aztán a délutáni nap a nyugati ablakon betekintve lassan látvánnyá alakítja a festményeket a másik szobában. A barna galeriton alól egymás után ragyognak ki a világos színek. Szent Ágota letépett ingvállá magához vonzza a szemet, mint ahogy Veronika kendője kiragyog a szenvedő, komor keresztvitelből. A gyolcskötő a halott Krisztuson, a párás Spányi-mocsárban a gólya hófehér tollai, a francia dáma habselyem ruhája tündökölni kezdenek. Aztán színbe borul a szoba, a szem néha megpihenve barangol az ismerős képeken.

Ezt a látványt veszítette el Borges, és vele korlátozottá vált testi élete is. De megnyerte a mindenséget, mert homályba vesző könyvtára a megvakulással elveszítette fizikai korlátait. A homály sejtelmesség, rejtély, titok, vonzó felfednivaló, a konkrét határok elmosódása. A jelenségek mérhető súlya, látható formája helyett a szellemi tartalmak lesznek a mérvadók. Már évekkal ezelőtt olvastam egy csodálatosan mély írását a könyvekről. Látása már alig volt, de a lelke érezte a könyvek jelenlétét, és talán valami rejtett úton-módon hozzáfért tartalmaikhoz is. A vakok szinte természetfeletti ér-

zékei tudottak. A kötetek tartalmából aztán kutató szelleme, mint a kolibri a virágból a nektárt, kiszívta az értékeket.

Jó helyre jutottak. Spongyaszerű emlékezete szinte korlátlanul tárta a már leülepedett, a még csak félig tisztázott avagy a csak sejtett, éppen ezért izgató igazságokat. Ezekből állította össze írásainak tartalmait, melyek szellemének vegykonyhájában összeálltak borgesi szöveggé. Ami még fontosabb, borgesi világegyetemmé.

Amiket csak sejtett, az új közegben, az érzékek által meg nem hamisítható lelki összefüggésekben, távoli asszociációk útjain összekapcsolódtak. Bárki, akinek csak lehetősége van, hogy elvonuljon könyvei közé, próbát tehet. Ahogy az alkony homálya vilanygyújtás előtt a könyveket lágy sfumatóban összefogja, fellazulnak a szellemi ellentétek. Nietzsche már nem acsarkodik az Istenre, Rahner kibékül Renannal, a Biblia megfér Kautskyval. Az ellentéteket lehetne folytatni, de nem kell, hiszen a kiegyezés bennünk játszódik le. Az alkony belső fényt gerjeszt az olvasóban, aztán a lámpagyújtás még inkább megbocsáthatóvá teszi a szerzők ellentéteit. A vaksötétben, a szellem belső mécsvilágánál megtörténik a nagy eggyéolvadás. Az elsötétülés folyamata Borges esetében visszavonhatatlanná vált. A látás sötétsége azonban a szellemében nem mécsvilágot, hanem a rejtett lelki zugokba bevilágító jupiterlámpákat gyújtott. Hihetetlenül távoli eseményekre, szinte összefüggéstelen jelenségekre, évezredes szövegek közti kapcsolatokra derít fényt a vak látnok.

Szeme világa elvesztését ez az újszerű belső látás teszi számára elviselhetővé. Ahogy írja, az emlékezet örömét ízlelgeti. De azt is megírja, hogy a vakok azok, akik látnak, mégsem látnak. Az új kötet, A HOMÁLY DICSÉRETE telítve van e belső látás által felszínre hozott összefüggésekkel. Néhányat megjegyeztem.

Egy emlékképet gyakran felidéz, egy tigris képét. Aztán mitológiai hősök, tengerek, mágikus tükrök, kabbalisztikus igazságok, legendákból eredő történetek, álmok, új összefüggésben szemlélt világtörténeti események, tragikus párhuzamok állnak össze egy magasabb igazság megvilágítására.

A borgesi világmindenség valószerűtlenül nagy. Még a legolvasottabb ember is eltéved ebben a szellemi tömkelegben. De ha emlékezetéből képes előcsalni az említett eseményt, az új borgesi összefüggés villámfényénél megrázó szellemi élmény lesz a jutalma. Pedig az igazság néha elviselhetetlen.

Arra is van példa a görög mitológiában, hogy az ember megvakítja magát, mert nem bírja elviselni a meglátott igazságot. De talán igazabb az, hogy az istenek a mindentudót, a látnokot megvakítják, mert kedvük ellen van, hogy elmondhatják az embereknek a jövőt. Teiresziasz szeme világát Pallasz Athéné azért vette el, mert egyszer meztelenül látta meg a szűz istennőt.

Borges vaksága eszerint isteni eredetű. Vagy meglátta az emberiség szomorú jövőjét, vagy belefeledkezett valami isteni szépségbe. Döntsük el.

Lajos Mariann

SZEMPILLÁD ROJTJA

Szempillád rojtja lebocsátva.
Szép lettél újra, nem okos
tudós, ideges, görnyedt hát,
keményre edzett szellem és test,
lettél göndörödő szempilla,
látó szemedre rábocsátott,
lettél szépséges, hosszupillás
tündérke, mint gyermekkorodban,
visszaszépültél, de ilyen
némán fekvő sohasem voltál,
ilyen tompa és indolens,
ilyen semmiért nem haragvó,
ilyen már semmiért se lelkes,
ilyen már semmit sem tevő,
ilyen csak sűrű, barna, göndör
pillát a szemre ráeresztett

Thomas Bernhard

AZ OLASZ

Töredék

Nádori Lídia fordítása

A vacsora után fel-alá járkáltam az olasszal a kerti lak előtt. Sokra vitte, mondta, a háború utáni Firenze és családjának kihalása, úgy ítéli meg, gazdaggá tette. Még a dél előtt folyamán tizennégy üzletet sorolt fel, amelyek a tulajdonában vannak, két gazdaság, két malom, egy konzervgyár, valamennyi Toszkánában, egy firenzei ház, egy kis birtok, „kunyó Silvaplane fölött, a magány óráira”. Mindabban, amit elmondott, egyre sűrűbben tért vissza az, hogy „Fiesole”. Ecsetelte, miközben a nyitott kerti lakból, amelyben apám kiterített testét, ahogy most észrevettem, nővéreim túl magasra ravatalozták, áradt a rettegett és alkalmasint halált hozó levegő, a körülményeit, az üzletről vallott nézeteit, míg én gondolatban még mindig Kientallal és Zimmerwalddal, valamint Karl Liebknecht hatásával voltam elfoglalva. Egyre a munkámra gondoltam, elsősorban a heidelbergi programra. Udvariasságból, hogy meg ne sértsem az olaszt, azt

mondtam, már régóta tervezek egy dél-olaszországi utazást. „Csatlakozni szeretnék egy közetkutatóhoz, aki ősszel megy Szicíliaba”, mondtam. Az olasz figyelmeztetett, nehogy túl korán utazzak Szicíliaba, „október vége előtt semmiképpen”. Caltanisetta lesz a kiindulópontunk, mondtam, barátom kutatásai a Caltanisetta és Enna közötti területre korlátozódnak. Az olasz javasolt egy kirándulást Agrigentóba („megspórolja vele Görögországot!”), Palermóba és Cefalùba. Attól félt, jöttem rá, hogy hirtelen felszólíthatom, menjünk be halott apámhoz a kerti lakba, vagy hogy megkérdezhetem, volt-e már bent, ahogy illik, halott apámnál, az „öreg nagyságosnál”; időközben valamennyi gyászoló vendég abszolválta a rettegett látogatást, csak az olasz nem. Egész nap figyeltem, ő tűnt a legérdekesebbnek, messze a legintelligensebbnek is az egész társaságból. Nem túl beszédes ember lévén érkezése óta folyton egyedül volt. Nővéreim, miután üdvözölték, nem törődtek vele. De nem is kívánta a társaságot.

Azonnal kihasználtam az alkalmat, hogy eltűnjek az olasszal a parkban, hogy kis időre megszabaduljak a ház feszült légkörétől, a sok embertől, nővéreim zaklatottságától, a gyászsokadalomtól; azt akarta, beszéljek házunk történetéről, mégpedig a szabadban, amit magam is kíváncsi lévén meg is tettem, az agyam persze nem fogott. Most tehát fel és alá járkáltunk, és megmutattam egy előre nem látható, hirtelen ötlettől vezérelve az olasznak, hogy a figyelmét eltereljem a halottról, akit jóformán nem is ismert, apámról, akinek temetésére őt küldte hozzánk a családja, a halom színházi jelmezt és hangszert, köpenyeket, zekéket, trombitákat, dobokat és fuvolákat a kerti lakhoz támaszkodó sufniiban. Izgalmukban a nővéreim, mielőtt apánkat felravatalozták a kerti lakban, kiürítették a kerti lakot, és a jelmezeket és a hangszereket, amelyek évtizedekig a kerti lakban heverték, egy kupacba dobálták a sufniiban. Úgy gondoltam, ezek a jelmezek és hangszerek, csupa értékes, ősrégi darab, érdekelhetik az olaszt. Közöltem vele, hogy számomra minden egyes darab különösen mély jelentőséggel bír, és különösen nagy értéket képvisel, „emlékek”, mondtam az olasz hanghordozásával. Nekem úgy tűnt, megnyilatkozásai alapján, abból, ahogyan különbözött a többiekétől, és a maga módján nagyon jó nevelést kapott, hogy érdekli a művészet. A jelmezek nagy részét még dédanyám és a nővérei varrták össze és díszítették föl, dédapám és a fivérei vásárolták össze, a legszebbek, amelyeket valaha láttam, a legszebbek, amelyeket valaha hallottam, pedig Európa több nagy színházának jelmeztárát ismerem. A sufniit a deszkák hézagain át a kerti lak két halotti gyertyája világította meg. Mondtam, hogy az olasz ne piszkolja össze magát, mert a sufni piszkos, mindenütt pókhálók, mindenütt por. Először megmutattam neki a gazdagok jelmezeit. Azután a szegények jelmezeit. Azután a fenségesek jelmezeit. Azután a nevetségesek jelmezeit. Egyiket a másik után húztam ki a szeme láttára a kupacból, és a fény felé tartottam őket. Az olasz tudni akarta, ki írta a színdarabot, amelyet a nővéreim gyerekei éppen aznap este „fél kilenc és fél tizenegy között, a kerti lakban és előtt” adtak volna elő, ha apánk nem halt volna meg az utolsó próba alatt, ha, amint már részletesen beszámoltam róla, a már ismert, rémes módon a szobájában föbe nem lőtte volna magát. „Tragédia”, mondta korábban az olasz. Vidám vagy tragikus színdarab volt, vagy egyszerre tragikus és vidám, föltétlenül tudni akarta. Azt válaszoltam, hogy fiatalabbik nővérem legidősebb, tizenhárom éves fia a színmű költője, én magam, mivel a játsszók kivételével mindenki számára meglepetésnek szánták, nem olvastam, „egyetlenegy sort sem”, mondtam, „még a címét sem tudom”. Igaz is, mondtam, amint visszaérünk a házba, elkérem a darabot, „hiszen már amúgy sem adják elő”, hogy még éjszaka elolvassam, alvásra úgysem gondolhatok, és talán el tudná vonni a figyelmemet az engem pillanatnyilag kízó íróskodástól is. Mivel ismerem annak a lényét, aki írta, „nagyon finom lélek”, mond-

tam, a színdarab biztosan tetszeni fog, és jólesően elgondolkodtat majd. Több mint száz éve, mondtam, minden évben valamelyik gyermek a családban, legtöbbször fiú, a kerti lakban, éspedig augusztus utolsó estéjén előadott színdarabot ír, meglepő, milyen jók mindig ezek a színdarabok, milyen jól vannak megírva, és milyen jól adják őket elő, idősebbik nővérem íróasztalfiókjában még majdnem három tucat található; a legrégebbek még a nagyszüleimtől valók, egyikre még emlékszem, olvastam, a címe *A karvaly*. Mivel ezeket a színdarabokat, miután alaposan betanulták őket, mindig csak egyszer mutathatták be a kerti lakban, valóságos kincsesbányák a színháztörténettel foglalkozó diákok és tudósok, minden magára valamit is adó színész számára. Nekem is kedvem volna, mondtam, egy dolgozat központi témájaként választani őket, talán ezzel a címmel: *Nyári játékaink*. Valamennyi színdarab, a komédiák és a tragédiák, valamint a daljátékok egyetlen nap, egyetlen éjszaka alatt íródtak, én magam is alkottam ilyet már tizenegy éves koromban, „a kerti lak sötétségében”, mondtam. Az ereinkben csordogáló olasz vér inspirálta a színházasdit, mondtam, és örültem, hogy ily módon az olasz személyében, aki eddig a pillanatig velem szemben is olykor bántóan zárkózott volt, barátságos, figyelmes, sőt beszédes partnerre találtam. Erre azt mondta, hogy otthon Firenzében az ő családja is minden évben színházat játszott, „kizárólag maszkban”, mondta, „és kizárólag télen”, és sohasem saját alkotást, hanem a komédia házában furcsamód csak angol és francia darabokat, „Shakespeare-t, Molière-t...”. Náluk a felnőttek is mindig részt vettek a játékokban. Hogy a kerti lak, kérdezte, csak a színház céljaira épült-e. „Színház és egyéb kedvtelések céljaira”, mondtam. A „kedvtelés” szót nem értette, én pedig megpróbáltam elmagyarázni, és azt hiszem, sikerrel. Meg kell mondanom, végig olyan jól beszélt németül, hogy ismeretségünk kezdetén zavarban is voltam. A legutóbbi felhőszakadás óta szüntelenül hangosan csobogó, az erdő szélén minduntalan medréből kicsapó pataktól éles levegő járta át a sufnit. Még messze nem mutattam meg az összes jelmezt az olasznak, mert úgy gondoltam, talán unatkozik velem az olasz, hiszen mi köze neki, akinek semmi keresnivalója itt, a firenzei olasznak, aki csak két napra jött apánk temetésére, a jelmezekhez, a hangszerekhez, mi köze mindehhez? Azt javasoltam, menjünk be a házba, odabent ha nagy is a zaj, de meleg van, talán inna valami meleg italt, „egy forró mustot?”, kérdeztem, amit, ahogy megállapítottam, az olasz nagy élvezettel ivott kora délután. De az olasz az összes jelmezt látni akarta. Mindegyikhez megadtam emlékezetből a hozzá tartozó szerepet, azt is, melyiket ki játszotta, játszhatta. Ezzel majdnem egy óra eltelt. Az új színdarab jelmezei nincsenek köztük, mondtam, ezek, lévén hogy nem készültek el, a fiatalabbik nővérem szobájában, mégpedig a szobája padlóján hevernek. A hangszerek is láthatólag tetszettek neki. Egyszer, mondta, az anyjával Padovában, ahová egyetemre járt, kiszaladt egy égő operaházból, és anyja a sokk következtében négy héttel később meghalt egy firenzei kórházban. Azóta nem lépte át színház küszöbét. De a mi kerti lakunkba bement. Hallgattunk, azután azt mondta: „Soha nem írunk egymásnak.” Szembeötlő volt, mennyire tűnődve mondta ezt, közben bántam, hogy egy szót sem tudok olaszul; apámnak igaza volt, amikor megállapította, nem beszélhetünk elég nyelvet. Síralmasnak találtam magam. És milyen jól beszélt az olasz németül! Hogy a sufniiban eltöltött idő, az én színházam a jelmezeivel és a hangszereivel nem zavarta vagy akár untatta-e; ez az egész, szabadkoztam, üdítően elvonta a figyelmemet a szerencsétlenség borzalmától, „egyáltalán, saját magamtól”, mondtam. „Legalább nekem is van”, mondtam, „ürügyem arra, hogy ne legyek a házban, ahol biztosan mindenütt keresnek; nem sejtik, hogy a parkban vagyok. Hiányolnak bennünket. Egy vendégtől”, mondtam, „nem tagadhatom meg, ha úgy kívánja, hogy körülnézzen.”

Az olasz abban a pillanatban, amikor az erdőbe értünk, megkérdezte, hogy ismerem-e az olasz irodalmat. Meghökkenett, hogy egy üzletember teszi fel ezt a kérdést, valójában azonban újra és újra megállapíthattam, hogy éppen az üzletemberek tesznek fel ilyen kérdéseket. Azt mondtam, nem. De még tizenhárom éves koromban, mondtam, olvastam Michelangelo szonettjeit és Petrarca költeményeit. Az újabb irodalomból senkit Pavese, Ungaretti és Lampedusa kivételével nem ismerek, leszámítva az olasz politikai írásokat, amelyeket kénytelen vagyok időnként elővenni a tanulmányaim miatt. A *Serrati* nevet említettem, de az olasz soha nem hallotta. *Campanella*val sem volt sikerem, a liberális *Mazzinira* és az opportunistá *Modiglianira* is csak rázta a fejét. Ekkor azt kérdezte, sokat és szívesen utazom-e. Igen, mondtam. Mennyi idős vagyok, „még diák?“, kérdezte. Azt mondtam, nem. A közölhetőség nyilvánvaló nehézségei miatt semmi többet nem tudtam elárulni magamról, a személyemre vonatkozó legáltalánosabb információkat sem. Azt mondta, mialatt egy lucfenyő ágát félrehajtotta az arca elé, és a mozdulat közben megállt, én pedig, nekem úgy tűnt, minden ok nélkül megfordultam, hogy nehezebbre esik a házban tartózkodókkal, a gyászoló vendégsereggel, „magukkal a háziakkal”, ahogy kifogástalanul kifejezte magát, beszédbe elegyedni, nagy részüknek („Csupa idegen!”), mondta, a nevét sem tudja, noha mindannyiukkal rokonságban áll, és rögtön megérkezése után mindannyiuknak bemutatják. Most úgy érzi, hozzám tartozik. Azt mondta, „aki az első barátságos szó szólja hozzánk, ahhoz tartozunk az idegen társaságban”. Én lennék ez az ember, „titokzatosan fiatal”. Habár mindvégig illetlenségnek tartottam megkérdezni a korát, most ő árulta el egyszerre, előttem ment, hogy negyvennyolc éves. Most fiatalabbnak láttam, mint délelőtt. Hogy „a szerencsétlenség közepette” ilyen „szabadon” mozog, a többiektől ennyire eltérően, tetszik neki. Rá is hatással van.

Ekkor a ház felől mindketten meghallottuk nővéreim izgatott vitáját, egyes szavak, sőt mondatok, bizonyára a kedvező légáramlat miatt, az erdőben is tisztán kivehetőek voltak. A konyhából hallatszott ki kettejük vitája, ahová valószínűleg valami újabb sürgős haszontalanság zavartalan megbeszélése végett húzódtak vissza. Az olaszt is mulattatta, hogy elkapjuk nővéreim összetűzését. Az egyre hangosabb párbeszéd közepontjában, amely, amint hallani véltem és ahogy az olasz is érezte, a nyitott ablaknál zajlott, bizonyára mert nővéreim úgy gondolták, hogy abban az időpontban és olyan hidegben senki nem tartózkodik a parkban, és különösen nem az erdőben, a visszavisszatérő „elöl” és „mögötte” szavak álltak. Felhívtam az olasz figyelmét arra, hogy a gyászmenetről van szó, és hogy ki ki mögött menjen. Egyikük még gyorsan a másik fejéhez vágta a „püspök” szót, aztán csend lett. Ekkor vettem észre, milyen rettenetes a hangjuk. A tisztásról rá lehetett látni a kerti lakra. Arra gondoltam, éppen ebben az időben játszanák a gyerekek a színdarabot. Ugyanennyi ember, igaz, csak a közvetlen környékről, más hangulatban, más ruhákban, mint most, kevesebb rokon, inkább szomszédok és barátok gyűltek volna össze a házban és a parkban, a kerti lak előtt. Elgondolkodtam a „nyárijáték-nézők” és a „nyári halottnézők” közötti különbségről, miközben már a tömegsíron álltam. Az olasznak sejtelve sem volt erről. Nem tudtam eldönteni, megmondjam-e neki, hogy ő és én két tucat földbe kapart hullán állunk. „Itt, ezen a tisztáson”, mondtam, az utolsó pillanatban erőt véve magamon, „gyerekkorunkban gyakran fogócskáztunk”, és elmagyaráztam neki a fogócskánkat. Szerinte a firenzei gyerekek ugyanígy fogócskáztak. Még a sötétben is ki tudtam venni a tömegsír körvonalait, a „világos foltot” a fűben. Több mint tíz éve, azt hiszem, nem voltam ezen a tisztáson, és most három napon belül már negyedszer; még az olasszal is. Azt mondtam, hogy gyorsan elfojtsam magamban a még nagyobb szörnyűséget: „Apám azt akar-

ta, hogy a kerti lakban ravatalozzák fel. Az ő apja is a kerti lakban ravataloztatta fel magát.” És aztán: „Gyakran úgy is nevezte, »vágóhídlak«.” Három napon belül negyedszer, gondoltam. És aztán mégis, mert fontosnak tartottam, több okból, hogy az olaszt is felvilágosítsam a tömegsírrol, tovább igyekeztem; a hídon át vezető kerülő út felé irányítottam. Az olasz megdöbbsent, amikor a hídra érve azt mondtam: „Van itt egy tömegsír, mégpedig a tisztáson, ahonnan éppen eljöttünk. A tisztáson két tucat lengyelt temettek el. Elkaptarták őket”, mondtam. Rövid mondatokban elbeszéltem, mint valamennyi elődjének, az olasznak az apámtól származó történetet, hogy a tisztáson két tucat lengyelt kapartak a földbe, „közönséges katonákat”, mondtam, „két tisztet”. Emlékszem még, mondtam, noha a háború végén csak tizenkét éves voltam, a lengyelekre, „a kerti lakban szálltak meg, a kerti lakban várták a háború végét, menedéket kerestek a kerti lakban”. Apám elbeszéléséből tudom, hogy két héttel a háború vége előtt az erdőből egy éjjel hirtelen előbukkanó németek lőtték le őket. A hullák két hétig feküdtek a kerti lakban, és „iszonyatos bűzt” árasztottak, a háziaknak tilos volt bemenni a kerti lakba. Apámat agyonlövésvel fenyegették a németek, a többieket is, akik a hullákat el akarták szállítani a kerti lakból, és el akarták temetni őket. „Kamaszok”, mondtam, „tizenöt, tizenhat évesek.” Ezt a történetet érkezésem óta már harmadszor meséltem el. „Saját szemével igazából csak apám látta a halottakat.” Az olasz a kerti lakra nézett, és azt mondta: „A »vágóhídlak«.” Azt mondtam, a gyilkosság napján a lengyelek üvöltése a kerti lakból a szobámig elhallatszott. Évekig hallottam a kerti lak közelében és éjszakánként a világon mindenütt ezt az üvöltést. Ezzel az üvöltéssel, amely automatikusan fölerősödött, amikor csak a kerti lak felé közelítettem, két évtizedig, a mai napig birkóztam. „Egész életemben”, mondtam, „azt hittem, soha nem szabadulok meg a falhoz állított lengyelek üvöltésétől.” Az olasz megfordult: „A meggyilkoltak között volt egy bizonyos Potocki”, mondtam. Az olasz hallgatagon fogadta az elbeszélést, közlésemet. Sokáig csak apám tudott, mondtam, a tömegsírrol, senki más; régóta értesítették az illetékes hatóságot, de a mai napig senki nem törődött a tömegsírral, a „lengyelsírral”, ahogy a nővéreim hívták. „Soha nem is megyünk a tisztásra”, mondtam, „különös, önnel elmentem a tisztásra. A freistadtival is. Azzal a magyarral.” „Borzalom”, mondta az olasz, és megkérdezte, illik-e ide ez a kifejezés. Azt mondtam, igen. „A lengyelek”, mondtam, „úgy sétáltak be a kerti lakba, mint egy csapdába.” Az olasz, ismét apámra célozva, azt mondta: „Fejlvés”, és a kerti lakra nézett. „Baleset?” Újra az jutott eszembe: átlőtt koponyájú öngyilkos fekszik a kerti lakban? „Iszonyatosan szétroncsolt arc”, mondta az olasz. Hogy eltereljem a figyelmét, újra az olaszországi politikai viszonyokról érdeklődtem. „A politika”, mondta, „valójában csak annyiban érdekel, amennyiben használ az üzletnek; meglehet, megdöbbsentő az őszinteségem.” Ezzel elintézt egy, amint megállapítottam, számára kényelmenten témát. „Rómában”, mondta aforisztikusan, „soha nem a megfelelő emberek ülnek, egyetlen államban, fővárosban, parlamentben és kormányban, sehol sem a megfelelő emberek ülnek.” Ezekben a pillanatokban az angliai chartista mozgalomra gondoltam, azután Zimmerwaldra, mindezek szinte folyamatosan foglalkoztatnak, még ha gyakran erőszakkal fojtottam is el őket. Megint a Spartacus-szövetség és a tanácsrendszer, Rosa Luxemburg és Klara Zetkin járt az eszemben. Két órára mindent, ami már hónapok óta rettenetes fájdalmat okozott az agyamban, az egész munkámat elfelejtettem. Utána már csak egyszer zökkentem ki a gondolataimból, amikor az olasz, aki már meg is hívott magához Firenzébe, miután átkeltünk a hídon, azt mondta: „A sötétség, ami itt uralkodik...”, azután hallgatott. „Nincs rá”, mondta, „mód, hogy az ember elmeneküljön saját maga elől.” Hogy abban a pillanatban mire célzott, nem tudom, éppen a nyitott ablak előtt álltunk, pontosan a holttest előtt.

Thomas Hardy

FEKETERIGÓ A HOMÁLYBAN

A parkerdőnél meglepett
A fantomszürke Fagy;
Még bámulta a roncs Telet
Vörös szemmel a nap.
Mint széttört lantok, a pagony
Karcos volt és kusza,
S ha járt is lélek az uton,
Fázott és ment haza.

Gyászdalt jajongott a kimúlt
Század fölött a szél:
Teste a táj s az elborult
Menny a kriptafödél.
Nedv nem fakadt, rügy nem bomlott
A dermedt földtekén;
Aminek szíve-lelke volt,
Kihült, akárcsak én.

Ekkor megcsendült odafönn
A vihar rázta gally,
S felröppent a nagy-nagy öröm
Szárnyán egy kicsi dal.
Borzas tollú, apró, beteg,
Csupa-csont vén madár,
Rigó volt, kit megihletett
A növekvő homály.

Hallgattak a dombok, a fák,
S tudtam, nem mondható,
Mért jósol boldog éjszakát
E révült trillaszó,
De elhittem: így fedí föl
A rejtőző Okot,
Az áldott Reményt, amiről
Ő tud s én nem tudok.

1900. december 31.

Szabó Szilárd fordítása

FIGYELŐ

ÉLET ÉS IRODALOM

Heller Ágnes: *Kizökkent idő. Shakespeare, a történelemfilozófus I–II.*

Fordította Módos Magdolna

Osiris (Osiris–Gond, Horror Metaphysicae sorozat), 2000. 258+343 oldal, 1800 Ft

I

Heller Ágnestől annyi minden jelenik meg mostanában magyarul, hogy olvasó legyen a fenekén, aki győzi. Legutóbbi könyve, a *KIZÖKKENT IDŐ* című kétkötetes mű ráadásul olyan területre lép, amely szintén nem mondható terméketlennek. A Shakespeare-stúdiumok lassacskán az irodalomról való beszéd egyetlen biztosan és nem csak úgynevezett szakmai közönségnek eladható típusát jelentik – illendő hát, hogy a Shakespeare-ről szóló könyvek ne csak az irodalomtudomány mércéjével legyenek mérhetőek. A *KIZÖKKENT IDŐ* esetében is szükség van más mércék alkalmazására – annál is inkább, mert bizony könnyen előfordulhat, hogy a türelmetlen filosz a kiadványt már pár oldal elolvasása után messzire hajítja. Mit szólunk akkor, ha olyan könnyed hivatkozási formával találkozunk, mint mindjárt a legelső a könyvben: „*Csak egyetlen lehet E. M. W. Tillyard észrevételével (POLITICAL SHAKESPEARE), hogy Shakespeare említést sem tett kozmikus rendről.*” (I. 27.) Ami rögtön szembetűnik: az aposztrofált könyvben hol találkozunk ezzel a kijelentéssel? Mikor jelent meg? És hol? Annál inkább érdekelhetnék az idézett könyv adatai az olvasót, mert Tillyard legismertebb műve, az 1943-as *THE ELIZABETHAN WORLD PICTURE*, a fenti kijelentéssel ellentmondásban éppen Shakespeare és kortársai a kozmikus rendről alkotott elképzeléseit igyekszik rekonstruálni, és e világbép legismertebb megfogalmazásaként rögtön az elején a *TROIUS ÉS CRESSIDA*-ból idézi Ulysses beszédét, amely a kozmoszban uralkodó rendet ecseteli hosszan, hogy az ezzel harmonizáló emberi rend fontosságára

hívja fel a figyelmet.¹ Csodálkozásunk csak egy még kínosabb felfedezés eredményeképpen oszlik el: a századközép nagy hatású szerzőjének ugyanis nincs ilyen című könyve – létezik viszont egy *POLITICAL SHAKESPEARE* című tanulmánykötet, amelynek szerzői elsősorban épp Tillyard történet szemléletével, illetve világbép felfogásával vitáznak.² Nem sok haszna van az ilyen apparátusnak.

Az írás lendületében hivatkozhat az ember egyes meghittent ismert művek bizonyos mozzanataira emlékezetből is: de nem árt, ha aztán a végső fázisban ezeket az utalásokat valaki ellenőrzi és szükség esetén korrigálja. Épp ezért nem is egyedül a szerzőt akarom a trehányóságokért felelőssé tenni. Egy rendes könyvkiadó nem engedheti meg sem magának, sem szerzőjének, hogy olyanok maradjanak a szövegben, mint a *plusquam perfectum* „*be-fejezett jövő idő*”-nek becézése (I. 207.), vagy például az a kijelentés, hogy V. Henrik „*Henry Percyként, amikor még tékozló fiú, apja szegénye volt*” (I. 65.) – mert hát a IV. HENRIK első része nem utolsósorban épp Prince Hal (a későbbi V. Henrik) és Henry Percy szembenállásáról, küzdelméről és Henry Percy halálával végződő párviadaláról szól. Az egyértelmű elírásoktól a végiggondolatlan megállapítások felé továbblépve: hogy Prospero mennyiben megöregedett Hamlet, nem tudom, de annyi biztos, hogy A VIHAR végén éppen hogy nem „*emeli le*” „*nem létező álarcát*”, nem „*lép ki szerepéből*”, és egyáltalán nem azért kéri „*a néző megértését és megbocsátását*”, mert „*nem önmaga volt*”. (I. 96.) Akárhogy olvasom, Prospero epilógusa azért érdekes, mert szerepben maradván, Prosperóként kér tapsot. És nem is rejtőzik új név mögé sehol. (I. 119.) A hű Kent egyáltalán

¹ Tillyard: *THE ELIZABETHAN WORLD PICTURE*. Harmondsworth, Penguin Books, 1972. 17–18. Ulysses beszéde: *TROIUS ÉS CRESSIDA*, I. felvonás 3. szín.

² Jonathan Dollimore és Alan Sinfield (szerk.): *POLITICAL SHAKESPEARE. NEW ESSAYS IN CULTURAL MATERIALISM*. London and Manchester, Manchester University Press, 1985.

nem hal meg Learrel együtt (I. 245.), Macbeth nem áltatja magát élete utolsó pillanatáig a boszorkányok jóslatával (I. 250.): hisz utolsó párviadalába azzal veti magát, hogy „*Senki / Ne higgyen többé a bűvészs pokolnak: / Kéértelmű káprázattal vakít / S amit fiúinknek ígér, megszegi / Reményeinknek!*” Ha pedig abszolút idegeneket keresünk, „*Shakespeare minden színdarabját tekintve*” (I. 127.), biztos, hogy nem csak kettővel találkozunk. Shylock és Othello mellett ott van még (komplikáltabb eseteket, így például Calibant nem is számolva) legalább egy, Aaron, a mór a TITUS ANDRONICUS-ban, akinek ideáltipikus, manipulatív nihilizmusa elgondolkotató adalék Shakespeare idegenségképzéshez – és figyelmeztet Heller egy-egy reprezentatívnak tartott példából általánosító érvelésmódjának korlátaira.

Egy nagyszabású vállalkozás ismertetésének rögtön az elején igazságtalannak tűnhet ilyen apróságok számonkérése, és bizonyára az is. Ám pontosan azért nem tartom teljesen feleslegesnek felhánytorgatni őket, mert Heller új könyvére általában jellemző a lektori-szerkesztői munka, a kézirat gondozásának hiánya, méghezozó olyan mértékben, hogy az az olvasót ténylegesen eltántoríthatja attól, hogy pár oldalnál mélyebbre hatoljon benne. Egy ilyen első benyomás bármilyen munkának árt, ám Heller könyve esetében ez a hanyagság már-már több, mint bűn: hiba. A komolynak gondolt, szakértő publikumot ugyanis ez a megcsinátatlanság szemérmes hallgatásra készíti, és így elvágja a könyvet a kritikai diskurzusba való bekapcsolódástól: a művelt nagyközöniséget pedig, amely – ha létezik egyáltalán – biztos érdeklődne a legismertebb élő magyar gondolkodó Shakespeare-könyve iránt, egyszerűen elrettentí.

Heller könyvében azonban szerencsére kevés tere van a szakirodalmi hivatkozásoknak, hiszen érvelése, gondolatmenete nem filológusi-történelmi jellegű, nem a Shakespeare-értelmezések hagyományával való számvetés szolgáltatja kiindulópontjait. Olyan műről van szó, amely az úgynevezett művelt nagyközöniséget szándékszik és – a fentebb vázolt nehézségek ellenére – képes is megszólítani: nem népszerű vagy népszerűsítő munkáról, hanem a filozófiát és az irodalmat egyaránt az élet elengedhetetlen részének tekintő, tehát az ezekkel professzionálisan foglalkozók berkein kí-

vül is tárgyalandónak tartó könyvről. Ha hivatkozik, többnyire vagy aforisztikus bölcseségeket citál, amelyeknek ellenőrizhetősége, illetve eredeti kontextusa amúgy sem releváns kérdés, vagy a bölcsélet klasszikusainak (elsősorban Arisztotelész, Hegel, Kierkegaard, Lukács és Arendt) közismert, pontosabban ismertnek tekintett érveire, illetve gondolatkonstrukcióira utal. Nem a XVI–XVII. század gondolatvilágába igyekszik beilleszteni Shakespeare drámáit, hanem önálló, a modern (a modernitás kérdése korántsem mellesleg a könyv félig kimondott centruma is egyúttal) olvasó számára releváns gondolkodói teljesítményként értelmezi őket. Azaz egy bizonyos értelemben ahistorikus, dekontextualizált elemzést adja Shakespeare „történelemfilozófiájának”.

Olvasataira ugyanakkor sem az értelmező rekonstrukció távolságtartó, önkioltó nyelvhasználata, sem pedig egy gondolatrendszer kritikus számbavételének hangütése nem jellemző. Minduntalan Shakespeare „*bölcsességéről*” (II. 20.), modern gondolkodói felismeréseket megelőlegező, már-már profetikus előrelátásáról, kortól független érvényességű értékeiteléről, „*hibátlan történelmi érzékről*” (II. 220.) olvasunk, egy olyan drámaíróról, aki alakjai megalkotásával a Teremtés Istenét imitálja (II. 57.). Heller Shakespeare-interpretációja abba a nagy hagyományba illeszkedik, amely a XVII. századi drámaíró életművét egyfajta szekuláris Szentírásnak tekinti. Heller vállalkozása esetében a kultikus viszonyulás a szerzőhöz nem esetleges értelmezői attitűd, hanem a mű alapkérdésének következménye. Mert mit is vizsgál az, aki színművek „történelemfilozófiáját” vizsgálja?

Az utószóban Heller a műalkotások revelatív igazságáról beszél, arról, hogy az értelmező feladata e revelatív igazság feltárása, feltárulni engedése az interpretációban. Az igazság műbeli feltárulásának kitüntetett pillanata ugyanakkor a szereplők egzisztenciális meztelenségéé, ennek tapasztalata pedig – a BEVEZETÉS szerint – a hősök monológjaiban szólal meg. Ám a határhelyzetbe került és ekként a „*a belátás nagy pillanatának*” birtokába jutott szereplők megnyilatkozásai maguk is kontextusfüggők: a meztelenség tapasztalása a történelmi világban való létezés feltáruló tapasztalásával együtt jelentkezik. Shakespeare „történe-

lemfilozófiája” e két színpad, az egzisztenciális és a történelmi együttes működtetésén, illetve működésén alapul.

A kibontakozó történelemfilozófia a történelmi lét, vagy ami Heller számára ezzel ekvivalens: a modernitás létállapotának az individuum cselekvési és választási lehetőségeit vizsgáló, alapvetően etikai irányultságú filozófiája, Kierkegaard nyomába lépő életbölcselet. Nem a drámákból esetlegesen kibogozható, azokat hallgatólágoosan motiváló és a műelemzések eredményeként tételesen kifejezhető világ- vagy történelemszemlélet, mint Tillyard konstrukciójában, hanem végső soron a drámaolvasásnak az interpretációban beteljesedő előfeltevés-rendszere. Nem a reflexióval szembeállított tárgy, hanem a mű és olvasás érintkezés felülete – és mint ilyenről nemcsak eldönthetetlen, kié, Shakespeare-é vagy Helle-ré, de e könyv keretei között a kérdés nem is értelmezhető. Más keretek között esetleg igen: a könyv például olvasható úgy is, mint egy alapvetően etikai érdeklődésű bölcselet gondolatrendszerének Shakespeare-interpretációk formájában történő kifejtése. Heller maga azonban nem engedi meg ezt a lehetőséget: olvasatai alapvetően a Shakespeare drámáitól való történelmi el nem választottság feltételezéséből indulnak ki. Talán abból, amit Harold Bloomnak a Hellerét két évvel megelőző, Heller által többször említett könyve valahogy úgy fogalmaz meg: Shakespeare írta meg azt a világot, amelyben élünk. (Heller és Bloom értelmezői pozíciójának sokatmondó rokonságára még vissza kellene térnünk.) Heller könyve az interpretációk ama fajtájából való, ahol az értelmező egyrészt végiggondolja a darabok legkülönfélébb konzekvenciáit, morálisakat és politikaiakat egyaránt, majd minden csodálkozás nélkül konstatálja, ha egyáltalán szót veszteget rá, hogy mindezekkel ő maga voltaképp tökéletesen egyetért. (Míg vannak olyan olvasók, akiket esetleg épp az érdekelne: hogy lehet, hogy Shakespeare-rel mindenki mindenben egyetért, azok is, akik egymással semmiben sem?)

Eszméletörténeti rekonstrukció helyett tehát irodalmi interpretációt kapunk, mégpedig a könyv két felében kétféle elrendezésben. Az első kötet tematikus bontásban vezet végig a Shakespeare-oeuvre bizonyos kulcsmotívumaiban. Kiindulópontja természetesség és termé-

szetjog a hagyomány folytonosságát kizökkentő kérdésének felvázolása. Ezt követi a természet törvénye és a hagyomány „kettős köte-se”, a modernitás kezdetén felmerülő két vonatkoztatási rendszer feloldhatatlannak tűnő konfliktusának súlya alatt cselekvő egyén tárgyalása. Majd identitás és szerep egymásra vonatkozásának a „kettős kötés” kontextusában felmerülő, abból eredő kérdéseiről, így a szerepektől, rangtól, státustól, kötelekektől lecsupasztított személy egyediségének problémájáról, illetve a másik manipulációjának és tárgygyá tételének, illetve fel- és elismerésének témáiról olvasunk. A KIZÖKKENT AZ IDŐ alcímet viselő első kötet a modernitás kezdetén kizökkenő idő helyreállításának feladata, illetve a bűn, a jó és a rossz választása és az erények és vétkek által konstituált jellem összefüggéseinek tárgyalásával zárul. A Shakespeare-oeuvre kulcsmotívumairól még ilyen hevenyészett felsorolásban is világos: ezek voltaképp a Heller-oeuvre kulcsmotívumai is. Amit kapunk, az Heller gondolkodói életművének Shakespeare-illusztrációk segítségével történő összefoglalása, a modernitás antropológiájának és etikájának vázlata.

Az első kötet legjobb fejezete az abszolút idegenről szóló, nem utolsósorban azért, mert a A VELENCEI KALMÁR elemzése köré épül fel az egész. Ezt mintha kényszerűen egészítené ki a másik abszolút idegen, Othello esetének tárgyalása: miközben Shylock gazdag és izgalmas interpretációt kap, Othellóé csak hozzá való hasonlóságai miatt érdekes Heller számára – az OTHELLO kérdései mintha csak arra szolgálnának, hogy A VELENCEI KALMÁR elemzését az általában vett idegenségről szóló fejtegetésekké tágítsák. Az elkerülhetetlen felismerést, hogy sajátosságukban ezek a konstellációk összemérhetetlenek, Heller világos ellentétpárként vázolja: mint mondja, a végső különbség az, hogy „Shylock visszazuhan az alázatosság állapotába, Othello viszont magát itéli el. Az OTHELLO-t egyáltalán nem lehetne vígjátékként előadni”. (I. 145.) Biztos nem én vagyok az egyetlen olvasó, akinek számára itt kezdene érdekessé válni a dolog: miért van ez, miért így ábrázolja Shakespeare a velencei zsidó történetét, és miért nem így a mórét? Másfelől: Othello ítélete önmaga fölött valóban szöges ellentéte-e Shylock végső alázatának? Kéi is az a hang, amelyen Othello elítéli ma-

gát? „Írd meg ezt; / És írd hozzá, hogy *Aleppóban egyszer / Mikor egy ádáz turbános török / A várost szidta s egy velenceit / Űtött, torkon-ragadtam a körül- / Metélt kutyát s leszúrtam – így.* [Leszúrja magát.]” Magát ítéli el, de nem mint univerzális értelemben megbocsáthatatlan bűn elkövetőjét, hanem (a velencei szegregációs kultúra, sőt: biopolitika erkölcsének értelmében) mint egy idegent, aki egy velenceire keztem emelt.

Lehet-e valamit kezdeni ezzel a különbséggel azon túl, hogy konstatáljuk, különböző jellemekkel különböző dolgok történnek? Miféle idegenség Shakespeare drámája számára a zsidóé, és milyen a móré? Miért? Mit kezdünk azzal, hogy végtelen bölcsesség ide vagy oda, a Bárd mintha mégiscsak egy antiszemita sztereotípiarendszer beteljesülését tenné lehetővé komédiájában? Az *OTHELLÓ*-t alaposabban szemügyre véve az is feltűnik, hogy az egyik darab elemzéséből kinövő idegenségkép nem alkalmazható problémátlanul a másikra. Az abszolút idegenség Heller által vázolt képződménye, illetve tapasztalata ugyan valószínűleg mindkettőben tetten érhető, de ennek a kétféle velencei világban való sajátos működése olyan különbségeket mutat, amelyekkel nem lehet mit kezdeni e képződmény történeti esetlegességeken kívül álló fogalmával operálva. Heller nagyvonalú antropológiai és etikai konstrukciója a történeti, kulturális és társadalmi különbségeket a nyugati világban megjelenő modernitás egységéhez képest maximum felületi jelenségekként kezeli, sőt szóhoz jutni sem igazán hagyja. Erős, egyértelmű zárlatokig futó és sok szempontból konvencionális olvasatával minduntalan szembeszegezhető a szövegeknek épp e különbségekből fakadó többértelműsége, illetve nyitottsága, és végső soron az az alapvető kérdés, hogy mennyiben is kortársunk hát Shakespeare.

Ám a kérdés megfogalmazásáig épp Heller elemzésének olvasván jutunk: akárcsak Heller szerint a színdarabban, ahol Shakespeare tolla alatt a velencei zsidó alakja mintegy önálló életre kelt, túlnőve a neki rendelt kereteken, Heller elemzése is túlmutat a szándékolt konklúziókon. Ez a tény pedig már a könyv egészét jellemzi: azok a fejezetek, ahol (akár az előre látható, az adott műhöz képest transzcendens konklúzió ellenére) érvényesülni tudnak Heller műértelmezői kvalitásai, olvasói empátiá-

ja, ott magukkal ragadó, megvilágosító erejű részeket kapunk. Ezért jobb olvasmány összességében a második kötet: a drámaelemzések sora (a II. RICHÁRD, a VI. HENRIK három része és a III. RICHÁRD, illetve a CORIOLANUS, a JULIUS CAESAR és az ANTONIUS ÉS CLEOPATRA olvasatai) a szisztematikus résznél több teret enged az esszéíró Heller kibontakozásának, a szöveget a maga idegenségében megszólalni hagyó írásmódnak.

Hogy mely darabokat választja Heller elemzése tárgyául, az első látásra szinte természetesnek hat. A királydrámák közül néhányat és a három nagy római tragédiát: a Shakespeare képzelete számára hozzáférhető két nagy politikai modell ábrázolásait. Szokásosan a műveknek ez a két csoportja hivatott Shakespeare történeti-politikai vízióját reprezentálni – jóllehet nem biztos, hogy Heller gondolatmenete szempontjából feltétlenül szükséges ezekre a darabokra korlátozni az elemzést. Ugyanakkor érdemes meggondolnunk, mely darabok maradnak ki teljesen az első kötetben számos más darabot is a „történelemfilozófia” megszólaltatására alkalmasnak mutató könyvből. A *HAMLET* persze jelen van, és ott a *SZEGET SZEGEL* is, de ha végigfutjuk a második kötet végén az idézett darabok listáját (II. 343–[344.]), látjuk, szó sem esik például a *TROILUS* kétségbeejtő Trójájáról, a VIII. HENRIK propaganda-műsoráról vagy a *TITUS ANDRONICUS* groteszk és irodalmias antikvitásvíziójáról. Nem gondolnám persze, hogy egy ilyen könyvnek minden darabra sort kell kerítenie, de mindenképp jellemzők a hiányok. Heller Shakespeare-jéből hiányoznak azok a darabok, amelyek a történelem diszruptív változatait nyújtva kikezdi a karakterek integritására épülő, a III. RICHÁRD figuráját például egyszerűen radikális rossznak tekintő morális víziót. A könyv választásai által felrajzolt Shakespeare-kanon annak a XIX. században gyökerező Shakespeare-képnek felel meg, amely számára Hamlet megnyilatkozásai a drámaíró saját vélekedéseinek tekinthetők. (I. 220.)

II

Heller radikális filozófiája az évtizedek során számos változáson ment keresztül, így például elvesztette társadalmi és politikai értelem-

ben vett radikalizmusát, ugyanakkor bizonyos alapvető vonásaiban figyelemre méltóan változatlan maradt.³ Megkockáztatható, hogy a társadalmi radikalizmus ilyen leválaszthatósága az elméletről a helleri racionalisztikus utópizmus alapvető sajátosságára mutat rá. Heller radikalitásának alapját, illetve hátterét egy kulturális és teoretikus értelemben korántsem transzgresszív, sokkal inkább konzervatív attitűd képezi. Életművének alapvető kontinuitása és rendszerigénye egy olyan történeti pillanat iránti nosztalgia szülötte, vagy pontosabban: egy olyan történeti lehetőség viszszanyerésének és beteljesítésének kísérlete, amelyben a gondolkodói feladat az egész emberi világ orientatív igényű felmérése, vezérlő kalauz ahhoz, hogy e világban és e világgal kezdhesünk aztán valamit. Ezen a ponton fontolóra kell vennünk egyfelől a radikális rendszergondolkodás lehetőségéhez való ragaszkodás, másfelől az e gondolkodás számára egyáltalán kérdést, kihívást, feladatot jelentő kulturális produktumok spektruma között kitapintható összefüggést. Heller ízlése alapvetően a hosszú XIX. század, a modernitás és Európa egymással nagyjából-egészében megfeleltetett, mindenesetre kölcsönösen egymást feltételező világából származik, ennek művésze (Mozarttól és Goethétől mondjuk Conradig) határozza meg egyrészt produktumai-val, másrészt történeti mintáival és hagyományválasztásával (a klasszikus Athén és a reneszánsz Itália, illetve Shakespeare). Heller munkái alapvetően egy olyan klasszikus kánont előfeltételeznek – anélkül, hogy e kánon eredetére és hatáira rákérdeznének –, amely Lukács, Fűlep vagy épp Gadamer számára is *goes without saying*: durván az avantgarde előtti modernitás kánona ez, egy mára kifejezetten konzervatív, óvilági és magaskulturális választásrendszeré. Egy olyan elitista kultúráé, amely sötétben pillanataiban egészen rosszízű megjegyzésekre is sarkallhatja képviselőjét: „Amikor Ausztráliában eldicsekedtem veled, hogy egy házban lakunk *Blondie*-vel, mindenki tudta, kiről van szó. Tulajdonképpen egy közönséges kis paraszt-

csaj, csak szőkére van festve, és énekel.”⁴ Egy olyan kultúráé tehát, amelyet pontosan jellemez Fodor Géza, amikor a Heller-életrajzba írt esszéje végén az OTHELLO Velencéje által szimbolizált kultúráról beszél: „*Ez a kultúra több, mint ambivalens. Jelent rendet, biztonságot, kifinomult emberi viszonyokat, érzelmi kultúrkincset, de jelent érdekek vezérelte világot és ebből fakadó emberi érzékellenséget is, jelenti látszat és valóság viszonyának útvesztőjét is. De ellentmondásosságában is magasrendű és megvédendő érték.*”⁵

Heller univerzalizmusa és rendszerigénye, gondolkodói habitusának meghatározó elemei e kulturális kánon szerveződésének logikájából eredeztethetők. Félelmetesen egységes gondolkodói pályájának felszíni változásait is az motiválja tulajdonképpen, hogy mely pillanatban milyen politikát, milyen erőt vagy hatalmat tekint e kulturális örökség, illetve az általa képviselt, abban megmutatkozó, Heller által mindvégig afirmatív kezelt értékrend örökösének, megőrzése garanciájának – milyen hitet, mozgalmat, berendezkedést, pártot, forradalmat vagy akár (újabban) nemzetközi békefenntartó erőt.

Gondolkodói választásait motiváló kulturális konzervativizmusa végül műértelmezői eljárásait is meghatározza. E kulturális örökség integritásának megőrzésére tett igyekezete ugyanis évtizedek óta egy normatív, az értelmezés szabadságának világos határokat szabó, ezeket a határokat a mű éppígy-létéből levezető, esszencialistának nevezhető elképzeléssel társul. Egy 1965-ben keletkezett esszéjében írja: „*A mű létezik. Lehet erről és hőseiről eltérő véleményünk különböző vagy akár egyazon korokban, s*

³ Heller filozófusi célkitűzéseiről l. A FILOZÓFIA SZERELMESE – EURÓPA SZERELMESE című írást Vajda Mihály NEM AZ ÖRÖKKÉVALÓSÁGNAK című kötetében. (Osiris, 1996. 253–267.)

⁴ BICIKLIZÓ MAJOM, 336. Félreértés ne essék: annak ellenére, hogy magam *Blondie*-t kifejezetten sokra tartom, fenntartásaim nem Heller ízlését illetik, hanem az ítélet formáját. Gondoljunk csak el még egy pár ilyen „*tulajdonképpen – csak*” szerkezetet. Hirtelesen: Lukács, mint aki *tulajdonképpen* egy frusztrált kis bankárfiú, *csak* épp filozófál... Természetesen felmerülhet, mennyire védhető a gondolkodói mű és az önéletrajzi vallomás ilyen direkt összekapcsolása. Feltehetőleg kevésbé – a helyet én valamilyen mégis jellemzőnek tartom.

⁵ Fodor Géza: A MÓR VELENCÉJE. In: Kardos András, Radnóti Sándor és Vajda Mihály (szerk.): DIOTIMA. HELLER ÁGNES HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPIJÁRA. Gond–Osiris, 1999. 146.

mindezek a vélemények egyaránt igazak lehetnek. *De van az értelmezésnek határa, s ha ezt túllépjük, mindaz, amit mondunk: nem igaz.*⁶ Ami persze magában nehezen cáfolható állítás, ha lehet egyáltalán az értelmezés igaz vagy nem igaz voltáról kijelentéseket tenni, az mindenképp valamiféle határokat feltételez. Ám figyelemre méltó, hogy a megfogalmazás a mű történetiségét, a történeti kontextusban bekövetkező átalakulását mintha nem tartaná elképzelhetőnek. Az értelmezésnek a mű által felrajzolt határai történetfelettiek, maguk nem módosulnak idővel, azaz az interpretációtörténet világos keretek közé szorított játéktéren zajlik, és bár ezen belül gyakorlatilag tetszés szerinti fordulatokat vehet (vö. II. 60.: „*Erre egyetlen bizonyítékomból – már amennyiben egy interpretációt egyáltalán bizonyítani kell...*”), de a pályáról ki nem léphet. A műalkotás értelmének történelmenkívülisége jelenti a garanciát arra, hogy a modernitás Shakespeare-ben felfedezett értékrendszere univerzális érvényű, visszanyerhető, megőrizhető és újra meg újra felmutatható, azaz hogy a konzervativizmus nem pusztán nosztalgikus, hanem tisztán normakövető, egyedül logikus cselekvésmóddal lehessen.

Heller 1998-ban, egészen más kontextusban, Csurka István dolgozatairól szólva megismétli kijelentését az interpretáció határaitól. Arról beszél, hogy Csurkánál „[a] tények interpretációja olyan egyszemélyes, ami már megengedhetetlen. Ha én a HAMLET-et úgy interpretálom, hogy Hamlet csirkefogó, a mostohaapja pedig hős, akkor túlméltom a darab interpretálhatóságának határára. Sokféleképpen lehet a HAMLET-et interpretálni, ahogy énnekem kedves, és ahogy nem, de van egy határ.”⁷ Két szempontból érdekes ez a passzus: egyfelől azért, mert a jelen politikai világának interpretációs normáit és a műalkotás értelmezésének normáit felelteti meg egymásnak. Egyik esetben sem konszenzuális eredetű, történeti és potenciálisan változható normákról volna tehát szó, hanem valamiféle inherens igazságkritériumról.

Érdekes és Hellerre jellemző ugyanakkor az is, ahogy ebben a passzusban egy régi megállapítását hasznosítja újra. A Heller-olvasó egyik alapélménye az ismerős megállapítások, megfogalmazások, példák ismételt felbukka-

nása változó környezetben. A mostani könyv is számos olyan gondolatmenetet tartalmaz, amelyek ismerősek lehetnek például a RENESZÁNSZ EMBER vagy az ÉRTÉK ÉS TÖRTÉNELEM lapjairól. Ez a textuális hatás Heller írásmódjának egyik legfontosabb jellegzetességére mutat: Heller egyre kevésbé pusztán könyveket, egyre inkább egy összetett, műfajilag is poli-fon, ugyanakkor időben nem annyira átalakuló, mint kiteljesedő életműszöveget ír. Ezt a szöveget témák és vonatkoztatási pontok bonyolult hálózata fogja össze – ugyanakkor e hálózat érezhető jelenléte teszi Heller egyes könyveit mind nehezebb olvasmányokká azok számára, akik nem az életmű részleteiként, hanem egy-egy kérdésszövegről szóló önálló könyvként próbálják őket kezelni.⁸ Nem pusztán egy kiforrott gondolkodói nyelvezet és szemlélet velejárója ez, hanem – különösen az utóbbi években – egyre inkább egy olyan beszédmód is, amely mindjobban eltávolodik az írásban kifejtett értekező-diszkurzív nyelvhasználattól, és az előszavas fejtegetések logikájához közelít. Az elsősorban a tanításban formálódó, korábbi kurzusokból ismerős megfontolásokra támaszkodó gondolatmeneteket kisebb-festáv, a rövidebb argumentumok, ugyanakkor a részletek tekintetében is körültekintő írásos kifejtésnél nagyobbra törő lendület, merészebb általánosítások, szuggesztív, szentenciózus kijelentések jellemzik.

A Shakespeare-könyv is tudhatóan egy kurzusra épül. Ám ami élményszámba menő, nagy hatású egyetemi előadás, az nem biztos, hogy éppolyan kellemes olvasmány. A könyvet forgatva nemegyszer volt az az érzésem, mintha egy mű egyszer végigírt első változatát tartanám a kezemben: lendületes, helyenként nagy formátumú szöveget, amelyet még majd ráncba kell szedni, megszerkeszteni, üresjáratat és ismétléseit kiszórni, egyes kulcsfontosságú érveit és utalásait részletesebben kifejteni, hivatkozásait és általánosításait ellenőrizni stb.

⁸ John Burnheim kiegyensúlyozott, meglehetősen kritikus vázlata is az explicit hivatkozárendszer hiányában, illetve a területet meghatározó vitákban való explicit állásfoglalás elmaradásában látja a Heller-olvasás egyik legfőbb nehézségét. L. INTRODUCTION. In: John Burnheim (ed.): THE SOCIAL PHILOSOPHY OF AGNES HELLER. Rodopi, Amsterdam and Atlanta, GA, 1994. 9.

⁶ ÉRTÉK ÉS TÖRTÉNELEM. Magvető, 1968. 461.

⁷ BICIKLIZÓ MAJOM, 357–358.

Az oralitásban gyökerező kifejtésmód nem csak kompozíciós problémaként mutatkozik meg. Heller írásainak műfajai is a kvázi-oraitás felé mozdultak el az utóbbi években. Eti-kai trilógiájának utolsó kötete egy egyetemi előadás-sorozatból, egy dialógusból és egy levélváltásból épül fel – éles kontrasztot képezve a trilógia első két darabjával, két, többé-kevésbé klasszikus szerkezetű értekezéssel. A SZEMÉLYISÉGETIKA⁹ ugyanakkor nemcsak műfajilag, de tematikusan is jelez egy másik hangsúlyeltolódást, a személyesség, az esetleges emberi példa jelentőségének fokozódását az életművön belül. Nem váratlan fordulatról van persze szó, csak egy korábban is jelen lévő tendencia felerősödéséről, a rendszerépítésbe való betolulásáról, egy olyan mozzanatról, amely az e rendszeresség alapjául szolgáló univerzalizmust kezdi ki – vagy próbál számára alapot teremteni? Heller ma a politikailag (nem feltétlenül a pártválasztás értelmében) elkötelezett, a nyilvánosságot megszólító magyar értelmiségiek egyik legismertebbje, és esszéírása ezzel tűnik valamiképpen adekvát-nak, nem pedig rendszeres filozófiai munkásságával. Ha a SZEMÉLYISÉGETIKA fontos munka, akkor talán leginkább azért, mert valamiképpen összekapcsolja a két vonulatot. Ám ebben a könyvben, csakúgy, mint a KIZÖKKENT IDŐ-ben, a kapcsolat végső soron problematikus marad. A művek és az élet esetlegessége és sokfélesége ellenáll az egyetemesség igényének.

III

Első magyar monográfiusa szerint Heller filozófiája „arról szól, hogy miként válhat az egyedként adott ember individuummá, tudásával, önismeretével hogyan változtathatja meg életét, illetve hogy mi készítheti és kell hogy készítse erre”.¹⁰ Ez az érdeklődés nem meglepő módon egy olyan műelemzési stratégia irányába tereli ezt a könyvet – csakúgy, mint Heller műelemzéseit általában is –, amely középponti funkciójának a műalkotásban megjelenített személyiség vonásainak kitapogatását tartja. Heller Shakespeare-interpretációi elsősorban jellemrajzok, olyan

elemzések, amelyeknek olvasása során időnként akár meg is feledkezhetünk róla, hogy itt nem élő vagy valamikor élt emberek életéről, hanem drámai szerepekről van szó. Heller a MORÁLFILÓZÓFIA bevezetőjében szól emlékezetesen a személyes elemről a jó, a bölcs, az erényes emberről való gondolkodásban. „Egyszerűen nem lehet anélkül írni a jó személyről, hogy ne valamely adott jó személyre gondoljunk.”¹¹ Az emberi választásokról való gondolkodás során tényleges konkrét személyek példáját tartja szem előtt – ám ezek a személyes példák Heller szerint nyugodtan származhatnak irodalmi szövegekből is. Amikor egy ponton Parsifalt idézi példaként, egy lábjegyzetben megjegyzi, hogy „Wagner zenedramáinak valamennyi hőse és hősnője mitológiai mezbe öltözött egyszerű esetleges személy”.¹² Azaz felhasználhatók példaként a modern emberről való gondolkodáshoz, márpedig a modern emberről való gondolkodás végső soron arra irányul: milyenek és miként lehetségesek a jó, erényes emberek a modernitás kizökkent idejében? Hellernél tehát valóban: „A jellem télosza minden.” (I. 55.)

Kierkegaard ama feltevésével szemben, hogy az emberek sohasem választják a rosszat a rossz kedvéért, Heller Shakespeare-re hivatkozik, akinek emberismeretében, mint mondja, jobban bízunk, mint a dán bölcselőben.¹³ Shakespeare kifogyhatatlan tárháza azoknak a modelleknek, akiknek példáját szem előtt tartva Heller gondolkodik. Shakespeare drámai életművét Heller hallgatólagosan a modern emberiség reprezentatív mintájaként kezeli – ez teszi lehetővé számára, hogy egyes példák alapján általános kijelentéseket tegyen. Természetesen ahhoz, hogy biztosak lehessünk Shakespeare ilyen reprezentatív voltában, valóban teremtőként, az emberi teremtőjeként kell elképzelnünk – ahogy azt a magát büszkén bárdimádónak nevező Bloom is teszi.

Heller jellemrajzokból építkező Shakespeare-könyve egy nagy hagyomány összefoglalása. Azé a drámai jellemeket vizsgáló értelmezői hagyományé, amely a XVIII. század utolsó harmadában jött divatba William Richardson és Maurice Morgann esszéi nyomán, amelynek legismertebb példái talán Hazlitt

⁹ Osiris, 1999. Fordította Módos Magdolna.

¹⁰ Rózsa Erzsébet: HELLER ÁGNES, A FRONÉZIS FILOZÓFUSA. Osiris, 1997. 37.

¹¹ MORÁLFILÓZÓFIA. Cserépfalvi, 1996. Berényi Gábor fordítása. 12.

¹² I. m. 266.

¹³ I. m. 32.

Shakespeare drámai hőseiről szóló könyvében található, és amelynek sajátos módon a Hellerrel számtalan párhuzamot mutató, olvasók egész generációjának Shakespeare-élményét meghatározó Jan Kott esszéi és (sokkal direk- tebb módon) Harold Bloom Shakespeare- könyve is örökösei.¹⁴ Ez a kritikai hagyomány egy világosan körülhatárolható történeti pe- riódusban otthonos: a modernitás világában, abban a világban, amely Shakespeare-t kortár- sának érzi. A kérdésre, hogy e világ véget ért-e, illetve véget érhet-e, többféle válasz létezik. Heller válasza világos: „*Shakespeare a kortár- sunk, és mindig is az lesz.*” (I. 24.) Erről van szó.

Kiséry András

RÁBA GYÖRGY: REMÉNYEK ÉS CSALÓDÁSOK

Orpheusz, 2000. 140 oldal, á. n.

Akik folyamatosan szemmel követték a kilen- cvenes években Rába György költői pályájának alakulását, azok számára nem meglepetés, hogy az évtized végén novelláskötettel jelent- kezett: több irányból vezettek szálak e műfaji vállalkozáshoz. A KOPOGTATÁS A SZEMHATÁRON (1993) című kötet prózaverseit a kötetlen rit- mussal kapcsolatos előtanulmányok műhelye- ként is fölfoghatjuk. Természetszerűleg me- gnő bennük az elbeszélő s kisebb mértékben a leíró elemek aránya és szerepe, de az epikus jelleg többnyire jelképies, fantasztikus, álom- szerű közegeben érvényesül. A HAGYATÉK narrá- tora például egész életében örömszerző aján- dékot hordoz magával, előbb apját kísérve, majd egyedül, anélkül, hogy a lelakatolt ládi- kó tartalmát és címzettjét ismerné. A történet

és jelentése szétválaszthatatlan, akárcsak a mí- toszokban. A külső világban aligha találánék tárgyi referenciát, az évtized során megjelent verseskötetekben viszont meglehetősen követke- zetességgel tűnnek föl megtörtént esetek, át- élt, biográfikus emlékek lenyomatai a SKANZEN- TŐL a KÉPTÁR, VAKSÖTÉTEN-IG. Az epikus tárgy nemritkán fonódik össze epikus művek és hő- sök idézésével, esetleg dicséretével vagy lelep- lezésével (MESEDÉLUTÁN). A megvilágító erejű HÁZKUTATÁS az elbeszélő művek fantázia szülte világának és hőseinek mond köszönetet azért a szellemi fölényért, amelyet „*a szó mindenható erejébe vetett hit*” ad még a fegyveres erőszakkal szemben is. Versek, tanulmányok, nyilatkoza- tok tanúskodnak arról az intenzív élményről, amelyet ihlető prózaolvasmányai, többek kö- zött az EZEREGYÉJSZAKA és a magyar népmesék, Dickens, Jókai és az epikus Arany, Nagy Lajos és Mándy Iván szereztek Rábának.

Szerzői jegyzetében „*emlékei elhatalmasodá- sá*”-val magyarázza az epikus ösztön fölerősö- dését, hozzátéve, hogy „*hozott anyagból*” is dol- gozik. A REMÉNYEK ÉS CSALÓDÁSOK novelláinak nagy többsége önéletrajzi fogantatású, még ha szerepel is benne egy kutya nevében elbeszél- t történet, és előfordul, hogy az elbeszélő a cse- lekmény mellékszereplője. A megtörtént ese- mények „*a képzeletbe átszőtt tapasztalatokkal*” egészülnek ki, ami nem zárja ki, de nem is te- szi kötelezővé a szigorúan vett, dokumentatív életrajzi hitelességet. A bemutatott életmet- szetek laza kronológia szerint követik egymást a gyermekkortól a felnőtt- és időskorig, a szű- kebb közösségektől a tágabbakig. A váltakozó helyzetekben szereplő középponti alak azo- nosságát visszatérő motívumok, belső refré- nek valószínűsítik: az apa életre szóló tanácsai az ismétlés révén a morális személyiség elé ki- tűzött eszmény tartósságát bizonyítják; Mus- solini többszöri szóba kerülése alkalom egy szilárd politikai értékrend demonstrálására. Tájékozatlan külföldiek nyegle kíváncsiskodá- sát hallva a novellaciklus főszereplőjében köl- tői kérdésként fogalmazódik meg annak a hőstípusnak a definíciója, amelyhez önmagát is sorolja: „*Nők, emberek, akiknek az élet szótárból tanult nyelv! Csak az az önkényuralom bátor ellen- fele, aki fegyvert ragad! Aki évekre, évtizedekre le- merül, eltitolva tehetségét, messze néző vágyait, hogy a gonosz kisujját se ragadhassa meg, az kicso- da? Aki a bebörtönzött, hajdan mámoros hősök csa- ladjának viszi az ételmezt, gyerekeinek a játékot, és*

¹⁴ Jan Kott: KORTÁRSUNK, SHAKESPEARE. (Ford. Kerényi Grácia.) 1970. Harold Bloom: SHAKESPEARE. THE INVENTION OF THE HUMAN. New York, 1998. Kott angolul 1964-ben megjelent könyvéről (SHAKESPEARE OUR CONTEMPORARY) Heller 1965-ben terjedelmes kritikát is írt, ez olvasható az ÉRTÉK ÉS TÖRTÉNELEM 460–470. oldalain. Az esszé számos ponton megelő- legezi mind A RENESZÁNSZ EMBER, mind pedig a mos- tani munka egyes gondolatait.

már rég rajta is a bélyeg, akárha puskát fogott volna, aki beleöszül, belerokkan, de nem mondja ki az egyezményes szót, mely a nyertesekhez csatolná, annak mi a neve?"

Az EGY ELSŐ NAP című kötetnyitó novella egy szólás kritikájával kezdődik, az életében először iskolába készülődő gyermek leleplez egy nyelvi közhelyet. „Levegőnek nézik”, mondják a felnőttek, ha semminek, senkinek tekintenek valakit, pedig a levegő nem üres, fényes sávjában porszemek táncolnak, „*talán még ezen kívül is sok minden*”. Az életszerű kép nyomán támadt ráeszmélés nemcsak fejlődés-lélektani fordulatot jelez, hanem prózairói ars poeticát is előlegez, az alig észrevehető, másoktól semmibe vett dolgok megfigyelését és rögzítését. A „nagy nap” minden részlete jelentőssé, önmagán túlmutatóvá válik, egésze pedig beavatással, a „férfi” történetének kezdetévé. Az elemek a hozzáadás, a megtoldás művelete nyomán követik egymást, összegzésük nem a gyermekhős, hanem az elbeszélő és az olvasó tudatában történik meg. Az esztétikai hatások tapintatosan visszafogottak, a gyermek megmosolyogató cselekedeteit vagy hibás nyelvi megnyilatkozásait és értelmezéseit a mesélő finom humorral érzékelteti; az elbeszélés önjellemzésének is beillik a kis hős mértéktartásáról szóló közlés: „*Nem szeretett volna többet föl-tárni a benne rekedt nyugtalanságáról.*”

Érdekes példája annak a nem gyakori esetnek, amikor egy súlyos megrázkódtatás emléke egyszerre (vagy inkább egymás után) két különböző műfajban is kikényszeríti a kései földolgozást, a LIDÉRCNYOMÁS című verspróza és A PUSKA RÉSZEI című novella. A közös motívum legrövidebb összefoglalása (a versprózából): „*Fél évszázada fölálltam az iskolapadból, és megtagadtam a levante-újság előfizetését. [...] Aztán az iskolai véstörvényesék, és másnap virító zsarátnokként omlottak össze a lengyel városok.*” Az első változatban a szuggesztívan bemutatott szorongásos álomkód tudat alatti hátterét keresve bukkan rá az oknyomozó elme az egykori lázadás és következményei emlékére; a novella-variáció jelenetezi és részletezi az 1941. június második hetében az iskolában történeteket, majd temporális nézőpontot változtatva a háború végére, sőt még 1956-ra is későbből visszatekintve foglalja össze a terhes kaland zárófelvonását és az egykori gimnáziumi osztály világháborús veszteségeit, a krónikás agályos pontosságának, igazmondásának igé-

nyével. Az időnek ezt a lineáristól eltérő fel-fogását Rába másutt azzal indokolja, hogy „*a szálak bogozódnak, átszövik az időt*”. A folyamatosan előretartó, illetőleg a retrospekción belül is szaggatott időkezelés ellentéte szép szimmetrikus kompozíciót alkot, és az eltérő műfajválasztás mélyebb indokát is fölfedi: míg az álomban a „*lidércnyomás*” pillanatszerűsége eredeti hatásfokon élesíti újjá a hajdani érzést és indulatot, A PUSKA RÉSZEI hőse, bár nem felejt és nem bocsát meg, másfél évtized alatt le tud higgadni „*a nem hadviselő szándék*” nyugalmáig, s erkölcsi fölénybe kerül meghurcolóival szemben.

A novella tanári karában az olvasó neves irodalomtörténeti alakokra ismerhet rá: Ambrózy Pálra (Babits fogarasi tanártársára), az italianista Kardos Tiborra, a híres pedagógus és író Vajthó Lászlóra; máskor megváltoztatott nevek bizonyulnak rávezető célzatúaknak, kulcsregényszerűen utalván ismert személyekre, főleg irodalmárookra. Kiváltképp azokban az évtizedekben játszódó novellákban alkalmazza ezt a fogást Rába, amelyeknek árnyalatait, alkorszakait „*az erószak évei*”-nek és „*sivátag évek*”-nek nevezi. A kulcsfigurák szerepeltetése a szatirikus koncepció része. A fölismerhető modellek vonásait föl-villantó torzképek az egész korszak egyik meghatározó típusára sugároznak gúnyt, másfelől Rába Györgynek azt a képességét domborítják ki, hogy ha méltánytalanság éri, tud kíméletlen lenni és a műalkotásban elégtételt venni. Az ironikus című DALLÁS IDŐK-ben és társaiban egy munkahelynek és szervilis vezetőinek karikatúraszerű ábrázolása csak formája a lényegi tartalomnak, ami nem más, mint a korszak abszurditása, a semmissé nyilvánítás gesztusa: „*Ez nem lehet igaz!*” Az abszurd egyik összetevője a kiáltó aránytalanság a rutinszerűen megoldott és hamar felejtendő munkahelyi feladat (egy irodalomtörténeti dolgozat) és a körülötte támadt ügy bürokratikus fölnagyítása, politikai síkra terelése, súlyos büntetésbe torkolló lefolyása között; a másik a kívülről vezérelt bírálók többszörös elvtelen véleményváltoztatása, a magasztalás és a kárhözvétel végletei közötti kapkodása. Az eset szenvedő alanya személyiségétől való megfosztásként minősíti a történeteket: „*a legrosszabb, hogy pusztá tárgygyá váltam, akivel a szóbeszéd dobálódzik. Akiről bárki többet tud, mint önmaga*”. Más kérdés, hogy a novellában nem az abszurd az utolsó szó, hőse az em-

bert eltárgyasító gépezet szorításában sem mond le a szabadság és az integritás belső erőforrásairól.

Rába költészetében visszatérő motívum az „*érdék nélküli gonosz*” megszemélyesítése vagy metaforizálása (BOSZORKÁNY). E képzetkört motívumlánc szerkezetű novellává terebélyesíti A RONTÁS. A gyermekkori eredetű sejtelem szerint a naiv hitek elvesztése, a tévedésekre következő kijózanodás, az élet keserű leckéi, a szerelmi kudarcok, a megérdemelt vagy igazságtalan büntetések, sérelmek: mind az elvarázsolás, a megrontás bizonyítéka. „*A kárörvendő rejtett arcú ármány*” cselszövéseinek sorozata szimbolikus önéletrajzzá kerekedik; az életkorok ciklikus egymásutánját az elbeszélő hangnem modulációi is jelzik a mesei tónustól a számon kérő kritikai elemzésen át az öregező férfi érett, konstatáló beszédéig. A novella kompozíciója úgy viszonylik az egész kötetéhez, mint mikrokozmosz a makrokozmoszhoz, ezért talán tisztábban világlik ki belőle, mint a kisebb időegységeket felölelő elbeszélésekből, hogy Rába prózaepikájának mértékegysége a teljes emberi élet. „*Minden emberi élményben az a szép, hogy bennünk állandóan alakul*”; „*Az egész terv élő embert érintett, és egy öreg férfi öregkorában is eget, sőt földi létet kér*” – ilyen elvek vezérlik.

A „rontás”, az elvesztésre ítélt illúzió témáját variálja az IDEGEN AZ IDEGENEK KÖZT című, a terjedelmesebbek közé tartozó elbeszélés is. A kelet-európai, ráadásul magyar ember idegensége Nyugaton, a meglett férfi fiatalabb nők között, az intellektus kiszolgáltatottsága az érzelkek és érzelmek szövevényében: az elvarázsoltságnak itt ezek a főbb motívumai, távoli, de megnevezett intertextuális kapcsolatban Szerb Antal UTAS ÉS HOLDVILÁG-ával. A sorsnyomozásnak nincs határozott eredménye, az alkaton és a körülményeken kívül kifürkészhetetlen eredetű és hatású összetevői is vannak az emberi döntéseknek, az élet alakulásának. Egy képzőművészeti alkotásról szóló meditációban bukkan föl a következő értelmezési lehetőség: „*Mi a kép mondanivalója? Talán semmi sem tételes, talán ez a fényekkel és árnyékokkal átítatott természet nem más, mint a tenyésző élet véletlen játéka. A múlt föltárása az igazság fényre hozásának egyik formája.*”

Rába történetei a túlerővel szembekerülő, kiszolgáltatott, nemegyszer vesszőfutásra kényszerülő, de nem a magát megadó vagy legyőzött emberről szólnak. Hősei „*a szorongás felvo-*

násközeiben” kalandra áhítoznak, a fölfedezés örömeit keresik, ha másutt nem, az animális-vitalis élvezetek ajándékaiban. Világában nem hat becsmérlekként, hogy „*mi sem vagyunk különbek az állatoknál*”: védelmébe veszi az ösztönök jogát, igenli az érzelmi örömeiket. A tárgyá alázott ember történetébe, a DALIÁS IDŐK-be egy elbűvölő szenualizmussal festett kirándulás és vacsora életképét illeszti ellenpontul, a belső szabadság eszméjét csillantva föl a tapintható materián; a SZEREPCSERÉK pajzán kalandját felszabadító humorral beszéli el, s így avatja az erőszak világának ellenpólusává. Az érzelmi tapasztalás értéke elvontabb, esztétikai szférába vetítődik át az EGY KIRÁLY A SIVATAGBAN című novellában. Egy volt műgyűjtő baráti körben megfizethető áron adja el értékes képeit, hogy totószenvedélyének, „*szisztémái*”-nak élhessen. Vásárlóján, a történet elbeszélőjén viszont a képgyűjtés szenvedélye lesz úrrá, szigorú megtakarítások árán mesterművekhez is hozzájut. Így lesz a Julien Green-i mottó szellemében sivatagának királya: „*Emlékszel – tekint vissza erre a korszakra –, micsoda oázist, micsoda boldogságot jelentett nekünk a sivatag években az a néhány kép, melyet Zentaitól vettünk?*” A címadó metaforát stilisztikai szinten a műtárgyak elemzésének nyelvi gazdagsága, forma- és színviláguk üdítő földidézése igazolja.

Csak a látszat mutatja magányosnak e novellák társaságában az állat nézőpontjából előadott kutyatörténetet, a BOLDOG BÓDI-t. A kutya antropomorfizációja fantasztikus, az emberrel szemben szellemi fölénnybe kerülésének mozzanata szatirikus színezettel gazdagítja a társas kapcsolat állatlélektani beleérzéssel, hitelen aprólékossággal megalkotott rajzát. Két értékrend mérkőzik meg az ember és a kutya közös életében. „Akárki”, a gazda észjárására a természettudományos felkészültség, a fogalmiság, az elvont humanizmus üti rá a pecsétjét, Bódit az empátián és érzékelésen alapuló konkrét megismerés és kapcsolatteremtés jellemzi. „*Az embert, állatot könnyű szeretni általában, de az egyén önzetlen megbecsülése [...] az igazi humanizmus.*” Bódiiban addig halmozódnak a kedvezőtlen tapasztalatok, míg Akárkivel való viszonyukban gyökeres változás nem áll be: a kutya megbocsát az esendő embernek, s elhatározza, úgy fog vele bánni, mint nagylelkű, eszményi gazda. Természettel, ízléssel is tisztában kell lennünk annak, akit szeretünk. Szellemessége, nagyívű szerkezete, játékossá-

got bölcs didaxissal elegyítő humora emlékezetes művé, megjósolhatóan antológiadarabkába teszi Rába állatnovelláját.

Nem tudhatjuk, egyszeri kitérőnek vagy folytatódó út első szakaszának bizonyul-e Rába pályáján a novellák kötete; így is, úgy is új vonásokkal gazdagítja azt a portrét, amely eddig a költő, a műfordító, a tudós és esszéíró műhelyében formálódott. Része és folytatása, de meglepetésszerű kiegészítése is a beteljesedő életműnek, új adalék egy kor és egy lélek történetéhez, s mindenekelött saját világot és világképet reveláló eredeti olvasmány.

Csűrös Miklós

MAGASAN

Lackfi János: *Öt seb*
Belvárosi Könyvkiadó, 2000. 94 oldal, 680 Ft

Egy levélen elbillen

Vékony könyvecske, durva szürke csuhában. Tízezer méter magasságban, egy repülőgépen olvastam elmélkedésre, szemlélődésre biztató verseit, és a köztes gondolkodás csendjében kibámultam az ablakon – felülről láttam a napnyugtát. Ott voltam, ahová minden középkori szent vágyott: az égben, az ultramarin tágasság képtelen ragyogásában. Követelőn direkt volt az élmény, úgyhogy elfordultam az ablaktól: hozták a kávé. Ez végre fogható volt, meleg, hétköznapi. Megkavartam, és ámulva láttam, hogy nem tölcséresen örvénylik, hanem lassan, szíromszerűen áramlik körbe-körbe. Corioliserő. Nem is az ég végtelensége, hanem ez az alig észrevehető jelenség döbentett rá a magasságra. Egy pillanatra megéreztem a mindenséget körbefordító erőket: úgy borzolták végig a kávémat, akár a szél a fát:

„Egy ágon körbefordul
egy levélen elbillen
a mindenség
Azt az ágat keresd meg
azt a levelet keresd
a szélborzolta fán”

(SZENT PÁL APOSTOL LEGENDÁJA)

Lackfi János versei a hétköznapi csodálkozónak rá, úgy mutatják fel a közönséges tárgyakat – egy „barna-füstáranycsapat lapokkal borított” hagymát, a leves „zöldes lápvilágát”, a teáskanna „benső tüzét”, a páfránylevelek fogazatát, egy utca perspektíváját (ILLESZTÉKEK, 1998) –, mint egy megkomponált csendélet egybeillő részeit, a világban ható örök metszéspontját. Ez nem pusztán áhítat és még csak nem is igazságkeresés: csupán a létezés vállalása.

Mindenestül áthatja

„A szent: valami, ami léttel telített” – mondja Mircea Eliade *A SZENT ÉS A PROFÁN* című könyvében. „Mint tóba szórja belém / pazarolja magát a lét”, mondja Lackfi János *Szent Ferenc* hangján. Az *ÖT SEB* a léttel való telítettség könyve: hetvennyolc verse öt szent (Szent Pál, Remete Szent Antal, Szent Ágoston, Szent Ferenc és Szent Margit) legendáját dolgozza fel, de nem kívülről, a csodákat hangsúlyozó legendaírók szemszögéből, hanem belülről, a lélek szemlélődő csendjének pillanataiból. Az egyes szám első személy itt szinte alig jelent személyességet, hiszen a szent pontosan a személyiség kioltására vágyik: „Megpróbálok feladni / eltávolítani magam” (SZENT ÁGOSTON LEGENDÁJA). Világukban a tükör „tiltott tárgy”, arcuk „vonások nélküli” (SZENT MARGIT LEGENDÁJA). Versbeli portréikban csak egy-két utalásban tapogathatjuk ki a legendabeli szentek bőségesen dokumentált életét és cselekedeteit (Szent Pál üldöztetése, Szent Antal kísértései, Szent Ágoston viszonya az idővel, Szent Ferenc és az állatok, Szent Margit tőkeletes alázatossága). Nem a személyük autentikus, hanem a szemléletük: az, ahogy észreveszik a szentség megjelenését a világban, megérik, ahogy a tárgyak „közvetlen valósága természetfölötti valósággá alakul át” (Eliade):

„Miként a vaj a tűzön
állagát elveszíti
de mindenestül áthatja az ételt
eltölti telérből
kiolvadt erejével”

(REMETE SZENT ANTAL LEGENDÁJA)

Ennyi a vers; nincs is szükség a hasonlat második felének kibontására. Ez különbözteti meg a költészetet a parabolától. Ilyen a kötet verseinek többsége: felmutat, nem utasít, az

olvasóra bízva a gondolat kiteljesítését. Mintha elég lenne valamiről azt tudni: milyen – mert lényege maga a lét: „*az állat létező / szemlélete a lét / emberben / hasonlik meg csupán / élet és szemlélet*” (SZENT FERENC LEGENDÁJA). A lét-szemlélet modern kettősségének elismerése együtt él itt az egység tudatával: a szilánkok mögött bizonyosan ott az egész: „*Ezer szilánkból / naponta újra / összeáll ő a kancsó*” (SZENT ÁGOSTON LEGENDÁJA).

A buborékok olvasója

Szentekről lévén szó, a befogadó automatikusan Istennek nevezi magában ezt a mindent átható erőt, a részletekből összeálló lényegét. Csak a sokadik olvasásra jöhetünk rá, hogy az a szó: „Isten” egyáltalán nem szerepel a kötetben, de még szinonimái sem. Alig van nyoma az Istennel való párbeszédnek: mindössze egy-két versben találhatunk direkt megszólítást. A szentek imája a világról való elmélkedés; a világ jelenségei szimbolikus értelmet nyernek, a metafizikai valóság kivételései:

„*Üvegesedő
ujjaim a koratavaszi
vízben
ruhát öblögetnek
Pereg
a buborékok soha
véget nem érő olvasója*”

(SZENT MARGIT LEGENDÁJA)

Ez a szimbolikus gondolkodás jellegzetesen középkori jelenség, a szenteket pedig pontosan az tette szentté, hogy életük minden pillanatában észrevették a magasabb értelmet. Életük folyamatos úton levés: fájdalommal, meditációval és imával küzdik ki a Rilke-féle „*erősebb lét közelét*”. De van ezekben a versekben valami középkorias naivság, sőt életöröm is (kiváltképp Szent Ferenc és Szent Margit esetében): a pityangok „*csillagrendszere*”, a lombok „*hepehupás nagy függőkertjei*”, a „*fény-lakoma*”, az eső „*bocskorcsattogása*”, „*kövérr szemű kibomló*” fürtjei, tehát a jelenségek szépsége mintha földöntúli boldogsággal töltené el azt, aki megéli őket. Ennek ellenére sem a „boldogság”, sem pedig a „szépség” fogalma nem bukkan fel a versekben. Az eksztázis névtelen, a világnak nem a szépsége, hanem a létezése ragyog.

Egymásra hajtja ágait

Létezés, lét. Tér, idő. Ezek a fogalmak viszont sokszor feltűnnek a kötetben, jelezve, hogy azért nagyon is modern versekről van szó. Mintha a szimbólum tartalma nem is Isten lenne, hanem a modern fizika és filozófia kulcsfogalmai. De szimbolikus gondolkodnak-e valójában a versek? Annyit már sikerült megállapítani róluk, hogy nem allegóriák vagy parabolák, referenciájuk, jelentésük nem fejthető fel egyértelműen. A mindenkori szentekkel és különösen az egyébként sokban rokon misztikus költőkkel ellentétben, akiknek szimbolikus világnézete egyértelmű, Lackfi szentjei nem vagy csak alig fejtik fel a tárgyak szimbolikus megfeleltetéseinek rendszerét. Nézzünk például két hasonló témájú, de eltérő szerkezetű misztikus verset:

„*Milyen szép csillogás hullik alá a hóra,
Ha fénylő napsugár verődik vissza róla:
Így csillog lelked is, fehéren, mint a hó,
Ha jó a pirkadat, magasból csillogó*”

– írja Angelus Silesius (KERÚBI VÁNDOR, IV. könyv 16. vers, Kurdi Imre fordítása).

„*A mezőn két egyforma fa
egy fekete és egy fehér
egymásra hajtja ágait
egyik árnyék másik fény
egyikük a másik ruhája
de melyikük nem tudni már
ha kihúzzák a fát alóla
a hó törekeny szerkezete
tán önmagában is megáll*”

– írja Lackfi a SZENT FERENC LEGENDÁJÁ-ban. Misztikus vers ez is, de túlmutat az egyszerű megfeleltetésen. A vers törekeny szerkezete alól ki lehet húzni a misztikus fény-árnyék fogalom párt, de nem lehet kiemelni magát a tárgyat, a képet. A költő sem bízik meg az olvadákony fogalomban: „*a hó... tán önmagában is megáll*”. A behavazott fa tapinthatóan tárgyszerű képének mérhetetlenül nagy a teherbírása: megtartja a vers egész metafizikai auráját. A tárgy azonban nem választható le a fogalomról, hiszen „*egyikük a másik ruhája*”. A vers tehát ugyanúgy besorolható a misztikus, mint az objektív költészet hagyományába.

Objektív misztika

Egyáltalán: létezik ilyesmi? Lackfi Jánosnál igen. Huszadik századon edzett költői tudása már nem fogadja el az egyértelmű tartalmakat, költői alkata viszont állandóan a megvilágosodás pillanataira figyel; szent egyszerűsége áhítozik, és a világ különmemű tárgyaiban keresi a misztikus egész megnyilatkozását. Eddigi könyveiben általában rejtteni próbálta ezt a szándékot: a tárgyak természetének felmutatását nem vette körül a szentség glóriája, a jelenségeknek többnyire találó hasonlatokkal kellett beérniük – úgy is mondhatjuk, hogy világa töredezettség volt, az őket egybefogó erő érezhető, de kevésbé tapintható (vannak azért kivételek, mint például az előző kötetéből való tisztán misztikus A ZUHATAG ALATT). Eddig egy elfelejtett cselekményű regény homályosan sejtett sorstörténete volt az élet („*Mint mikor újraolvasol / egy elfelejtett cselekményű regényt / s a következő lépés / mindig ott motoszkál fejedben / de ritkán szakítja fel / a tudat burkait / úgy jársz át / életeden*”, MINT MIKOR), az ÖT SEB viszont tudja és vállalja a sors megváltástanát: „*valaki megrajzolta útjaimat*” (SZENT PÁL LEGENDÁJA). Ettől lesz ennyire időtlen és egységes a könyv.

A tárgyias költészet egyébként sem ellensége a misztikának – inkább laikus testvére, ahogy a szentnek a *vita contemplativa* világi művelője, a költő. A szent az istenségre vágyik, a költő... Mire is? „*Az objektív lírikus a névtelent, a kimondhatatlant célozza meg... Szükségük van a világra mint metaforára, mint jelbeszédre, a szavaknál igazabb nyelvre. ...A dolgokban »hír« van, nimen adest, sunt existentiae rerum: ez az objektív költő szent meggyőződése; hisz benne vagy tapasztalja, hogy a tárgyakban istenek laknak, akik jeleket küldenek neki, ismerten túli intelligencia jeleit*” – írja Nemes Nagy Ágnes. A világiasság jegyében azonban hozzáteszi még a credóhoz: „*Ez az ismerten túli intelligencia főképp ő maga. Mindaz, amit önmagából nem ismer.*”

A misztikus ezt így fogalmazná meg: „*A megismerőnek a megismertté kell válnia*” (Angelus Silesius). Remete Szent Antal önfeladása: „*mint rongyot összegyűrtem és / most messze hajítom magam*”. Lackfi János megpróbált túllépni önmaga megismerésén, hogy eljusson egy létnek avagy Istennek nevezett ismerten túli intelligenciához. Önarcképe homályosan ott van ugyan a szentek arca mögött, és nézését is látni a szemükben – de a szenteknek sem a nézésük a fontos: inkább az, amit néznek.

„*Jól látom, sebeid mennybe nyitott kapuk.
A lélek öt helyen átmehet általuk.*”

(Silesius: JÉZUS SEBEIRE, KERÜBI VÁNDOR, IV, 46.)

Az ÖT SEB tehát kaput nyit: ha tetszik, a misztikus mennybe – vagy ha ez sok, akkor az objektív költők névtelenjébe. Akit visszadöbent a repülőből látott lenyugvó nap mindent átható fényessége, az a megkavart kávé fogja észrevenni: az égben jár.

Szabó T. Anna

NAGY DUMÁS A TIBI...

Keresztury Tibor: *Reményfutam – keleti kilátások Magyar Narancs Könyvek, 2000. 176 oldal, 1190 Ft*

A könyvben szereplő tárcaszerű írások szerzője feltehetően komoly kihívás előtt állt, amikor 1996 egyik „*ködös, nyálkás szeptemberi napjának reggelén*” igent mondott, mégpedig Debrecenből, a budapesti *Magyar Narancs* hetilap – *egotrip* rovatának felkérésére. Nagy kérdés: miként lehet KELETI KILÁTÁSOK címen olyan „vidéki” publicisztikát írni, amely nem válik önmagát szemérmetlenül kellettő „vidékiekedéssé”, magyarán nem válik a jobbára fővárosi olvasóközönségnek szervírozott egzotikus narkotikumává, valamiféle szavakkal megidézett – egyébként szemmel tán sose látott – kelet-magyarországi látványtárrá, az országos szociális lelkiismeret számára elegánsan kirittentett kiállítási tablóvá... No de hátrább az agarakkal! Hiszen Keresztury Tibor alkalmi írásai végül kötetbe boronálódtak, ami talán azt is jelenti, hogy azok így együtt meggyőzően kivédik, sőt érvénytelenítik a fentebb pedzegetett vádakot.

„Aki nem csabai, annak szaros a segge lika!” – olvasható (ha nem is Keresztury könyvében, de annak nyelvileg megidézett világához híven) a történelmi közelmúltban Miskolchoz csatolt Hejőcsaba nevű település gyógyszerárának falán. A helyi sovinizmusról áruklódó üzenetet postázó trágár szellem – amely tehát nem csupán az országot, de a keleti blokkot is megosztja, éppúgy, ahogyan azt egy Diósgyőr–Debrecen focimeccsen is tapasztalhatjuk – látványosan szimbolizálja azt az öntudatos

hangütést és világlátást, amely talán ezen ország-rész majd' minden szülöttének sajátja. Kinek így, kinek úgy. Kereszturynak – a Miskolcon gyerekeskedő debreceni irodalmárnak – például egyfajta szépirodalomra kozmetikázott, ámde eredendően megzabolázhatatlan darabosság formájában; s erre példaként álljon máris egy hosszabb részlet A TAKNYA, A NYÁLA című darabból, amelyben ráadásul szerzőnk összesztilizáló-összebékítő nyelvi viselkedése a korfüggő politikai-mozgalmi zsargonok és a kortalan vulgáris nyelvi fordulatok üde elegyét nyújtja: „Amikor a halandó eltelik már lábtól hajig gyertyafénnyel, csengőszóval, kacsamellel, pilinkézó hóval, bejglivel és angyalkákkal, amikor már valósággal szétfeszíti a szeretet, akkor a Tankcsapda koncertet ad évről évre Debrecenben, hogy az ember ember legyen újra, leszálljon a földre, s taknya-nyála összefolyjon a realitás talaján. Jól időzött, hisz ilyenkorra nagyon megnő már a nyers, a durva iránti társadalmi igény, a polgár brutálisra, keményre és alpárra vágják, leküzdhetetlenül kíván a lány után végre valami mocskosat, s hajlandó nem keveset fizetni is azért, hogy helyette ebbe az egészbe kulturált körülmények között beleszarjanak.”

Szerzőnk legfőbb témája – saját magát leszámítva (vagy beleszámítva?) – a vidékiség, amelyre már az első darabban kínálkozik egy frappáns tanmese a protekcióért a fővárosba, azon belül a tekintélyes professzor rózsadombi villájának kőkerítéséhez zarándokló fiatal tanárról: „Ekkor a jeges réműlet a napokon át begyakorolt szöveg helyett e szavakat csalta a kisdoktor cserepes ajkaira, mielőtt végképp megfutott: Professzor úr, nézzen ide, én hátrányos helyzetű vagyok!” Ámde ami az egyik (fővárosi) oldalról nézve totális deficitnek tűnik, az a másik (vidéki) oldalon mégiscsak: maga az élet, az élhető közeg, valamiféle lefegyverző kelet-magyarországi eklektika, ahogyan az például a debreceni művelődési házban egyazon időben üzemelő kispályás focimeccs és tánciskola elbűvölő összhangzatából is kitűnik: „Zeneszó rontja tizenegyesnél a koncentráció határfokát, gőllöröm nyomja el a lány dallamítveket. Passzoljál már, bazd meg, Edgár, átfogjuk a kisleányok derekát.” Ugyanakkor, hogy mégse legyen érvényes töretlenül az ezredvégi debreceni klíma, szerzőnk időnként „felmegy” Pestre – részben hivatalos ürrüggyel, részben mentális igényből, részben egzisztenciális úzótsággal

ben, de hogy tulajdonképpen miért, azt ő sem tudja, s mi is csak sejtethetjük: „Megyek azért a dolgomra, ha már egyszer itt vagyok [...] Megyek, mintha nem lehetne mást csinálni, megyek, miként ha bárki is kíváncsi volna rám. Megyek a körúton, fent vagyok.” S ha esetenként taktikai hibából következően hajnalig, az első Debrecenbe tartó vonat indulásáig a pesti utcákon kell lófrálnia, hát készen áll a teljességgel komolyan nem vehető, mindazonáltal kellőképpen durva (csöppnyi rosszindulattal, azaz a szöveg-összefüggés ismeretében fogalmazva: kissé direktnek tűnő, azaz a kifinomult fővárosi füleknak megbotránkozottan egzotikusra stilizált) retorikus szólam: „Már elnézést kérek, de a faszom jöjjön Budapestre legközelebb.”

Érdemes tehát még egyszer hangsúlyoznunk, ráadásul most már egyértelműen szerzőnk stilizáltan darabos egójára gondolva: ami az egyik oldalról társadalmilag determinált, ugyanakkor kellőképpen egzotikus durvaságnak tűnik, az a másik oldalon olykor személyesen kidolgozott szelídséggé válik: „Nem nagy hely Debrecen, de egy szelete berendezhető. [...] Legyen egy ház rajta, benne egy nő, meg három kisgyerek. Legyenek ők megőrizhetőek, s szőljön most már erről Debrecen.” Keresztury „keleti kilátásai” valójában akkor kezdenek igazán érdekessé olvasmányossá válni, amikor az olykor karikatürisztikusan elrajzolt társadalmi-szociografikus helyzetjelentést személyes-vallomásos szólam övezi, sőt olykor egyenesen helyettesíti. Hiszen az egyes darabokat színező személyeségből szépen-lassan kikerekedik a naplószerű kötetegész önértelmező narratívája. Benne betegség, depresszió, magánéleti és világ-szemléleti kétely bőven kap szerepet (alaposan megspékelve humoros-anekdotikus betétekkel). A REMÉNYFUTAM egyfajta írásterápia, amelynek segítségével szerzőnk eltávolítja megfigyelői önmagát szereplői önmagától – egy ízben például önkéntelen és laza utalással a saját agyműtétét kommentáló Karinthy Frigyesre (de ugyanúgy gondolhatunk akár az önmaga testi leépülését kegyetlen következtességgel regisztráló Petri Györgyre vagy a saját betegségének egyfelől kiszolgáltatott, másfelől azon megfigyelve felülemelkedő Orbán Ottóra is): „Néztem azt a számszakilag hét zöld embert, ahogyan dolgozott, kaparászott szakszerűen a testben, aki én lehettem egykor, pakolták ki a cuccot, mindent, mi ebromlott, egykedvűen, negyvenöt

perce már.” A legszemélyesebbre vett én írásterápiájának egy látványos fénypontja például a SÁRKÁNYFOG, VETEMÉNY című beszámoló, amely a nyírbátori Szárnyas Sárkány Fesztivál közösségi élményét, sőt a közösség mint olyan tapasztalatát kínálja a családját rezignáltan odaütaztató beszélőnek és rajta keresztül az olvasónak: „Most csak ámuldoztam az alkonyatban: ennyi maganfajta jóra való szimpatikus embert adott alapterületen évek óta nem láttam már együtt, plusz egy tucat elfeledett régi ismerős. Nem, nem, megyünk már, köszönöm, nem iszok.” Noha a kötetzáró EZ LETT BELŐLE című darab sajátos összegzést nyújt az eredetileg hetilapba írt háromévnyi tárcasorozatról, a kötetegész mégsem ezért áll össze. Keresztury könyvében hiába keresnénk hagyományos értelemben vett fejlődésvonalat, katartikus lezárást vagy egybeállást. A REMÉNYFUTAM beszélője ugyanis nem a győzelemre, hanem a túlélésre játszik, pontosabban nem vállalkozik, nem vállalkozhat többre, mint a felvett hang kitartó hordozására, a hordozó személy önazonosságának nyelvi tartósítására, amire álljon itt illusztrációként két tárcanyitó mondat: „A péntek mintegy évtizede érdemileg az ebédnél veszi kezdetét. A telt-hely az a szórakozóhelynek csak nagyon részegen nevezhető sötét és teljesen néptelen egység, amelybe az eredeti profil szellemében a kádak visszahelyezése jó szándékkal korábban már sürgetve lett.” (Kiemelés – B. S.) „Elmondanám villámgyorsan, mi az élet, csak a mihez tartás végett, baráti alapon.” (Kiemelés – B. S.)

A bratývói szóhasználat és a fontoskodó mondatfűzés ízesíti Keresztury darabos nyelvi viselkedését. Mondhatni, ez adja stílusértékét. Kérdés azonban, vajon valóban stilizált szépirodalmi beszéddel van-e dolgunk vagy csupán az élőbeszédből beemelt nyelvi-szemléleti panelek laza fűzésével. No de Keresztury tárcabeszéde előszóban is stilizáltan hatna. Ahogyan azt szokták mondani: szerzőnk nagy dumás. S kötetében éppen ez a „nagy duma” lopakodik az élőbeszédből az írott nyelvbe. Mindeközben ráadásul az eleve erős mondatok még inkább megerősödnek, azaz rögzülnek s így szépirodalmiasulnak, például: „Egyszer, a teltházás Fradi-mecsek egyikén egy leszúrt ember mellett álltam.” (Kiemelés – B. S.) Vagy: „A test ellazul akkor, az értelem kihagy, s pénteken négykor súlyos tévedésből boldog a paraszt.” Külön örömet jelenthet az olvasónak, amikor szer-

zőnk stilizált élőbeszéde mások élőbeszédét idézi, pontosabban idézve stilizálja – teszem azt egy gyermekkori miskolci karácsony visszaidézése során: „...az Avasalja dolgos népe aznap sem pihent. Legfeljebb a hangütés volt más egy árnyalatnyit, olyan újszerűen meghitt, alkalomhoz illő, ünnepies: megkérnélek, testvér, nézzél két forintot, de ha több lesz, az se baj. Jó volna, ha volna, akad ott biztosan, cuccodat elvenni ne legyen kénytelen. A legjobban szaladni habfürdős szatyrokkal Karácsony estéjén lehet”.

Az élőbeszédnek, különösen a Kereszturyhoz hasonló nagy dumások élőbeszédének állandó kelléke az anekdotázás. Ám ezen a ponton érzésem szerint fontos különbséget tenni a köznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat között. Ami ugyanis az élőbeszédben folyamatosan lehenget, sőt elnémitja s így egyenesen kiszorítja a dialógusból a tulajdonképpeni beszélgetőtársat (aki jó esetben élvezetből és önszántából, rossz esetben viszont kényszerű tőrésből hallgat), az a szépirodalomban könnyen erőltetett és olcsó adomázgatásként hathat. Keresztury témaválasztásában és hanghordozásában végig ott kísért a kelet-magyarországi édeskés vadromantika veszélye. Amit szerzőnk a legtöbb esetben szerencsésen elkerül. Annál is inkább, mivel – ahogyan azt több ízben is tudomásunkra hozza – nem híve a bölölgő társalgásnak. A beszélgetés neki nem enyhét adó szórakozás, sokkal inkább kerüendő nyűg: „Ne haragudj, öreg, én már nem szeretek beszélgetni, amit te mondasz, nem érdekel. Nézzük inkább a vizet” – idézi egyetértőleg egyik „kiváló ismerősét” Keresztury, s idézem nem kevésbé egyetértőleg én is. Éppen ezért fájó, hogy szerzőnk miskolci gyermekkori élményeivel esetenként nem tud mást kezdeni, mint: kollokvialis egzotikumokként, jól időzített, hatásvadász poénokként eladni őket. Mely gesztus még előszóban is kétes sikerrel kecsegtetne, nemhogy még egy háttérteles, ráadásul a hangzatos MISKOLC-BLUES alcímet viselő tárcasorban. Az alábbihoz hasonló leírások nekem bizony már-már azt a jól ismert típust juttatják eszembe, aki rendre újra és újrameséli – ráadásul többnyire a barátnője társaságában – a szaftosnál szaftosabb katonatörténeteit: „[Babu Béla] közösségi lénynek nemigen volt mondható: a napra legfeljebb csak a budiig merészkedett, de megbánta azt is minden alkalommal, hisz nevezett hely permanens ütközetek

színhelye volt, lévén hogy az egyik kulcsa még '67-ben elveszett, a másikra meg voltak vagy húszan.” Kár, hogy szerzőnk gyermekkori élményeit ilyen olcsó – legalábbis a saját maga által felállított szépirodalmi mérce tekintetében olcsó – fogásokkal próbálja értékesíteni. Jó-jó, tudom, tárcákról van szó. No de azok együtt mégiscsak olyan narratív egészet nyújtanak, amelyből számomra fájdalmasan kirínak ezek a csupán anekdotikus-poénos darabok. Mint amilyen például – a Miskolc-füzéren túl – a RÉMÁLOM A VONATON című mulatságos (de csak mulatságos, semmi több) élménybeszámoló. Ám e néhány stiláris zárványtól eltekintve a publicisztikus tárcák többsége eladhatónak tűnik a szépirodalom mezején is.

„Nagy dumás a Tibi” – mondhatnánk szerzőnkéről, ha beszédbe elegyednénk vele, s mondhatjuk akkor is, amikor könyvét forgatjuk. Ráadásul Keresztury arra a bűvészműtávirányra is képes, hogy úgy fűzze a szót az írott nyelvben, miként ha élőszóban. Ámde csak „miként ha”. Jól tudja ugyanis, hogy a kettő – élőbeszéd és írott szó – bármennyire is egymásra utalt, mégsem mosható maradéktalanul egymásba. Hasonlóképpen a rögzös valóság és a fennkölt irodalom sem házasítható egyikönnyen. Továbbá a hároméves testi-lelki kínok egzisztenciális tapasztalata sem emelhető be egy az egyben az irodalom nyelvi tapasztalatába. Szükség van a ravasz csúsztatásra, a jótékony stilizálásra. S így talán túlélhető a dolog. Legalábbis van rá némi remény. Végső soron talán erről szól Keresztury RÉMÉNYFUTAM-a.

Bazsányi Sándor

ÓVATOS LETLÁR

*Forgách András: Gonosz siker
Magvető, 2000. 320 oldal, 1690 Ft*

Nem magántudós: nem uralják szellemi rigolyák, a szórszálhasogató, magakellető adathalmozás szenvedélye. Biztos, nagyvonalú tudása van, anélkül, hogy mindent számba vett, mindent elolvasott volna – mégis kísérti a részletes, a partikuláris nosztalgija. Nem lírikus,

szedett-vedett esszéíró inkognitóban: pontos, áttetsző szóképei, a térbelit, bensőségest és sorsszerűt egymásba játszó metaforák csak kontúrosabbá teszik esszéportréit. Mégis ingerlő olykor e metaforák gubanca-bukfence, a zsurnalizmusokkal hígított hosszú mondatok s a stílus egyéb nehézkes könnyedségei. S persze nem is próféta esszéíró, bár a prófétálás esztétikája és módszertana foglalkoztatja: Forgách András nem tartozik az apokaliptikus esszéisták hagyományához, nem fogalmi feltaláló, nem normaállító, bár a kinyilatkoztatásos hang sem idegen tőle. Klasszikus és alkalmi esztétikai szótárt alkalmaz, ha irodalomról, filmről, képzőművészetről beszél, mert leginkább a forma és a szerkezet „apró csodái” izgatják; és bevált metafizikai alapfogalmakkal, már-már sztereotípiákkal él, ha sorsképeletről, büntudatról, életszerepekről értekezik. Nem teoretizál. Sőt, előszeretettel görget finomabb közhelyeket életválságról, létderűről, társadalmi kizártságról, ha azok leírhatóbbá, érzékelhetőbbé, megérthetővé oldják a vizsgált műveket, életrajzokat. Forgách távol tartja magát az értelmezési-értekezési divaktóktól – mégis mindig aktuális és talányos, amint a sláger és a művészet határvidékeit járja be – a sláger azonban, tudjuk, veszélyes műfaj, óhatatlanul értelmezési babonákat vonz magához.

„*Mélyen filozofikus gondolkodása* [ti. Forgách Andrásé] *teszi lehetővé, hogy olykor mintegy átússzon a tanulmány területéről a szépprózáéba*” – mondja a fülszöveg; s e sikerületlen mondat (kínos önreflexió?) ha mára nem, arra alkalmas, hogy elárulja az esszégyűjtemény kulcsszavát: a GONOSZ SIKER minden belső feszültsége a *mintegy* felemás poétikájában és bölcséletében törekszik tompulni. A *mintegy*-bölcselet és -poétika igen körültekintő és aggályos, hangsúlyoz anélkül, hogy határozott súlypontokat vagy határköveket jelölne meg, sokszor csak hogy a hangját hallassa: ragaszkodik a kijelentő, mégis elővigyázatos *hang* sémájához, mozgékony, de a lavírozás kötetlen mozgékonyágával, érintőlegesen, tájékozódó, de soha nem letelepedő – egyszóval: hamisítatlan esszéfilozófia. Forgách Andrásnál mindez valóságos poétikai oldószerként hat, megszabva egyszersmind az esszéírói kíváncsiság és tárgykezelés természetét. Két esszé is olvashatunk Ottlik Gézáról, az egyiket egy lánymosolyról

(mondjuk), a másikat egy mellékszereplőről, a BUDA-béli Hilbert Kornélról és a bensőséges, baráti személyesség ottliki problémájáról, de sem Ottlikról, sem a mosolyról, sem pedig a hilbertkornélságról nem kapunk érdemi híreket, (be)avatatlanok maradunk (ám jó szemlélni a „személynek szóló szeretet” általános eszméjét és a tünékeny mosoly heroizmusát); aprólékos szerkezetvizsgálatot követhetünk Kardos G. György JUTALOMJÁTÉK-áról, Goethe VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK című regényéről, talán túlságosan is aprólékosat, anélkül, hogy kézzelfoghatóan tudomásunkra jutna, mi is az ominózus regényszerkezet, mely kivívta az elemző csodálatát; felvillannak egy Tarrantino-film vérekes jelenetei, szelíden mormol HAL, az ÚRODISZSZA gylkos számítógépe, látjuk Greenaway és Fassbinder testképeit, testhelyzeteit, festőket filmvásznon, de, néhány makacsul visszatérő tételmondattól eltekintve, nem teljesen világosak a fölvezetett filmesztétika alapvonalai. Ami önmagában korántsem hiba: az effajta mintegy-bölcselet megóv a kézzelfogható, a végérvényes tudás hübrisztől, összekeverve a biztosan tudott (?) és a doxa vegyületeit – e behatárolatlanság azonban éppoly erényük, mint esendőségük az írásoknak. Az egyfelől gazdagon asszociatív és tovább működő, magukat serényen tovább gondoló, értelmező, másfelől túlbonyolított és nehezen betájolható esszéterekben nem könnyű együttműködni az íróval. Kezdetben kíváncsian olvastam a GONOSZ SIKER-t, nyugtalanított intellektuális lírája és kihívóan érzelmet és precíz belátásai, Fassbindertől Kubrickig és Goetheig, ám legvégül elvesztettem türelmemet: az utolsó esszében, Tarr SÁTÁNTANGÓ-járól, Wedekind PANDÓRÁ-járól és Esterházyról, az okos, szellemes lavírozás és nagyívű tájékozódás a *kvázi* kritikátlan és lelkenedző uralmává (és unalmává) változik.

Az esszégyűjtemény részletekbe menő műelemzésekből, életrajzi elmékedésekből, életműszemlékből körvonalazódó arcképek sorozata, Garaczitól, Esterházytól, Nádas Pétertől az említett filmeseken át Goetheig, Tolsztojjig, Wedekindig, Proustig. Csupa iskolai klasszikus vagy divatos kortárs szerző, a figurák kiválasztásának jelentése van. Forgách András szigorúan a paradigmakutatók optikájával és metafizikai igényességével vizsgálja a művek, az életrajzok mélyszerkezetét, jelentéktelennek

tetsző részleteket emel ki a szüzséből, unalmas hétköznapi pillanatokat nagyít föl naplószemelvényekből, melyek egy csapásra megvilágíthatják az adott műalkotás és biográfia elhanyagolt értelmét. A kicsiny, a jelentéktelen, de egyetemes érvényű pátosza ez, amely Nádas ÉVKÖNYV-ének poétikai jegyeit egyetlen bizarr jelenet, a mályvaszín nadrágos férfi feltűnése kapcsán elemzi, és amely bátran hagyatkozik regények és élettörténetek mellékszereplőire, hogy *mintegy* kívülről, körbejárva, bejáratlan, tehát szabálytalan, elmozduló látványokat nyújtó perspektívából tekintsen jól ismert opusokra, alkotokra – mivel „nemcsak az eszmék, hanem a »napok« is érdekelnek, az apró tények, a félreértések, a titkok, az élet és a sors kimondhatatlan összefüggései” (108.), írja a magyar nyelvű Tolsztoj-napló bírálata kapcsán. A közege: a mintacsínálás, a paradigmaművészet, a prófétalástechnika – főként XX. század végi – laboratóriumai, a tárgy: ősképek, őstörténetek, őselmények példázatos esztétikai lenyomata irodalomban, filmben, festészetben: az ősképek feldolgozásai és feldolgozhatóságának problémái. Stanley Kubrick, Goethe műveiben, a filmre vitt festőművészeknél nem csupán az foglalkoztatja a szerzőt, hogy miként épül ki a művek nagyszerkezete, hanem hogy ez a szerkezet hogyan közvetíti alkotójuk életprogramját, sorstudatát és – legfőképpen – esztétikai önismeretét, önreflexióit. Azokra a művészekre esik tehát a választása, „*akik arra kíváncsiak művészetükön keresztül, hogy miként hat a példázat a világban [...] miként hasít magának a forma a semmiből teret az emberi szenvedélyen keresztül az emberi világban: hogy van-e mit utánozni*”. (185.) Ez az optika a VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK-ban Goethe általános életbölcseleti kinyilatkoztatásaira és az érzelmek ábrázolásának esztétikai példázataira ügyel, a művészek legnagyobb kötelességének a tanítást tekintve; Kubricknál, akár csak Tarrnál vagy Szász Jánosnál, az érzékelés történetének vizuális modellezésére, a behatolás-beavatás mitológiájának képi tanításaira, a filmnyelvi önreflexióra – végső soron arra, hogy kilesse a „mintaalkotó művész” alkotás-lélektani és -technikai fortélyait. Forgách minden erejével az alapokig, az elemiig szeretne leásni, minduntalan az őselmény tanulságait firtatva, eszményi célszemélyei ezért a nagy tanítók, az elit didaktái, az illusztráció illusztrátorai, mindahány egocent-

rikus zseni, törvényadók, életpéldák, gyógyíthatatlan érzelmi sérülésekkel, az önimádat és az elszigeteltség atlétaí, a Tolsztojok, Goethék, Kubrickok, akik kicsinyességeik ellenére – sőt azzal együtt – túl vannak minden emberin. Csakhogy az esszéista ebben a könyörtelen paradigmavadászatban felfedezi a drámai elemet is: „*Ha valakit az életből csak az érdekli, ami belőle ábrázolható és kisajtolható, az többnyire rombolni és pusztítani fog az életkapcsolataiban. A személyesen túlnőtt forma vért kíván, az intimitás föl-morzsolódik, az egyetemesség szétégeti az érzelmek finom hálózatait.*” (180–181.)

A GONOSZ SIKER esszéihősei a prófétai létidegenség és sorstudat formaművészeinek bizonyulnak, akik a gondolatok testi megjelenítése, a szellemi szimptomák akadálytalanul tanulmányozhatók, hiszen „*a világot megtanítva önmagukra*”, maguk is példázattá, sőt a legdoktrinerebb írásokban valóságos (ön)szemléltető eszközzé lényegülnek. S hogy a kiválasztott alkotógárda többnyire iskolai klaszszikusokból és kortárs slágerszerzőkből verbuválódik, jól érzékelteti: Forgách András a kipróbált, beigazolódott s mindenekelött: *siker-hatásos* művészet és a mai közérdekű(bb) területein véli fölfedezni mintaművészte forrásvidékeit. Óvatos mintegy-politika ez, a gyakran értékelésmentes – avagy fölértékelő –, értelmező kritícizmus alkalmankénti körültekintő gyöngédsége és elemző méltányossága mintegy alapos, ám vigyázó oldalpillantással méri föl tárgyait.

Forgách a sikerminták kutatásával maga is „*szélsőérték és tipikuság összeolvasztására tesz kísérletet*” (146.), s bár a tipológiák mindig gyanút ébresztenek bennem, ennek kapcsán (legalább) kétféle alapvető esszéírói magatartást, habitust azért elkülöníthetőnek gondolok (némi paradigmatiszta leegyszerűsítéssel).

Az egyik a harciasabb, kalandor archeológusé, a szellemi konkvizitádornak, fölfedezőnek és a szívós régésznek a keveréke, mint nálunk Péterfy Jenő, Babits, Halász vagy Németh László, akik a kultúrtörténet elhalványult-eltemetett rétegeit tárják föl, irodalmi-művészeti halottakat ásnak fölszínre, kedvenceik a nagy sikertelenek, leporolnak és feltámasztanak, megkérdőjeleznek és rehabilitálnak, a művelődéstörténet territóriumait akár a közízlés ellenében is bővívte.

A másik a nyugodtabb, kiegyensúlyozot-

tabb, az előzővel ellentétben nem valami sejtettet, de elkallódottat keres, hanem a meglévőt rendszerezi és leltározza, mint Szerb Antal, Kosztolányi és Cs. Szabó, gyakran az első típus ötleteit dolgozza ki, gondolja végig, tartja nyilván; ők a nyelvi elegánsak és a méltányos kritikusok, akik a centrum környékén otthonosak. E kétféle könyvtár-arisztokratizmus és elemzői lelkiállapot közül Forgách Andrásban inkább az utóbbi van túlsúlyban: életműportréival valójában a kortárs irodalom, filmművészet ügyét támogatja, érvényes (és nehezen érvényesíthető) életforma-paradigmákat és a közérdekű, tanulságokat szolgáltatató önreflexió alaphelyzeteit, formakészletét tárva föl.

Különösen az utóbbi delejezi esszéírói figyelmét. Azt is mondhatnánk, már-már mániákusan kutatja a sorstudat és az esztétikai önismeret összefüggéseit, olyannyira, hogy a kötet végére érve, némi túlzással, voltaképp terjedelmes lajstromot kapunk századunk legjelentősebb – és furcsamód mechanizmusukban a megszólalásig hasonlító – művészi önreflexeiről. Ugyanakkor a test gondolatíságának és a szellemi testiségnek, az írói név magnetizmusának, a kétlakóság, a társadalmi determinizmus nyomasztó romantikájának, a példázatos általánosban fölolvadó intimitásnak, a világ szerkezetiségének és a térszerűségnek a motívumaiból, egy a kötet minden szövegébe besodort gondolathuzalt, és a tekintély- és mintatisztelet szükségszerű posztulátumait, amelyek egyértelművé teszik, a kötet elsődleges illusztrátora, aki elméleteihez keres alkalmas történeteket, képeket, médiumokat, nem más, mint maga a szerző. Ez a makacsság még a legjobb esszészövegeken is tud szűrkiteni. Forgáchnak a filmek többnyire ürügyek a filmforgatáshoz és a filmesztétikai problémák, az alkotói kérdések megjelenítéséhez, a festményeken először az ecsetvonásokat, a térszegmentumok viszonyát és a keretet fedezi föl (Morandinál). Az irodalom lényege pedig mintha a szerkezeti önvizsgálatban, a narrációban, az eseményrendben vagy a szereplői viszonylatokban fel-felbukkanó poétikai önszemléletben merülne ki. A mikroszkopikus pillantások minduntalan a mesterség magukra visszautaló eszközeit, a technikát szemlézik, a szövegekre kényszerítve a fullasztó műtermi légkört, amelyben az esszéírás kulisszatitkai is tolakodóan kerülnek előtérbe. Forgách And-

rás esszéírói módszere, sémája végső soron az, hogy a gondos „életrajzi figyelem”, mely képes egy tolsztoji vagy goethei élettörténet meghatározó momentumait kihalászni, a humanizmussal és nagy intellektuális érzékenységgel átítatott, viszonylag formális – az elbeszélés idejét, terét, szerkezetrajzát, tónusait, a filmvilágok képi-zenei jellemzőit, narratív technikáit és időbeliségét vizsgáló – poétikai szempontrendszer és széles körű létesztétikai kíváncsiság eszközeivel, figyelmével felméri az adott mű vagy életmű alkotói szerephelyzetekkel és mintaadással összefüggő sorsproblémáját, majd az érzékenyen kiválasztott kérdéseket minduntalan visszatérő alapkérdéseire redukálja. A legsikerültebb esszékben, a Fassbinder-, a Kubrick-portréban, az Ottlik-, a Kardos G.- és a Nádas Péter-elemzésekben a poétikus leírások, a találékony jellemzések („*a behatolás dramaturgiája szervezi a történeteket: mint a hétfátyoltáncban, Kubrick egyre újabb és újabb rétegeket fejt le a világ látható rendjéről*” [145.]), a finom közbevetések („*A kultúra mindig kéznél van a kultúra lerombolásánál*” [150.]) szerencsés keveréke, a látszólag semmitmondó, összességében mégis leleplező (lásd a Tarantino-cikket) tételek könnyedebbé, hihetőbbé és érthetőbbé teszik a szerző világképi (ön)tükrözteségeit. A gyöngébbekben, mint a Tarr-tanulmányban, mely a filmes (fekete-fehér) alaptézisek nem túl eredeti nyughelye, vagy a Wedekind-esszében, mely fordítástörténeti magánügy, zavaros és öncélú, vagy a tisztelgőkben, mint az Esterházy- és (csupán formálisan rendhagyó) Petri-versesszében, amelyekben tetőpontjára hág s áhítatos ámulattá torzul a siker- és mintakutatás – nos, ezek a szövegek, rögeszmés önismerésükkel, száraz és követelődzőn apodiktikus tételmondataikkal, váratlan és óvatos hódolatukkal, kusza argumentációjukkal és ellenszenves magabiztosságukkal próbára teszik az olvasót. A mintegy-poétika itt saját határait is feloldja.

Forgách András azonban mindenekelőtt érzékeny, érzéki és humanista esszéíró. Külön szót érdemelnek a filmes esszék (kivéve a BLACK & BLACKER-t) és az Ottlik-, Kardos G.-, Nádas- és Goethe-esszék kedvvel olvasható, sodró, friss ritmusú, olykor csillogó szövegei, amelyek átható metaforikájukkal és a szubjektivitást erőlködés, bizonykodás vagy álszerénykedés nélkül, nyugodtan vállaló retoriká-

jukkal nyíltan érzékeltetik az esszéíró személyes érintettségét, kötődéseit tárgyához. Forgách itt inkább jellemez, mint megfejt, közvetlenné tesz, rendkívüli élvezettel mesélve újra egy-egy film részleteit vagy, novellába hajló kis útiesszéjében, a Proust-házban tett látogatását. És leginkább szemléltet, illusztrál: szikár, szikepontosságú, a struktúra, a (szöveg)test átetsző, finom formáit hangstúlyozó szóképei (rengeteg a térmetaforája: „*gondolkodásának hajtűkanyarjai*”, „*Góbi-sivatagnyi szöveg*”, a tolsztoji napló mint „*megmászhatatlan hegy*”), gyakori filmszerű pásztázásai egy-egy arcrészleten, élettörténet-pillanaton vagy festményen erősen, de elvontan, olykor lecsupaszítóan metaforikus esszévilágot hoznak létre. Metaforái valósággal kimetszik az utat az elemi formákig és a technika alapjelenségeiig hatoló tekintet előtt (esetenként egészen a túlzásig, a képzavarig: „*mintha mindent, amit Bódy [és Erdély] létrehozott [...], valaki cukorspárgaként lógná az idő celluloidolatába*” [284.]; „*Ez a képsorokban idővé váló egyetlen nap, mint levélerezeteken szaladó ujj, úgy keresi önmagának nem is a törvényét, hanem a létformáját*” [266–67.]). A finnyásan tiszta, a végletekig érzéki mondatok mellett a szerzői mindent akarás – és a szerkesztői figyelmetlenség: a kötet szerkesztője nem csupán helyesírási-gépelési hibák garmadáját hagyta a szövegekben, de Forgách elsietett, slampo-sabb mondatain sem javított („*a feltűnően narcisztikus tónus az elkényeztetett [agyonkényeztetett] gyermek tónusa ez*” [188.], „*Ezek a pózok [...] a némileg iránytalan rendezői energiákat jól leképezik*” [236.]) – duzzadó metaforákkal, szerteágazó morfondírozásokkal érthetetlenül túlsűrített, túl precíz, fojtogatóan hosszú mondatokat is termel. Forgách különben is megmagyarázhatatlanul lelkesedik a levegőbe lőtt, luftballon mondatokért („*Ottlik a BUDA-ban épp azt az írői bravúrt hajtja végre, hogy létrehozza, írői eszközeivel hozza létre Hilbert Kornél: egy olyan lényt, aki cselekszik, szenved, korsa van: és mégsem cselekszik, mégsem szenved, és még sincs sorsa...*” [44.]), a kényszeredett zsurnalizmusokért, főként a bombasztikusnak vélt esszékezdetekért és -zárlatokért, a lózungos kijelentésekért, a közhelyes és indoklást nem tűrő tételmondatokért („*Regény és napló viszonyának alakulását tanácsos e helyt egy fél mondattal elintézni: a regény kezdetektől fogva szoros rokonságot tartott a napló műfajával*” [135.]), a kurzíválásokért, ami nála

tömeges tipológiai fontoskodássá válik olykor... A látványelemzés gyakran szemantikai görögtűzbe, alkalmi látványosságba csap át, a hevesen gesztikuláló mondatszerkesztés pedig, a megannyi tudálékos közbevetéssel, félbetört szentenciákkal szintén a figyelemfelkeltés, a nyelvi önreflexió eszközének bizonyul. A felfokozott érzékenységu önszemléletben, a technokratizált látószögben szükségképpen fordulnak ki a mondatok, s kerülnek a szövegalkotási műhelyproblémák is reflektorfénybe.

A GONOSZ SIKER összességében tisztességes esszéírói szándék, hősies, egzisztenciális súlyú esszéírói akarat és túlzott koncentráció emlékműve. A beszűkülő, nehézkesen váltó önmagához minduntalan visszakanyarodó esszéírói kíváncsiság, mintegy a slágeren keresztül, utat nyit az elemzésekben a poétikai önszemlélet vizsgálatát kizárólagossá tévő értelmezési babonáknak. A hősies tanulságkutatás elővigyázatos, együtt érző leltára végső soron mégis egy humanista élet- és műanalízis és egy átfogó és inspiráló közelségélmény esszéraktárát alkotja meg.

Margittai Gábor

BEETHOVEN ÉS AZ ÉLŐ HAGYOMÁNY

Beethoven: The Symphonies
Daniel Barenboim, Berliner Staatskapelle,
Chor der Deutschen Staatsoper Berlin
Soile Isokoski, soprán; Rosemarie Lang, alt;
Robert Gambill, tenor; René Pape, basszus
TELDEC 6 CD

A BIELEFELDER-KATALOG, a legnagyobb európai hanglezmeze-katalógus 2000-es kiadása ezen az új felvételen kívül Beethoven kilenc szimfóniájának harminchárom kapható összkidadását tartja nyilván, nem beszélve az egyes darabok számtalan felvételéről. Felvetődik a kérdés, hogy mi értelme van a ciklus harmincnyedik kiadását is piacra dobni. Az egykor csodagyerekként pódiumra lépő s azóta zongoraművészként és karmesterként is nagy karriert befutott Daniel Barenboim művészi pályafutásának ötvenedik évfordulóját ünnepelte meg

ezzel az 1999 májusától júliusáig elkészített felvételsorozattal. Tapintatlan, de jogos a kérdés, hogy az eredmény az önünneplésen túl művészi kvalitásával is igazolja-e a vállalkozást.

A zenei előadó-művészetben mérhetetlen különbség van egy mű lejátszása és eljátszása között. A művet *le* lehet játszani abszolút szövegűen, a zenei karakterek pontos felidézésével, a színgazdagság és az eufónia magas fokán, a felület perfekcionizmusával anélkül, hogy a darab *el* volna játszva. Az előadó ilyenkor a mű minden elemét végeredménynek, adottságnak tekinti, aminek csak hangot kell adni. A zeneművet *el*játszani azonban sokkal többet jelent: lehatolni a hangok viszonyait, felszabadítani az e viszonyokban rejlő energiákat, feszültségeket és feloldások dialektikájában belülről kibontani, keletkezésében realizálni a zenei anyag mozgását, mintegy újra-komponálni a művet. A zenei alaprepertoár darabjai esetében – s ha valami ebbe az alaprepertoárba tartozik, úgy Beethoven szimfóniatermése mindenképpen – kiforrott és erős előadási hagyomány uralkodik, melyet a hangrögzítés, a lemezipar végképp széleskörűen ismertté tett. Ez a hagyomány már a XIX. században kialakult, s az általam ismert legkorábbi hangzó dokumentum, Arthur Nikisch 1913-as 5. SZIMFÓNIA-felvétele óta pontosan követhető terjedése. Igaz, a XX. század első felének karmesteróriásai, Toscanini, Furtwängler, Bruno Walter, Klemperer a maguk stílusát nyomták rá az általuk interpretált művekre, így a Beethoven-szimfóniákra is, de az interpretációtörténet folytonosságát, elevenségét és hitelességét mégis a kismesterek (az egyszerűség kedvéért hadd mondjam így, bár ez a megnevezés sokukkal szemben méltánytalan) és zenekaraik biztosították. Nem a kiemelkedő zseni stílusa volt a norma, hanem a hagyományé – itt érvényes a fiatal Lukács megfogalmazása: a stílus a folytatható formai megoldás. Az interpretációtörténet szubsztanciális rétegében nem az eredetiség, az újdonság volt a fő érték és a követelmény, nem valamely *karmester* Beethovenje, hanem Beethoven műve úgy, ahogy az a tradícióban belül értelmeződött – a tradíciót kellett elhangzásról elhangzásra életményszerűvé emelni. Ez a tradíció, ez a klasszikus tradíció persze világgéphez kötődött. Egy olyan világgéphez, mely a világot egységben látta, végső fokon harmóniát tételezett fel

benne, s pontos ízlést alakított ki a szépséggel, az ellentmondások, ellentétek, konfliktusok belső arányosításával és külső kiegyensúlyozásával kapcsolatban. Nem kell itt bizonygatni, hogy ez alól a világkép alól kiment a történelem, s logikus, hogy ennek megvannak a következményei a zenei előadó-művészet érvényességére nézve is. A stílus őrzése – a tapasztalat szerint – eltolódott az *eljátszástól* a *lejátszás* felé, a felszín szépsége, klasszicitása, az eufónia felé. A flott előadás mélyén valójában – ha lehet így mondani – nem *történik meg* a zene. A Beethoven-szimfóniáknak számos ilyen előadásával, felvételével találkozhatunk. A Beethoven-szimfóniák interpretációja is a historikus irányzattól kapott vérátömlesztést, Roger Norrington, Nikolaus Harnoncourt, John Eliot Gardiner, Frans Brüggen és zenekaraik egy új, artikuláltabb, kontrasztosabb és belsőleg mozgékonyabb előadási paradigmával látszottak leváltani a tradicionális előadásmódot.

Barenboim felvételének előjelei nem voltak a legjobbak. A Beethoven-szimfóniákkal egyidejűleg készítette el a FIDELIO felvételét a LEONORA-nyitányokkal. Ez a lemezkiadvány jelent meg korábban, s az interpretáció felületességével és statikusságával gyanakvást keltett a szimfóniák előadásával szemben is. Ehhez képest a felvétel kellemes meglepetést okoz. Úgy látszik, Barenboim ezt tekintette szívügyének, reprezentatív produkciójának, erre összpontosította erőit, s ez elszívta energiáit és ihletét az opera s a nyitányok belső megmunkálásától.

A Berliini Állami Zenekar – amely egyszerűen a Berliini Állami Opera zenekara is – hatalmas tradícióval rendelkezik a Beethoven-szimfóniák előadása terén. Elődje, a Királyi-Porosz Udvari Zenekar játszotta – kortársként – először e szimfóniákat Berlinben, s a művek azóta is folyamatosan repertoárjának részei, gyakran teljes, ciklikus előadás formájában is. Előadási hagyományuk tehát gyökeres, folytonos és eleven. Maga a zenekar magas színvonalú együttes, s ha nem rendelkezik is Bécsi vagy a Berliini Filharmonikusok hangzásvarázsával, tónusa minden szekcióban nemes, az összjáték pontos, a hangzás magvas, és homogeneitása tökéletes.

Daniel Barenboim egyáltalán nem értékesíti a historikus irányzat felismeréseit, eredményeit, konzekvenciáit, ő egyértelműen a nagy

klasszikus tradícióhoz kapcsolódik, azt folytatja. Nagyon felkészült muzsikussal, zongoraművészként eleve jól ismeri a beethoveni idiómát, s karmesterként ugyanolyan fokon mind a partitúrát, mind előadási hagyományát. 1992 óta főzeneigazgatója a Berliini Állami Operának, tehát vezetője a Berliini Állami Zenekarnak. Zenekar és karmester így szerencsésen találkozik a tradícióban. De mindez nem, a bensőséges stílusismeret sem biztosítja a szimfóniák érvényes *eljátszását*. Barenboim azonban nemcsak hogy tökéletesen átlátja a darabok szerkezeti és funkcionális összefüggéseit-logikáját, de képes is felszabadítani a bennük rejlő erőket. Az egymás utánt képes mindvégig *egymásból következéssé* átalakítani és a zenei forma, a zenei folyamat így dinamikusan bomlik ki előttünk – ha szabad visszatérnem korábbi megfogalmazásomhoz –, *megtörténik* a zene, a mű valóban mintegy előttünk keletkezik. Ez egyebek között azért lehetséges, mert Barenboim felismeri és kifejti a Beethoven-szimfóniák erős drámaiságát. Hegel írta Mozart szimfóniáival kapcsolatban: „Mozart szimfóniáiban – alkotójuk nagy mestere volt a hangszerelésnek s értelemmel teljes, éppoly eleven, mint világos változatosságának is – az egyes hangszerek váltakozását gyakran drámai koncertálásnak, egyfajta párbeszédnek érzem, amelyben részint az egyik hangszer jellege elmegy addig a pontig, ahol a másik hangszer jellege van indikálva és előkészítve, részint az egyik hangszer válaszol a másiknak, vagy meghozza azt, aminek megfelelő kifejezése nem adatott meg az előző hangszer hangzásának, úgyhogy ezáltal a legbájosabb módon létrejön a hangzásnak és visszhangzásnak, az elkezdésnek, a folytatásnak és kiegészítésnek párbeszéde.” Mozart esetében a zene-történet egyik legnagyobb dramatikusanak gondolkodásmódja sugárzik át a szimfóniákra is, ezzel szemben Beethoven esetében egy zenedrámái életműben nem realizálódott nagy drámai tehetség szorul bele mintegy a szimfóniákba. Mindenesetre Hegel leírása Beethoven szimfóniáira éppolyan érvényes, mint Mozartéira, bár talán nem mindenhol a „*legbájosabb módon*” kifejezést találjuk a legpontosabbnak. Barenboim, az operakarmester világosan látja és szuggesztíven mutatja meg a Beethoven-szimfóniák dialogikus és drámai jellegét. A feszült drámaiság (amely a dialogikus jelleg mellett olykor lenyűgöző fokozásokban és tetőpontokban nyilatkozik meg) másfelől meg-

ejtő melódiaérzékkel, kantabilitással párosul – s ez megint az operai tapasztalat termékenysé-
gére vall.

A szimfónia Beethovenél nagy változáson ment keresztül, fajsúlya jelentősen megnőtt; Thomas Mann-i kifejezéssel élve „*a csak zenéből az általános szellemi szférába emelkedő muzika*” lett. Tétélei erősen individuálisak, és feszültségekkel teli távolságot tartanak egymástól. A kilenc szimfónia harminchét tétele így összességében (terjedelmesebb szimfónia-oeuvre-ökhöz képest is) mérhetetlenül nagy spektrumot, valóságos totalitást jelenít meg – egész zenei univerzum. Ezt élményképességgel és kifejezőképességgel követni, bejárni, át-
fogni a nagy művészi teljesítmények közé tartozik. Barenboimnak hiánytalanul sikerül. S noha a „nagy” stílushoz kapcsolódik, mégis pontosan érzékelteti az egyes szimfóniák közötti dimenziókülönbségeket. Az 1. és 2. SZIMFÓNIA esetében nem robbantja szét a haydnyi kereteket, de ezeken belül már érzékelteti azokat a szilajabb hangokat, amelyek csak később fognak elementáris erőre szert tenni. Az interpretációk sorában pontosan kiderül az a hatalmas ugrás, amelyet a 3. SZIMFÓNIA, az EROICA képvisel az első kettőhöz képest. Ennek óriási dimenzióinál már kamatozik Barenboimnak, a kiváló Wagner-karmesternek a tapasztalata a hosszú, nagy terjedelmű zenei folyamatok feszültségének fenntartása, a nagybani formálás tekintetében. A karmester képes átadni magát az egyes szimfóniák saját világának, a 4. SZIMFÓNIA fantáziaszerű szabad csapongása és az 5. súlyos, lapidáris tömörsége éles karakterkülönbséggel, de azonos hitelességgel szólal meg. Hasonló a helyzet a 6. (PASTORALE) SZIMFÓNIA laza oldottságának és a 7. felfokozott, szenvedélyes ünnepélyességének és tánceksztázisának viszonylatában. A 8. SZIMFÓNIA-ban egy művön belül, a szélső tétel-
szilajságának és a belső tétel-
kedélyességének kontrasztjában jelenik meg ez a kettősség. S végül a 9. SZIMFÓNIA-ban sikerül követni azt a hatalmas továbblépést, amely minden addig elképzelhető szimfóniát maga mögött hagy, sikerül azonos szuggesztivitással felidézni az első két tétel békétlen keresését, gyötrődését, a harmadik tétel abszolút békéjét és harmóniáját, végtelen dallamosságát s végül a negyedik tétel komplexitását és monumentalitását. Barenboim minden szimfónia minden

tételkarakterét pontosan tolmácsolja, mégsem veszélyezteti a művek egységét, s minden szimfónia karakterét pontosan tolmácsolja, mégis evidenssé teszi a szimfónia-oeuvre egységét.

Ha sok rossz tapasztalat alapján hajlamosak voltunk azt hinni, hogy a Beethoven-szimfóniák előadásának tradicionális paradigmája kimerült, elvesztette gyökereit és felélte tartalékait, s a historikus irányzat végleg leváltotta, ez a felvételsorozat felhívja a figyelmet arra, hogy a művészet mégsem követi olyan közvetlenül az általános szellemtörténeti folyamatokat, mint ahogy a művészettudomány s a művészeti irányzatok melletti elköteleződés látni szeretné. Daniel Barenboim és a Berliini Állami Zenekar Beethoven-szimfónia-összkiadása arról tanúskodik, hogy a nagy hagyomány még feltámasztható, folytatható, érvényes lehet. A tartalmas tradíció ereje és a tehetség megcsúfolhatja a művészettörténet és -filozófia világórját.

Fodor Géza

George Orwell

EGY KÖNYVKRITIKUS VALLOMÁSAI

Boros Attila fordítása

Egy hideg és állott levegőjű legénylakásban, ahol mozdulni sem lehet a csikkek garmadáitól s a félig kiürített teáscsészéktől, ócska hálóköntösében egy férfi ül a roskatag asztalnál, porlepte irathalmi közt frógépének próbálván helyet szorítani. Legszívesebben az egész paksamétát a szemétkosárba dobná, ám az is tele van csordultig, azonfölül a megválaszolatlan levelek és a kifizetetlen számlák között talán akad még egy néhány pennyre szóló csekk is, amit szinte biztos, hogy elfelejtett beváltani a takarékbán. Ráadásul néhány boríték feladójának címét is át kellene másolnia a noteszébe; annak viszont nyoma veszett. Ő pedig százszor inkább lenne öngyilkos, hogysem a noteszét (vagy bármi mást) nekilásson keresgél-
ni.

Ez az ember harmincöt éves, de ötvennek

látszik. Feje kopasz, lába visszeres, orrán szemüveg – volna legalábbis, ha el nem hányná örökké valahol. Ha dolgai a szokott mederben folynak, alultápláltságtól szenved, ha meg épp rámosolygott a szerencse, másnaposság gyöttri. Ilyenkor, délelőtt fél tizenkettő tájban saját időbeosztása szerint már két órája dolgoznia kellene, de a szinte folyamatos telefontölgés, gyereknyivákolás, az utcáról behallatszó légalapács s a lépcsőházban jövő-menő hitelezők lépteinek döngése ezt még komoly szándék esetén is megghiúsítaná. Az imént már másodszer zavarta meg a postás, két prospektust hozott, meg egy piros tintával címzett felszólítást az adóhivataltól.

Mondani sem kell, hogy emberünk íróféle. Lehetne akár költő, akár regényíró, akár film- vagy rádiódramaturg is, hisz az irodalmi berkekben hasonszőrűek nyüzsögnek mindenütt, de maradjunk abban, hogy ez a fickó könyvkritikák írásával keresi a kenyerét. Ott van a sok papiros alatt félig eltemetve egy vaskos csomag, benne öt kötet és egy levélke a kiadójától, miszerint „*ebből egész biztos csinos kis együttes lesz*”. A csomag négy napja érkezett, ám kritikuskunk – lelki paralízistől bénítva – negyvennyolc órán át képtelen volt hozzányúlni. Végre tegnap, egy elszánt pillanatában levágta róla a zsineget, és tudomásul vette, hogy minémű könyveket foglal magában: PALESZTINA VÁLASZÚTON, TEJTERMELÉS TUDOMÁNYOS ALAPON, AZ EURÓPAI DEMOKRÁCIA RÖVID TÖRTÉNETE (ez 680 oldal és másfél kiló), PORTUGÁL KELET-AFRIKA TÖRZSI SZOKÁSAI, valamint egy regény, ami tévedésből kerülhetett a csomagba, címe: JOBB, HA LEHEVEREDSZ. A cikknek (legyen mondjuk 800 szó) holnap délre „bent” kell lennie.

Három könyv az ötből olyan témával foglalkozik, amelyről a kritikusnak halvány fogalma sincs. Legalább ötven oldalt el kell olvasnia, hogyha nem akar bakot lőni és lejártni magát nemcsak a szerző előtt (aki persze alaposan ismeri a könyvkritikusok szokásait), hanem még a laikus olvasók előtt is. Délután négy óráig alighanem le fogja hántani a könyvekről a csomagolópapírt, de még mindig nem lesz annyi lelkierője, hogy akármelyiket is kinyissa. A gondolat, hogy közelebből megismerkedjen velük, sőt már a friss könyvszag is olyan érzéssel tölti el, mintha ricinusolajjal ízesített hideg rizsféljűtat kellene legyűrnie. Ám – bármily hihetetlennek tűnjék is – a cikk mégis időben ott lesz a kiadóban. Valahogy mindig odaér.

Este kilenc óra tájt a kritikus agya valamelyest kitisztul, s attól kezdve pirkadatig gubbaszt majd az egyre hűvösebb szobában, mind sűrűbb cigarettafüstben, gyakorlott kézzel lapozva át és egyforma undorral hányva egyik könyvet a másikára: „Uramisten, micsoda baromság!” Reggel azután borostás képpel, vörös szemmel, mogorván bámul majd vagy két órán keresztül az üres papírra, míg a határidő vészes közeledtét jelző óramutató neki nem ugrasztja a munkának. És akkor egyszeriben nekivág. Az elcsépelet klisék („*olyan könyv, amelyet mindenkinek el kell olvasnia*”, „*minden oldalon valami emlékeztető*”, „*különösen érdekesek azon fejezetek, amelyekben stb. stb.*”) úgy pocccennek a helyükre, akár vasreszelék a mágnesre, s a kritika végül pontosan olyan hosszúra kerekedik, amilyennek lennie kell, s épp a legutolsó pillanatban készül el. Időközben pedig az émeletítő könyveknek egy újabb émeletítő elegyével állít be a postás. És ez így megy hétről hétre. Pedig nem is oly régen még minő reményekkel indult el az irodalmi pályán e nyomorult, meggötyört teremtmény!

Hogy mindez túlzás? Nos, ha valaki rendszeresen (mondjuk évente legalább száz műről) ír könyvkritikát, tegye a szívére a kezét, és mondja meg: nem ismer-e magára a fentiekből? E szokások és vonások persze nagyjából minden írőemberre ráillenek, ám a könyvek végeláthatatlan sorának válogatás nélküli szemlélése kivételesen hálátlan, idegörlő és kimerítő foglalkozás. Ez nem csupán azzal jár, hogy hitvány fércműveket kell dicsérni (bár menten látni fogjuk, hogy okvetlenül azzal jár), hanem mindenféle érzelmi reakciót is *kell találni* olyan könyvekkel kapcsolatban, melyek iránt valójában semminemű érzés nem támad az ember szívében. Bármilyen fásult is a könyvkritikus, azért mégiscsak hivatásszerűen érdeklődik a könyvek iránt, s a több ezerre rúgó éves könyvtermésből valószínűleg akadna ötven vagy száz, amiről szívesen írna. Ha nagyemő a szakmában, talán tíz-húsz ezekből a tollára akad; de valószínűbb, hogy csak két-háromhoz tud közülük hozzájutni. Munkájának többi része – akármily buzgón igyekszik is dicsérni vagy kárhoztatni – merő szélhámoság. Halhatatlan lelkét félpintes adagokban ereszti le a kanálisba.

A könyvkritikák zöme hiányos, pontatlan vagy félrevezető képet ad a bemutatásra szánt könyvekről. A háború óta a kiadók többé nem

bírnak oly erős befolyással az irodalmi rovatok szerkesztőire, hogy minden kiadványukról dicshimnuszot rendelhessenek, viszont a helyszűke és más miázmák miatt mégiscsak jócskán romlott a kritikák minősége. Az eredmény láttán többen is megpendítették, hogy a könyvek szemlészését ideje lenne kivenni a bértollnokok kezéből. Szaktárgyú könyveket szakembereknek kellene bírálniuk, sok esetben viszont – főként regények esetében – amatőrök írhatnák a kritikát. Majd' minden könyvtől kitélik, hogy szenvedélyes érzéseket (ha más nem, heves ellenérzést) keltsen egy-egy olvasóban, akinek véleménye bizvást többet érne akármely fásult profi gondolatainál. Csak-hogy – mint azzal a szerkesztők tisztában vannak – az ilyesmit ugyancsak bajos összehozni. A gyakorlatban rendre oda lyukad ki minden szerkesztő, hogy a könyvkritikát végül saját iparosaival – úgymond: „házi szerzőivel” – kénytelen megírtni.

Ezen az áldatlan helyzetben mindaddig nem tudunk változtatni, amíg azt hisszük, hogy valahány könyv méltó a kritikus tollára. Tömegestül könyveket bírálni szinte lehetetlen anélkül, hogy legtöbbjüket túl ne dicsérjük. Aki nem foglalkozik velük hivatásszerűen, nem is sejti, hogy zömükben milyen silány munkák ezek. Tíz közül néha kilenc – de inkább tíz – esetben az egyetlen tisztos és tárgyyszerű bírálat az lenne, hogy „ez a könyv egy fabatkát sem ér”, hozzá fűződő érzéseiről pedig legfeljebb annyit mondhatna őszintén a kritikus, hogy „hidegen hagy, s ha nem fizetnének érte, egy

betűt se írnék róla”. Ám a nagyjérdemű nem erre kíváncsi. Miért is lenne? A közönség inkább eligazítást és valamiféle értékelést vár az elolvasásra kínált könyvekről. Ám mihelyt értékekről esik szó, az értékrend menten összezavarodik. Mert ha azt mondjuk (márpedig minden könyvkritikus mond ilyesmit legalább hetente egyszer), hogy a LEAR KIRÁLY jó darab, s a NÉGY IGAZ EMBER jó krimi – akkor ugyan mi-féle jelentése lehet a „jó” jelzőnek?

Régóta meggyőződése, hogy a legjobb megoldás az lenne, ha a könyvek nagy többségével a kritika egyáltalán nem foglalkozna, viszont azt a néhány munkát, amely igazán fontosnak tűnik, bővebben (legalább 1000 szavas terjedelemben) mutatná be. A megjelenés előtt álló könyvek egy-két soros beharangozása hasznos lehet, ám a szokványos, közepes terjedelmű (kb. 600 szavas) bírálat szükségképp haszontalan még akkor is, ha azt saját jószántából írja a kritikus. De általában nem a maga jószántából írja, így a haki-kritikagyártás állandó robotja csakhamar éppoly szántalmas alakká silányítja, amilyenek a cikk elején megrajzoltam. Hanem azért e világon senki sem lehet oly nyomorult, hogy ne akadna nálánál is nyomorultabb, s így mindkét szakma ismeretében bátran mondhatom, hogy a könyvszemlész sorsánál még mostohább a filmkritikusé, ki még csak otthon sem dolgozhat, hanem délelőttönként folyvást valami szakmai bemutatóra kell loholnia, ahol (néhány tisztos kivételtől eltekintve) egy pohárnyi hitvány lőrével akarják megvenni a becsületét.

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és a Soros Alapítvány
támogatásával jelenik meg

